

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

На правах рукопису

ЧАЇНСЬКИЙ ЮРІЙ ОЛЕКСАНДРОВИЧ

УДК 94(438)(І) “1918/1923”:329.733

**ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ТЕРИТОРІАЛЬНИХ
МЕЖ ПОЛЬЩІ У 1918-1923 РОКАХ**

07. 00. 02 – всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня

кандидата історичних наук

Науковий керівник

Ладиченко Тетяна В'ячеславівна,

кандидат історичних наук, професор

Київ – 2011

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1	
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Стан наукової розробки теми.....	13
1.2. Джерельна база дослідження.....	32
РОЗДІЛ 2	
ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ.....	43
2.1. Ставлення Великої Британії і Франції до польської проблематики у період закінчення Першої світової війни.....	43
2.2. Велика Британія і Франція та проблема становлення північних і західних кордонів Польщі на Паризькій мирній конференції.....	52
2.3. Проблема південного кордону Польщі у зовнішньополітичних стратегіях Великої Британії і Франції на Паризькій мирній конференції.....	71
2.4. Ставлення Великої Британії і Франції до польських претензій на східні землі колишніх Австро-Угорської і Російської імперій.....	80
РОЗДІЛ 3	
ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ ЇЇ ТЕРИТОРІЇ (СІЧЕНЬ 1920 – БЕРЕЗЕНЬ 1923 рр.).....	108
3.1. Польські територіальні проблеми в політиці Великої Британії і Франції під час радянсько-польської війни (січень 1920 р. – березень 1921 р.).....	108
3.2. Велика Британія і Франція та територіальні проблеми Польщі у період після підписання Ризького мирного договору до визнання Радою Послів східних кордонів Польщі (березень 1921 р. – березень 1923 р.).....	143
ВИСНОВКИ.....	168

ДОДАТКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	197

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

МЗС – Міністерство закордонних справ

НКЗС РСФРР – Народний комісаріат закордонних справ Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки, НКІД РСФСР – Народный комиссариат иностранных дел Российской Социалистической Федеративной Советской Республики

ПМК – Паризька мирна конференція

РОД – Рада Оборони Держави

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

США – Сполучені Штати Америки

ГА – Галицька армія

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України

ЦДІАЛ – Центральний державний історичний архів (м. Львів)

AAN – Archiwum Aktów Nowych, АНА - Архів Нових Актів

KNP – Komitet Narodowy Polski, ПНК – Польський національний комітет

PPS – Polska Partia Socjalistyczna, ПСП – Польська соціалістична партія

ВСТУП

Актуальність теми. Динамічний розвиток сучасного світу ставить людство перед необхідністю вирішення нових нагальних проблем. Поряд з цим, реальністю XXI століття залишаються традиційні питання, помітне місце серед яких належить територіальній проблематиці. Вона проявляється у прагненні народів, позбавлених власної державності, до виправлення цієї несправедливості, у процесах децентралізації в межах однієї країни, а також в агресивних планах певних суб'єктів міжнародних відносин щодо інших держав. Тому, це питання продовжує бути актуальним для світового співтовариства, яке, повинне не забувати уроки винесені із двох світових воєн, в основі котрих знаходились саме територіальні протиріччя.

Одним з найбільш проблемних і суперечливих відрізків всесвітньої історії XX століття є міжвоєнний період. Внаслідок розпаду Російської, Австро-Угорської та Німецької імперій, поштовхом до якого стала Перша світова війна, в Центрально-Східній Європі виникла низка незалежних держав, творення яких відбувалось у гострій внутрішній боротьбі та міждержавному протиборстві. У цьому зв'язку особливої актуальності набувають дослідження процесу формування кордонів відновленої Польської держави та ставлення до нього з боку Великої Британії і Франції як основних європейських гравців після 1918 р.

Період Першої світової війни і повоєнного врегулювання характеризується збільшенням інтересу фактично всіх європейських держав – як учасників Антанти, так і Німецького блоку – до питання відновлення Польської державності. Саме тоді це питання постало так гостро, як ніколи раніше, на перетині інтересів різних країн та їх зовнішньополітичних амбіцій, адже перспектива його вирішення була пов'язана з радикальним територіальним переділом Центрально-Східної Європи і докорінними змінами в існуючому «балансі сил». Вислів британського географа Г. Макіндера: «Хто править Східною Європою – володарює центром; хто править центром – володарює світом», - звучить надзвичайно актуально в контексті цього питання [198, с. 15]. Зазначимо, що термін «Центрально-Східна Європа», або Центральна та Східна Європа в історіографії використовується часто, і його

застосовують, як правило, до всієї території від Лаби та Одри на Заході до Дону на Сході, між Балтійським та Середземним морями. Втім, визначення його меж й до сих пір залишається предметом дискусій науковців, тому в нашому дослідженні він має швидше умовний характер.

Різні зовнішньополітичні стратегії Франції і Великої Британії, які чітко почали проявлятися ще наприкінці Першої світової війни, спричинили виникнення протиріч між ними та обумовили неоднаковий підхід до багатьох проблем. Крім того, територія Центрально-Східної Європи традиційно займала різне місце в їхніх концепціях. У цьому контексті актуальною є тема дослідження британської та французької політики щодо становлення польських кордонів, котра не була предметом вивчення у вітчизняній історіографії за винятком поодиноких моментів, у межах якої можна чітко виявити спільне і відмінне у зовнішньополітичних курсах означених країн у 1918–1923 рр. як щодо Польщі, так й Європи загалом.

Дослідження є актуальним для України, адже долі українського і польського народів-сусідів, які мали багато спільного та антагоністичного у своїй історії, тісно переплітались. Сьогодні, в умовах нового етапу розвитку українсько-польських взаємин утвердження обох держав у світовому співтоваристві, коли Польща є повноцінним учасником європейської політики, а Україна тільки робить спроби інтегруватись до європейської спільноти, особливої актуальності набувають уроки відновлення державності та становлення Польщі на міжнародній арені.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконане на кафедрі всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова і є складовою теми «Проблема гуманізму і духовності в процесі викладання всесвітньої історії» (протокол № 6 від 25 грудня 2003 року), а також є складовою частиною освітнього проекту європейських досліджень Ради Європи «Конфлікти 1914–1921 рр.» [250; 291].

Мета дисертаційної роботи полягає у дослідженні політики Великої Британії і Франції щодо становлення територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках. Відповідно до поставленої мети визначено конкретні **наукові завдання:**

- з'ясувати ступінь вивчення питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр.;
- визначити і порівняти вплив зовнішніх і внутрішніх факторів на відновлення Польської держави;
- виявити основні чинники формування політики Великої Британії і Франції стосовно Польщі та її можливих кордонів;
- показати місце і значення Польщі у зовнішньополітичних концепціях Франції і Великої Британії;
- охарактеризувати вплив британського-французьких протиріч на можливості вирішення Польщею своїх територіальних проблем самостійно;
- проаналізувати зовнішньополітичні орієнтації Другої Речі Посполитої та їхній вплив на перебіг встановлення кордонів;
- оцінити значення міжнародно-правового визнання ризьких кордонів для політики Великої Британії і Франції щодо Польщі.

Об'єктом дослідження є процес становлення територіальних меж Польщі у 1918–1923 рр.

Предметом праці є зовнішньополітична діяльність Великої Британії і Франції стосовно формування території Польської держави у 1918–1923 рр. та їхній вплив на функціонування Другої Речі Посполитої як суб'єкта міжнародних відносин.

Територіальні межі дослідження охоплюють польські етнічні землі та суміжні з ними території, які входили до складу Австро-Угорської, Німецької і Російської імперій до закінчення Першої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1918 по 1923 рр. Нижня межа безпосередньо пов'язана із відновленням незалежності Польської держави та закінченням Першої світової війни (11. 11. 1918 р.). Верхньою межею дослідження є 1923 р., хоча загальновизнаним фактом вважається встановлення кордонів Другої Речі Посполитої у 1922 р. Таке рішення пов'язане із нашим прагненням цілісно дослідити вказану наукову проблему до юридичного завершення формування території Польської держави, яке відбулось шляхом

міжнародно-правового визнання Радою Послів Антанти її східних кордонів (15. 03. 1923 р.).

Методологічною базою дослідження є системний підхід до вивчення суспільно-політичних явищ та міжнародно-політичних процесів у їх розвитку й взаємозв'язку, що ґрунтується на принципах науковості, об'єктивності, історизму, багатофакторності, системності, теоретичних положеннях про дипломатичні механізми формування зовнішньої політики країн, науковому розумінні державотворчих процесів. Принцип наукової об'єктивності реалізувався через комплексний аналіз сукупності джерел, що стосуються дисертаційної роботи. Принцип історизму дозволив підійти до міжнародно-політичних процесів у їх розвитку та динаміці, вивчити події у взаємозв'язку та взаємозумовленості. Принцип багатофакторності допоміг простежити різні об'єктивні і суб'єктивні процеси, які вплинули на формування політики Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 роках.

У ході виконання поставлених у дисертаційній роботі завдань були використані традиційні методи дослідження: проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, аналітико-типологічний, системно-структурний, ретроспективний, а також міждисциплінарний статистичний метод. За допомогою проблемно-хронологічному методу вдалось послідовно у часі розкрити політику Великої Британії і Франції у питанні становлення кордонів Другої Речі Посполитої, визначити основні територіальні проблеми Польщі у 1918–1923 рр. Порівняльно-історичний та аналітико-типологічний методи дали змогу виявити і проаналізувати зміст, загальні риси та особливості британської і французької політики щодо територіальних проблем Польщі після Першої світової війни, показати їхній взаємовплив. Метод системного аналізу та статистичний методи були застосовані для висвітлення і оцінки масштабу бойових дій, агітаційно-пропагандистських заходів, які відбулись упродовж періоду становлення польських кордонів у 1918–1923 рр. При розкритті подій і явищ державотворення використано й методи систематизації та класифікації фактів.

Дисертація базується на залученні широкого кола джерел, тому в роботі було використано також й специфічні методи, зокрема, верифікації та класифікації джерел, встановлення місця і часу походження документів та матеріалів, перехресне співставлення джерел, визначення їхньої цінності для дослідження.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше у вітчизняній історичній науці зроблено спробу комплексно проаналізувати політику Великої Британії і Франції щодо становлення територіальних меж Польщі у 1918–1923 рр. Виявлено суперечності в політиці союзників стосовно Польщі на етапі відновлення її державності після Першої світової війни та досліджено вплив цього фактору на процес розв'язання територіальних проблем Польщі з її сусідами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на залученні до наукового обігу нових архівних матеріалів, вивченні та систематизації масиву документів з архівосховищ Польщі та України, а також різноманітних документальних публікацій, преси, мемуарно – публіцистичної та дослідницької літератури. Вперше цілісно проаналізовано напрацювання представників радянської, української, російської, польської, британської і французької історіографії до досліджуваної проблеми. Здійснено аналіз впливу сукупності геополітичних, історичних, ідеологічних чинників на прийняття тієї чи іншої ухвали щодо вирішення територіальних проблем Польщі після Першої світової війни.

Отриманий результат формує науковий та пізнавальний погляди на політичні перипетії європейських відносин, геополітичне значення відновленої Польської держави для цілого регіону. Запропоноване дослідження допоможе переосмислити й відтворити складні й неоднозначні події розвитку міжнародних відносин міжвоєнної доби та місця проблеми становлення територіальних меж Другої Речі Посполитої в них.

Теоретичне значення роботи полягає у можливості використання одержаних результатів для подальшого опрацювання тем з проблематики всесвітньої історії та міжнародних відносин. Введення у науковий обіг нових архівних джерел і документальних публікацій дозволило уточнити характер перехідної епохи 1918–1923 рр. і специфіку боротьби як всередині табору переможців у Першій світовій

війні, так і у відновлених та новостворених державах, обґрунтувати одну з головних тез – первинне значення національних інтересів при формуванні зовнішньополітичного курсу держави. Одержані результати дозволяють акумулювати досвід минулого відносно зародження та розв'язання міжнародних і внутрішньополітичних конфліктів. Це, своєю чергою, сприятиме можливості для подальшого розвитку наукової типології конфліктів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що його фактичний і теоретичний матеріал, основні наукові положення, оцінки та аналітичні висновки можуть бути використані при розробці лекційних і спеціальних курсів з історії Франції, Великої Британії, Польщі та історії міжнародних відносин, а також при підготовці узагальнюючих праць, присвячених зовнішній політиці Великої Британії і Франції у перехідний період від війни до миру та відновленню Польської державності після Першої світової війни. Результати, що стали наслідками дослідження, можуть зацікавити фахівців з історії європейських країн, міжнародних відносин, в галузях політології, соціології тощо. Одержані результати за вказаною науковою темою можуть бути також використані при підготовці майбутніх дипломатів.

Апробація результатів дослідження. Основні положення, висновки та ідеї дисертаційної роботи було викладено у доповідях на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: «Polska–Ukraina. Dziedzictwo i współczesność» (Слупськ–Устка, 2009), «Шевченківські дні – 2009» (Київ, 2009), «Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин» (Луганськ, 2010), «VI Богданівські читання» (Черкаси, 2010), «Traktat ryski 1921 roku w kontekście wojskowej i politycznej historii Europy Środkowo-Wschodniej» (Бялисток, 2011). Рукопис дисертаційного дослідження обговорено на засіданнях кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Публікації. Основні результати дослідження висвітлені у 7 наукових одноосібних статтях, п'ять з них опубліковані у фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України, дві – матеріали конференцій.

Структура дисертації. Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, восьми підрозділів, висновків, додатків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 240 сторінок, з яких основного тексту 176 сторінок. У дисертації міститься 20 додатків, обсягом 20 сторінок. Список використаних джерел включає 44 сторінку (507 найменувань).

РОЗДІЛ 1

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ ТА ДжЕРЕЛЬНОЇ БАЗИ ДОСЛІДЖЕННЯ

У контексті проблематики міжнародних відносин, витоків, причин і наслідків двох світових війн, дослідники звертали увагу на різні аспекти питання політики Великої Британії і Франції щодо процесу встановлення кордонів Польщі у 1918–1923 рр. Досліджуючи цю наукову проблему історіографія дає змогу усвідомити нерозривний зв'язок історичної науки з розвитком суспільств, відповідних їм суспільно-політичних засад і зовнішньополітичних концепцій, рівнем історіобачення проблем зарубіжної історії. Такий методологічний підхід сприяє розкриттю закономірностей різних етапів пізнання, вивченню змісту і методів аналізу шляху, пройденого державами, який здійснює історична наука.

Спеціальні дослідження політики країн Заходу щодо Польщі, в основному зарубіжних авторів, дають змогу простежити тенденції та особливості зовнішньої політики Великої Британії і Франції та поступу Польської держави в умовах міжвоєнної Європи, визначити місце цього питання у контексті головних віх новітньої історії. Сучасна історична наука України теж потребує неупередженого аналізу проблем європейських відносин міжвоєнної доби, у тому числі й питання ролі Великої Британії і Франції у відновленні Польської державності.

Однак, в Радянському Союзі означені проблеми висвітлювались однобічно, з позицій марксистської методології, а тому вони подавались у спотвореному вигляді, що вводило в оману власну і, частково, західну громадськість. З іншого боку, феномен російської революції 1917 р. завжди розглядався як загроза західній системі і цивілізаційним цінностям. Відтак, запекла ідеологічна і політична конфронтація часів «холодної війни» впливала на характер історичних досліджень, їх концептуальну спрямованість і висновки. Документальні публікації та архівні документи використовувались, як правило, тенденційно і однобоко, що породжувало численні непорозуміння серед істориків. Події, пов'язані з розпадом

«світової соціалістичної системи» наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. зумовили спалах інтересу до вивчення європейських відносин міжвоєнного періоду. Залучення до наукового обігу невідомих раніше документів, нові документальні публікації, великий обсяг мемуарно-публіцистичних матеріалів, фахові історичні праці, створюють сприятливі умови для подальшого наукового опрацювання теми.

В основу історіографічного огляду теми покладено країнознавчий принцип, що дозволяє виявити загальні тенденції і відмінності при трактуванні політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр. у рамках польської, радянської, російської, української, французької, британської історіографії. Нами були відзначені цінні публікації й істориків інших країн.

Різні аспекти цієї теми у рамках згаданих історичних шкіл є об'єктом дослідження таких наукових установ як Школа слов'янських і східноєвропейських студій (Лондон), Центр історії Європи і міжнародних відносин (Париж), Інститут слов'янознавства ПАН (Варшава), Центр французьких історичних досліджень (Москва) та інших, де склались відповідні школи дослідників.

1.1. Стан наукової розробки теми

Польська історіографія. Польським історикам належить основний вклад у дослідженні вказаної проблеми. В рамках цієї школи нами умовно виділено три етапи: 1) Праці міжвоєнної доби (1918–1939 рр.). 2) Роботи кінця 1940-х – кінця 1980-х рр., які належали представникам офіційної марксистської історіографії та історикам на еміграції. 3) Дослідження з початку 1990-х рр.

Нові суспільно-політичні події, пов'язані із відновленням Польської держави у 1918 р., викликали піднесення у науковців, які прагнули якнайшвидше пояснити і ствердити закономірність цієї події. Польські історики кінця ХІХ – початку ХХ ст. вели дискусії із багатьох питань, але підхід до питання причин падіння Речі Посполитої у кінці ХVІІІ ст. розділило їх на дві школи: краківську – песимістичну, і варшавську – оптимістичну. На думку першої – основним фактором падіння держави була її внутрішня слабкість, а другої – експансія її агресивних сусідів: Росії,

Пруссії і Австрії. Цей екскурс в історію є важливий тим, що після 1918 р. історики знову поділились на тих, хто головною умовою відродження Польщі вважав міжнародну кон'юнктуру, і тих, хто робив наголос на власних зусиллях польського народу [322].

Одні із перших праць по цій темі належать представникам польських національних демократів (далі – ендеків), які дотримувались інкорпоративної концепції, котра полягала в органічному включенні бувших східних земель Речі Посполитої до складу Польщі, та прибічникам федеративної концепції, яка проголошувала необхідність створення федерації за участю Польщі, України, Білорусі і Литви. Зокрема, близький до останньої групи – професор С. Кутшеба [390; 391] подає критичний аналіз дій польської делегації на Паризькій мирній конференції, вказуючи на відсутність єдності серед польської влади, що було використано Лондоном і Парижем. В іншому дослідженні він висвітлив процес розробки Малого Версальського договору, який, на його думку та інших істориків [465; 487], порушував суверенітет Польщі і ставив її у залежність від великих держав.

Критично підходить до аналізу британської політики щодо гданського [456] і верхньосілезького питання [457] К. Смогожевський – один із кращих журналістів міжвоєнної Польщі. Він ще тоді стверджував, що політика послаблення, яка здійснювалась Великою Британією щодо Німеччини у період Паризької мирної конференції за рахунок Польщі, зрештою обернеться проти самого Лондона. Процес становлення кордонів Польщі проаналізовано в роботі дипломата Е. Лукашевича [405], який приходить до закономірного, але нового для польської історіографії, висновку, що у Польщі тоді не було союзників, а великі держави лише намагались використати її для досягнення власних цілей, які були продиктовані міжнародною ситуацією. Натомість історики М. Хандельсман [365] і Г. Верещицький [480] писали про наявність на Заході «польської доктрини». Різні аспекти проблеми висвітлені в працях дослідника Ф. Шимічека [467]. Втім, чимало аспектів дослідження залишилось поза увагою [392].

Після Другої світової війни, за умов існування Польської Народної Республіки (далі – ПНР) і монополізму Польської об'єднаної робітничої партії історичні праці з міжнародної тематики були переважно упередженими. Науковий ж доробок істориків, які розвивали традиції польської історичної школи закордоном, кваліфікували як «буржуазний», а їх самих – такими, що не визнавали «незаперечної» істини вирішального впливу «Великої Жовтневої соціалістичної революції» на відновлення Польської державності. Зазначаємо, що серйозні історики не ігнорували цього факту, але й не абсолютизували його.

До кінця 1950-х років тема нашого дослідження піднімалась істориками, як правило, у контексті вивчення питання західних і північних кордонів Польщі [375; 406; 436; 450]. Натомість праця М. Лечика [396], яка з'явилась у 1960-х роках вже висвітлює різні аспекти політики Заходу щодо Польщі наприкінці і після Першої світової війни. У роботах польських істориків про польсько-французькі відносини того періоду [330; 388; 393; 414] розвивається ідея, згідно якої співробітництво між Парижем і Варшавою, у справах пов'язаних із встановленням західних і північних кордонів, у своїй основі мало виключно антинімецькі мотиви. З'являються праці, що стосувались проблеми східного кордону Польщі [329; 442; 485; 486] і територіальних проблем Польщі у період Генуезької конференції 1922 р. [416; 455]. Відмінною рисою наукового доробку історика Я. Паєвського [426; 427] є впевненість у тому, що політика Лондона до польського питання наприкінці Першої світової війни відповідала інтересам Росії, що й змусило польський політикум активізувати контакти з Францією і США.

Історики-марксистичні зробили значний вклад у початок вивчення позиції британської дипломатії щодо Польщі у 1918–1923 рр. [423; 425]. Виділяємо монографію відомого історика М. Новак-Кільбікової, яка критикує політику Лондона як частину плану створення «санітарної зони» навколо більшовицької Росії. Водночас, в цих працях простежується й певна тенденційність. Так, професор П. Лоссовський зазначає, що «відкрите ігнорування Д. Ллойд Джорджа у сфері ознайомлення зі справами нашого краю перепліталось з однаково відвертою грубістю» [403, с. 148].

Криза і занепад «реального соціалізму» вплинули на зникнення жорсткого ідеологічного контролю посприяло появі цінних спеціальних [318; 376; 402; 404; 437–439; 466] і загальних досліджень [324; 386; 491], що стосуються досліджуваної проблеми.

Здобуття політичної незалежності наприкінці 1980-х рр. і ліквідація цензури, привели до кардинальної перебудови польської історіографії. Плюралізм історичних шкіл та дослідницьких методів став нормальним явищем при висвітленні історії. Сучасні історики не ідеалізують період існування Другої Речі Посполитої, намагаються об'єктивно оцінювати і аналізувати всю складність становища країни в міжнародних відносинах того часу. Водночас, деякі праці стали замовчувати певні спірні питання нашого дослідження, що, на нашу думку, зумовлено підготовкою і вступом Польщі до ЄС і НАТО, а відтак їхнім бажанням пом'якшити колишні протиріччя між Варшавою і Заходом [335; 389].

Проблема встановлення польсько-німецького кордону висвітлюється істориками В. Вжешінським [483], К. Кордою [506], східногалицьке питання – міжнародним аналітиком П. Журавським вел Граєвським [493], а загальний огляд проблем – істориками М. Вжосеком [484] та професором Х. Батовським [317]. Історіографія поповнилась й публікаціями з польсько-французьких [325; 412], польсько-британських відносин [331; 373; 445] та досліджень по зовнішній і внутрішній політиці Польщі міжвоєнної доби [316; 387; 426; 449]. Відзначаємо праці професорів Т. Вітуха про територіальні суперечки в Європі [482] і М. К. Камінського про польсько-чеський конфлікт [380]. З'являються й праці про політичних діячів, які брали безпосередню участь у вирішенні територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр. [382; 417]. В міру віддалення від 1918 р. в історіографії поступово мінімізується роль політичного чинника на чолі з Р. Дмовським [383; 478], натомість експонується роль польської ірреденти на чолі з Ю. Пілсудським [260; 353; 357; 366]. Звертаємо увагу й на публікації історіографічного характеру з теми дослідження [219; 370].

Суттєвий внесок у вивчення цього питання зробили, вже згадані, історики, які після 1939 р. опинились на Заході та наступне покоління дослідників, що вже

сформувались там, котрі не відчували ідеологічного тиску при написанні своїх робіт. В працях В. Побуг-Маліновського та Т. Комарніцького британська і французька політика щодо Польщі висвітлюється у контексті польсько-російських взаємин [385; 434]. На відміну від першого автора, який в минулому працював в МЗС Польщі, і тому робота якого є надто заангажованою, оцінки Т. Комарніцького видаються більш об'єктивними. Він вважає, що позиція Д. Ллойд Джорджа до Польщі пояснюється його відданістю британській політиці рівноваги в Європі. Ця група дослідників також ставили собі за мету показати, що Захід докладав усіх зусиль, аби повернути Польщі незалежність. Зокрема, про це йдеться у фундаментальній праці відомого історика П. Вандича про французько-чехословацько-польські взаємини [473]. Цікавим є його порівняння російсько-німецького договору у Рапалло із Дамоклевим мечем для Польщі, з часу прийняття якого в польській історіографії виникає концепція двох ворогів [473, с. 261]. Він є також автором публікацій про польсько-українську співпрацю проти більшовиків, французьких дипломатів у Польщі, перебіг польсько-радянської війни тощо [474–477]. Відзначаємо праці ще одного провідного еміграційного історика А. Ченчали про гданське питання, роль Ю. Пілсудського у політиці Західних держав щодо Польщі, британську політику стосовно конфлікту за Східну Галичину [332–334]. Успіхом польських вчених-емігрантів стала поява праці «Англія і Польша у 1914–1939 рр.» Т. Піщковського, який охарактеризував негативну позицію Д. Ллойд Джорджа, з приводу доповіді Ж. Камбоном в питанні польсько-німецьких кордонів Польщі, як «інтервенцію» [433, с. 92].

Водночас, згуртовані навколо видатного еміграційного діяча, головного редактора щомісячного журналу «Культура» у Парижі Є. Гедройца, польські інтелектуали наважились переглянути історію Польщі, зокрема відмовитись від колоніальної спадщини на південно-східні «креси» [432; 451].

Різні аспекти британської політики щодо Польщі висвітлюються в публікаціях З. Ганшяровського [354; 355], С. Жоховського [492]. Втім, надмірне захоплення останнього діяльністю ендеків не дозволяє оцінювати його працю як дійсно науково цінну. У Польщі було видано переклад англомовної книги спеціаліста по

міжнародним відносинам Я. Карського «Великі держави і Польща 1919–1945», в якій він висловлює думку, характерну й недіаспорним історикам [483, с. 186], що саме Д. Ллойд Джорджа став перепоною на шляху включення Східної Пруссії до складу Польщі [381, с. 41]. Істориками вивчалось й питання встановлення «лінії Керзона» [384; 464].

Не з усіма позиціями еміграційних істориків можна погодитись, зокрема щодо ідеалізації політики Великої Британії і Франції щодо Польщі, відкидання впливу більшовицького перевороту у Росії на політичні події в Європі, оцінки приєднання західноукраїнських і литовських земель до Польської держави «історичною справедливістю», хоча і в їхньому середовищі ведуться дискусії щодо певних питань. Зокрема, А. Ченчала вважає, що Д. Ллойд Джордж підтримав конценцію вільного міста Гданська, висунуту президентом США В. Вільсоном [333, с. 74], тоді як А. Піщковський переконує у протилежному [433, с. 96].

Загалом, в польській історіографії новітньої історії було висвітлено чимало аспектів політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр. Водночас, для сучасної історичної науки є характерні й численні перекручення, які виростають на ґрунті діаметрально протилежних симпатій чи політичних переваг дослідників.

Радянська історіографія. В рамках цієї школи умовно виділяємо етапи: 1) 1920-ті рр., коли цензурний тиск ще не був доведений до крайності; 2) 1930-ті – 1956 р. – період суворого ідеологічного контролю; 3) 1956 – середина 1960-х рр. – доба інтелектуального ренесансу; 4) 1970–1989 рр. – праці «доби застою».

Згідно із принципом історизму різні аспекти питання політики Великої Британії і Франції щодо Польщі були об'єктом дослідження вчених Російської імперії [262; 290], які розглядали польське питання в контексті політики Антанти, при цьому зазначавши, що останнє слово тут повинно належати Росії.

Після приходу до влади більшовиків, на тенденціях розвитку історіографії у СРСР відбилися події жовтневого перевороту 1917 р. Згідно із марксистською методологією, політичні події та явища розглядались виключно з класових позицій, що призвело до спотворення історії зарубіжних країн. В умовах коли СРСР офіційно

не визнавав Версальського договору автори публікацій з французької і британської тематики писали про небезпеку з їхнього боку як імперіалістичних держав із агресивною зовнішньою політикою. Вже перші видані праці по питанню участі держав Антанти в антирадянській інтервенції 1918–1920 рр., радянсько-польської війни 1920 р. [211; 246] та інших міжнародних проблем [203; 230], які стосувались нашого дослідження були дуже заідеологізованими.

У післявоєнні роки, особливо в добу інтелектуального ренесансу, було окреслено деякі нові підходи до вивчення історичних процесів, які, проте, не надто позначились на дослідженні всесвітньої історії ХХ ст. Тема нашого дослідження знайшла відображення в працях з міжнародних відносин [231] і зовнішньої політики країн Заходу [204; 247; 273]. Питання війни 1920 р. трактувалось як намагання «світового імперіалізму» придушити радянську владу шляхом організації чергового спільного походу, тепер – «білополяків» та українських націоналістів [261]. Втім, професор І. Лемін вважає, що Лондон був проти східної польської політики, і лише виключно із солідарності з Парижем, підтримав цю акцію [247]. Незважаючи на те, що глава НКЗС РСФРР Г. Чічерін у 1921 р. вважав, що Ризький мир враховував інтереси обох сторін, вже у наступні роки історики розглядали його як анексію західних регіонів СРСР [236; 280; 283]. Фахівці по всесвітній історії: А. З. Манфред [232], А. Ф. Рубцов [274–275] і литовський історик К. Навіцкас [259] пишуть про прагнення імперіалістичної Франції до гегемонії після закінчення Першої світової війни за рахунок створення союзів із реакційними урядами новостворених держав. Загалом, радянські історики трактують Польщу як ворога СРСР, яка виконувала вказівки Лондона і Парижа [229; 306].

У роботах по всесвітній історії В. А. Зубачевського [228], О. Ю. Тарасова [289], а також литовського дослідника К. Я. Почса [269], виданих у 1980-ті роки, при висвітленні політики Лондона і Парижа щодо кордонів Польщі авторські оцінки стають менш різкими, проте, загалом, вчені продовжують традицію попередніх поколінь. Ця тема висвітлена й в працях бібліографічного характеру [201; 270; 292].

Отже, у радянській історіографії питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 роках розглядалось під впливом

принципів класовості і партійності методології досліджень, які не дозволяли дати неупереджену оцінку подіям. Зовнішня політика цих країн, яка розглядалась у контексті боротьби проти радянської влади, характеризувалась як імперіалістична, що впливало на тенденційність тлумачення цього питання.

Російська історіографія. Розпад СРСР вплинув на зміну методологічних і концептуальних підходів при вивченні всесвітньої історії міжвоєнної доби, в тому числі й політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі. Різні аспекти досліджуваної проблеми піднімаються А. Д. Богатуровим [281], А. В. Ревякіним [271], З. С. Белоусовою [197] та іншими істориками [252; 253; 287]. Нові підходи до осмислення феномену і проблематики Першої світової війни та її впливу на ХХ ст., зокрема через виявлення ролі національного фактору і стратегічного значення Центрально-Східної Європи в політиці Західних держав представлені в низці історичних праць [266–267].

Втім, у багатьох дослідженнях й дотепер продовжується традиція радянської історіографії. Зокрема, це стосується розгляду британської політики балансу сил нерозривно із курсом на придушення комунізму як його важливої складової. Існує тенденція оцінювати цю політику як «намагання створити в Європі замкнутий економічний блок, з якого б виключались Росія і Німеччина» [197, с. 58, 60]. Водночас, тут ми погоджуємось із відомим істориком А. Уткіним, який розглядає концепцію рівноваги сил як політичний фактор стримування Франції, яка стала претендувати на статус найсильнішої держави в Європі [293]. З'явилися й публікації про Версальський договір та його вплив на Східну Європу [199; 205].

Водночас, історики, поряд із переглядом старих тем, почали піднімати питання, які перебували на периферії або не розроблялись. Спеціаліст по історії Німеччини Г. М. Садова розглядає вплив Рапалльського договору на польсько-німецькі взаємини, що дає змогу простежити за позицією великих держав щодо можливості визнання ризького кордону [278]. Взагалі, питання угоди у Рапалло викликало серед істориків дискусію навколо можливого існування секретних додатків до неї, які могли б стосуватись Польщі. З'явилися праці й щодо радянсько-польської війни 1920 р. [307].

Висвітлення дисертаційного дослідження зустрічаємо в працях з історії польсько-українських взаємин. Слід зазначити, що, загалом, для російської історіографії й далі притаманний розгляд цієї проблематики крізь призму етноцентризму імперської Москви. Спеціаліст по історії слов'янських народів В. Н. Савченко вважає проблему східного кордону Польщі на Паризькій мирній конференції виключно «русским вопросом» [276].

Російська історична школа представлена й низкою дисертацій, що стосуються різних аспектів нашого дослідження [496; 500]. Так, К. Н. Колмагоров вважає, що політика Лондона щодо Польщі після Першої світової війни багато в чому була продовженням британської політики стосовно польського питання під час Листопадового і Січневого повстань у Королівстві Польському. Історики дещо переглянули й свою позицію щодо історіографії зарубіжних країн, що знайшло своє вираження у появі серйозних праць [284; 503; 303].

У цілому можна констатувати відчутну суперечливість російської історіографії. З одного боку дослідниками було переглянуто та уточнено чимало проблем міжнародних відносин вказаної доби, зокрема зовнішня політика Великої Британії і Франції позбулась великої кількості заідеологізованих оцінок, з іншого боку - констатуємо збереження певних тенденцій радянської школи та імперських оцінок щодо розгляду польської проблематики.

Українська історіографія. Із відновленням незалежності України розпочався новий етап в її історичній науці, яка побудована на новітніх теоретико-методологічних засадах втілених у пізнавальному плюралізмі [245]. В академічних колах пропагуються думки про необхідність виходу історичної науки на рівень власного погляду на проблеми світу, що є найраціональнішим методом з'ясування органічного зв'язку історії України із загальним процесом розвитку людства [272, с. 4–5; 279, с. 28].

У контексті цих зв'язків, які, в основному, простежуються під час та після Першої світової війни, коли визвольні змагання українського народу привернули увагу світового загалу, історики торкалися різних аспектів питання політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі у 1918–1923 рр. Першими до

цього долучились речники української державності, які представляли два напрямки історичних досліджень – неонародницький (М. Грушевський [210], О. Шульгін [305] та ін.) та державницький (Д. Дорошенко [217] та ін.). Їхні праці, попри гостру полеміку із політичними опонентами, є джерелом цінної інформації і містять думки, які й дотепер не втратили своєї актуальності. Втім, чимало питань досліджуваної проблеми залишилися відкритими [304].

Долучились до вивчення вказаної теми й українські історики-емігранти. Зокрема, в працях В. Косика [240–241] і Я. Раковського [441] проаналізовано політику Франції і Великої Британії щодо України. Своє висвітлення отримало й питання конфлікту за Східну Галичину [212; 286; 371]. Серед робіт, що стосувались питання союзу Пілсудського-Петлюри і польсько-радянської війни, в яких зустрічаються абсолютно різні погляди від «зради» С. Петлюрою національних інтересів до «тактичного ходу, спрямованого на встановлення зв'язку з Європою», виділяємо працю М. Палія [429]. Я. Йосипишина робить висновок, що вирішальний вплив на політику великих держав стосовно кордонів Польщі здійснювали їхні економічні інтереси [234]. Загалом, ця група вчених суттєво розширила джерельну базу досліджень. Втім, неможливість доступу до архівів країн соціалістичного табору і притаманний цим працям розгляд подій з антирадянських позицій, змушують уважно до них підходити.

У сучасній українській історіографії прийнято виділяти два етапи: 1) 1991–1996 (формування нових концептуальних засад вивчення історії, спроба переосмислити висновки радянських істориків, певна ідеалізація українського минулого) і 2) з 1996 – до сьогодні (об'єктивніші оцінки історичного процесу).

Тема політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі у 1918–1923 років розглядається, як правило, в контексті досліджень історії зовнішньополітичної діяльності УНР, ЗУНР, Гетьманату Скоропадського і Директорії та на тлі взаємин країн Заходу з Україною. Різні аспекти вказаної теми дослідження висвітлені відомими істориками В. М. Даниленком [213], І. І. Дроботом [495], В. Б. Євтухом [221], І. В. Жалобою [222; 223; 490], М. А. Журбою [224], М. Р. Литвином [248], І. Б. Мракою [256–258], О. В. Павлюком [263; 264], О. В. Потильчаком [499],

В. І. Яровим [308] та іншими [207; 209; 214; 225; 233; 237–238; 244; 251]. Історик М. С. Держалюк зазначає, що вже на зламі 1919–1920 рр. держави Антанти і Росія офіційно дійшли згоди з усіх важливих територіальних проблем. Серед союзниць Антанти лише Польща і Румунія, з огляду на їхню орієнтацію на Францію, яка далі не визнавала більшовицької влади у Росії, не погоджувались на кордони по «лінії Керзона» [214, с. 203]. На думку С. Х. Литвина – фахівця по вивченню життя та діяльності С. Петлюри, це зробило можливим спільні дії УНР і Польщі, які Захід вже не підтримував [249]. Причини визнання зверхності інтересів Польщі у французькій політиці на Сході Європи подаються істориком В. В. Ададуrowим [190]. Зокрема, він зазначає, що запропонована Ж. Бартелемі лінія польсько-українського перемир'я від 28 лютого 1918 р. хоча й суперечила етнічним принципам, все ж була б вигідною для останніх [190, с. 29]. Своє відображення знайшли й спроби врегулювання союзниками українсько-польського конфлікту за Східну Галичину [208; 216; 268], яка в той час ще мала репутацію регіону багатого на нафту, що частково й зумовило різну позицію союзників в цьому питанні. Відзначаємо науковий доробок доктора історичних наук Б. О. Ачкіназі, який розкриває фактори французької безпеки у період розбудови Версальської системи [494], вивчає проблему реалізації принципу націй на самовизначення [194] і францuzько-українські взаємини [193]. Р. Б. Сирота досліджує проблему авторства британського документа щодо розмежувальної лінії, відомої як «лінія Керзона» [281]. Певні аспекти наукової проблеми, зокрема конфлікт за Східну Галичину і союз Пілсудського-Петлюри проти більшовиків, піднімались й в дисертаційних дослідженнях по зовнішній політиці великих держав [497; 498; 501].

Нова якість сучасних українсько-польських відносин, викликала бажання фахівців ще раз подивитись на спільні сторінки нашого минулого. Переконливим свідченням прогресу вітчизняної полоністики є видання Л. О. Зашкільняком і М. Г. Крикуном першої «української» цілісної історії Польщі [226]. Однак, мусимо констатувати наявність дисбалансу у висвітленні історії Другої Речі Посполитої на користь дослідження проблематики українсько-польських відносин та внутрішнього життя [191; 202], поряд із вивченням її становища на міжнародній арені [192; 196].

Спеціаліст по історії Польщі О. Я. Красівський [242–243] стверджує, що Польща домоглась визнання ризьких кордонів завдяки жонглюванню перед Заходом антибільшовицькими гаслами.

Відзначаємо науковий внесок Б. О. Ачкіназі [195], В. Ф. Верстюка [200], Л. О. Зашкільняка [227], Л. В. Таран [288] у історіографічну розробку теми.

Таким чином, в українській історіографії питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 роках розглядалось, переважно, в контексті національних змагань українського народу у 1917–1920 рр. У зв'язку з цим, у вітчизняній науці склався негативний стереотип стосовно цього питання, адже позиція Заходу безпосередньо вплинула на крах української визвольної боротьби того періоду.

Французька історіографія. Домінуючою історичною школою Франції міжвоєнного періоду була школа «дипломатичної історії», безпосередній вплив на погляди якої здійснювали праці академіка Е. Лавісса [395]. Характерними її ознаками були європоцентризм, ідеалізація демократизму політики Франції. З цих позицій характеризувалась й її політика щодо Польщі, яка розглядалась у контексті проблем мирного урегулювання після 1918 р., зокрема російської революції 1917 р. та її небезпеки для західного світу.

Взагалі, історіографію міжвоєнної доби, в залежності від політичної заангажованості і методологічного обґрунтування, умовно можна поділити на націоналістичні, ліберальні, демократичні і радикальні праці. Праворадикальну тенденцію у трактуванні зовнішньої політики Франції представляли Ж. Бенвіль, Л. Доде, Ш. Моррас, які доводили неспроможність Республіки відстояти «здобутки перемоги» і національні інтереси на міжнародній арені. На думку Ж. Бенвілля це можливо здійснити лише створивши мережу союзів під проводом Франції, за участі Польщі, яка б змогла врятувати цивілізацію від «комуністичної» Росії [314; 315, с. 117]. Ліберальні історики писали про необхідність повоєнного врегулюванням у Європі як основного завдання зовнішньої політики. Так, Ф. Пішон пов'язував причини послаблення позицій Франції на міжнародній арені із виявами французької ментальності після тріумфу 1918 р. [431, с. 27], а Ж. Прево вважав, що закінчення

війни не призвело до справжнього миру у «хворій Європі» [435, с. 44–45, 214]. Інтернаціоналістські підходи розкриваються у працях П. Луї [400], А. Зеваеса [489] та дослідженні під редакцією Е. Лавісса, в якому Франція характеризується як держава, зацікавлена у мирному врегулюванні проблем [368, с. 356–357].

Внесок у дослідження цієї теми здійснили й засновник французької полоністики – А. Грап'єн [362], провідний дипломат Ж. Камбон [235] та історик Р. Мартель, який був близький до дипломатичних кіл. Зокрема, він критикував дії Польщі в питанні її західних кордонів [411].

Наприкінці міжвоєнної доби значний вплив на розвиток історичних досліджень почала здійснювати школа «Анналів» (Л. Февр, М. Блок). Вона прагнула відтворити таку історію, яка описувала б всі існуючі в суспільстві зв'язки – економічні, соціальні, культурні тощо.

Епопея двох світових воєн, які зумовили потребу переосмислити характер подій та запропонувати нові оцінки минулого, знайшла висвітлення в ряді праць цивілізаційного характеру, які створювались у площині «теорії довгих хвиль» повоєнного покоління школи «Анналів» на чолі з відомим французьким істориком Ф. Броделем, яка стала панівною в історіографії. Відповідно, змінився й підхід до трактування історії представниками політико-дипломатичної школи. П. Ренувен писав, що одні історики вважають достатнім вивчення дипломатичної історії, а представники нового напрямку наголошують на необхідності вивчати відносини між народами, матеріальне і духовне життя суспільств [446, с. 86–87].

У перші повоєнні роки наша тема дослідження прослідковувалась у працях про Версальський договір [394; 399; 419]. Певний вплив на згоду Ради Послів визнати східні кордони Польщі у 1923 р. зробила Рурська акція, з приводу якої серед дослідників виникла дискусія щодо причин, які змусили Р. Пуанкаре її розпочати [351, с. 34; 378, с. 305–306].

Пік публікацій з проблем зовнішньої політики Франції міжвоєнної доби припадає на 60–80-ті роки, що було пов'язано як із відкриттям архівних фондів провідних країн, так й з ювілеями Третьої республіки, адже 1870 і 1875 рр. – це роки проголошення республіки і прийняття конституції. Так, історик М. Бомон

висловлює думку, що стрижнем французької політики було намагання згуртувати навколо себе держави, «стурбовані тим, як запобігти зростанню німецької потужності» [320, с. 28, 32]. Тому, представники Франції намагались «передати новоутвореним державам якомога більше територій» [319, с. 331]. К. Фолен вважав, що політика «східних союзів» Франції не сприяла встановленню міцного миру в Європі [352]. Своє висвітлення знайшло й питання участі Франції у польсько-радянській війні 1919–1920 рр. [398]. Відзначаємо науковий доробок Ж.–А. Суту, який зупинився на економічному аспекті політики Франції щодо Польщі [459–460] та її східноєвропейській політиці загалом [458; 461].

Становище Франції у світлі міжнародних відносин міжвоєнної доби стало об'єктом дослідження академіка П. Ренувена, який безпосередньо звертається до проблем союзницьких відносин, утворення нових незалежних держав в Центрально-Східній Європі, мирного врегулювання на Паризькій конференції 1919–1920 рр. [447–448]. Залишаючись, переважно, на платформі політико-дипломатичних трактувань міжнародного життя, він разом з тим шукає зв'язок між зовнішніми і внутрішніми факторами [369, с. 65]. Народження Версальської системи П. Ренуven пов'язував, з наступом нової епохи, кризою парламентаризму і ліберального суспільства на Заході. Починаючи з 60-х років, з'являються класичні роботи з всесвітньої історії Ж.–Б. Дюрозеля [220; 347–348]. На його думку, Комп'єнське перемир'я «відкрило шлях до успішного відродження націй» на платформі «14 пунктів» В. Вільсона. Проте, називаючи конкретні фактори застосування принципу самовизначення націй переможцями у війні, він, разом з іншими істориками [312; 327; 440], зазначав, що це робилось союзниками на Паризькій мирній конференції недосконало і упереджено. Історик розрізняє позиції Лондона і Парижа до Польщі, що пояснював різними стратегічними планами [220, с. 39].

Наприкінці ХХ – початку ХХІ століття відбувається своєрідний ренесанс «історії подій», але на підґрунті «історичного синтезу» і багатофакторності, з урахуванням явищ масової психології і ментальності. Взагалі, події, пов'язані з розпадом «світової соціалістичної системи» зумовили спалах інтересу до вивчення проблем війни, миру і революцій. У дослідженнях спеціаліста по соціології

комунізму – Ф. Бафоля [313], військової історії – Ж.–Д. Авенеля [311], та історії Польщі – А. Віато [472; 507] висвітлюється підтримка Францією Польщі у війні проти більшовиків 1920 р. та її територіальних домагань до балтійських земель, Верхньої Сілезії і Східної Галичини. Щодо останньої, виходячи з концепцій демократизму зовнішньої політики Франції, автори наголошують на прагненні Парижа пом'якшити національні утиски українського населення з боку Варшави. В працях істориків, присвячених Паризькій мирній конференції, Ж.–Ж. Беккер вважає, що головними причинами невдалого Версальського договору були «глибокі розбіжності між переможцями» [321, с. 122], а П. де Гмелен доводить, що «післявоєнна доба могла бути лише перемир'ям, яка постало за фальшивим миром» [359, с. 404]. Вивчення питання політики Франції щодо польсько-литовського конфлікту демонструють зв'язок між захопленням литовцями Клайпеди і визнанням східних кордонів Польщі [328; 505; 363].

Цінна інформація про безпосередніх учасників досліджуваних подій міститься в працях присвячених Ж. Клемансо [346], Р. Пуанкаре [418], Ф. Фошу [443]. Їх наукова цінність полягає у використанні авторами численних архівних матеріалів, передусім з приватних фондів і різноманітних джерел, що відбивають специфіку часу і дають уявлення про роль названих персон у вирішенні територіальних проблем Польщі. Зокрема, праця присвячена одному із провідних представників поміркованих сил і Лівого блоку – А. Бріану, свідчать про його відданість мирним способам розв'язання територіальних конфліктів [309].

Отже, у французькій історіографії висвітлені важливі аспекти теми дослідження. Як правило, наголос робився на тих питаннях, де втручання Парижа у боротьбу польського народу, його прагнення до самовизначення збігалось із стратегічними цілями Франції – прагненні послабити Німеччину і знищити більшовизм. Певна ідеалізація й апологетика політики Франції були притаманні міжвоєнним історикам, які вважали Версальську систему важливим гарантом національної безпеки. Тлумачення позиції Франції щодо Східної Європи істориками післявоєнної доби є більш об'єктивними й глибокими.

Британська історіографія історії зовнішньої політики на сьогодні не являє собою моноліту, а ділиться на: 1) Зовнішньополітичну історію, яка вивчається в руслі дипломатичної історії і охоплює взаємовідносини Великої Британії з іншими країнами; 2) Військову і стратегічну історію, яка включає різні сюжети конкуренції з державами Європи, США, Японією та історію локальних і світових війн; 3) Імперську історію та історію відносин Великої Британії з країнами Співдружності націй; 4) Політичну біографію [284, с. 208].

Традиція розгляду різних аспектів питання політики Великої Британії і Франції щодо кордонів Польщі у 1918–1923 рр. була закладена кембріджськими істориками [360–361], які оцінюють тут позицію Лондона як частину політики створення «стабільної Європи», котра б не була успішно реалізована в разі відновлення Польщі в межах 1772 р. На їхню думку це призвело б до збільшення реваншистських настроїв в Росії і Німеччині, що спровокувало б чергову світову кризу. Фундаментальна праця «Історія Паризької Мирної Конференції» під редакцією Х. Темперлея у багатьох випадках дублює висновки кембріджців [469]. В ній йдеться про первинне значення Європи для Лондона, по відношенню до якої він керувався принципом рівноваги, що змістився у бік Франції, з чим погоджується й В. Медлікотт [415]. Р. Сетон-Вотсон висловлює думку про висування польського питання для Лондона на перший план лише у випадку необхідності тиску на Росію [453].

Історики-марксистки А. Пейдж [265] і А. Мортон [255] розглядають це питання, як й радянські вчені, через призму британської імперіалістичної зовнішньої політики. Вони прагнуть довести, що єдиною метою Лондона було знищення більшовизму, навіть за рахунок приєднання до Польщі «російських територій» і порушення рівноваги сил в Європі.

Загалом, перші праці післявоєнної британської історіографії [300, с. 87–88], які були видані у 1944–1946 роках [215; 410; 452] відображають погляди генерації того часу, а тому характеризуються захопленням діяльністю Радянського Союзу упродовж війни. Натомість Р. Мечрей [408] із пропольської позиції висвітлює вирішення польсько-німецьких прикордонних суперечок.

Підхід Х. Темперлея і «кембріджців» [444] до оцінки британської політики щодо Польщі чітко проявився у працях 50–60-тих рр. [407; 413; 420; 422; 470]. Ці історики вважають, що політика Великої Британії щодо Польщі в перші післявоєнні роки будувалась на необхідності збереження рівноваги в Європі. У 70–80-ті роки під впливом загальноєвропейських історіографічних процесів відбулось поступове методологічне зближення дипломатичної історії з історією міжнародних відносин. Тому, у сучасному лексиконі істориків, які займаються цією проблематикою, поняття «зовнішня політика Великої Британії» вживається у вузькому традиційному значенні та у широкому новому – як своєрідний аналог поняття Велика Британія у системі міжнародних відносин [367, с. 1–30; 479, с. 1]. Загалом, для праць цього періоду [345; 409; 424] є характерним, у тій чи іншій мірі, виправдання британського зовнішнього курсу у міжвоєнну добу. Дещо іншої позиції дотримується Н. Стоун [463], який намагається довести, що політика Лондона до Польщі була детермінована конкретними зовнішньополітичними реаліями, а не була частиною доктрини «балансу сил» в Європі. У цей час з'являються публікації щодо російсько-польської війни, встановлення східного кордону Польщі [326; 349]. Так, С. Вайт вважає, що Захід до 1923 р. не відмовлявся від спроб повалення більшовицької влади, що впливало на питання визнання ризького кордону [481, с. 12].

Великий внесок у вивчення вказаної проблеми зробив відомий спеціаліст по історії Польщі Н. Дейвіс [337–339; 341–342; 504]. Його праця «Білий орел, червона зірка» [340] вважається однією з кращих робіт про радянсько-польську війну. В ній політика Лондона оцінюється як «зіткнення однаково неприйнятних для британського керівництва поляків і більшовиків» [340, с. 76]. Крім того, Н. Дейвіс викриває міф створений сером М. Хенкі, який перебільшував роль Заходу у збереженні Польщі від більшовиків у 1920 р.

У роботах сучасних дослідників по міжнародній тематиці 1918–1939 рр., питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр., як правило, розглядається в контексті становлення Версальської системи і політичної історії Польщі [310; 323; 454; 462]. В низці праць, які стосуються біографії провідних політичних діячів того часу, також міститься

важлива інформація щодо їх ставлення до Другої Речі Посполитої [336; 377; 397; 468]. Г. Нікольсон розглядає Паризьку мирну конференцію як місток від старої до нової дипломатії [421]. М. Гілберт, відомий як офіційний історіограф У. Черчилля, демонструє зміни у ставленні Лондона до польської проблеми наприкінці Першої світової війни і упродовж мирної конференції [358]. Інформацію про дослідження польської проблематики в рамках цієї історичної школи подається й в іноземних працях [277; 370; 488].

У цілому, британська історіографія також внесла вклад у вивчення цієї проблеми і окреслила основні напрямки дослідження зовнішньої політики Великої Британії щодо Польщі.

Серед представників інших країн відзначимо класичну працю з польської проблематики на Паризькій мирній конференції датського історика К. Люнгрен-Нільсена [401]. Незважаючи на те, що в праці немає концептуальних прорирів, вона ґрунтується на багатій джерельній базі та висвітлює чимало аспектів нашого дослідження. Проблему встановлення східного кордону Польщі на тлі віленського питання і польсько-радянської війни піднімає білоруський історик А. Тіхоміров [295; 502]; політику Заходу щодо Польщі подає американський вчений Л. Герсон [356]; геополітичну ситуацію в Європі – засновник німецької школи геополітики К. Хаусхофер [294]; конфлікт навколо Цешинської Сілезії, Спиша і Орави – чеські історики [364; 374; 430; 471].

Польська територіальна проблематика та східноєвропейська політика Великої Британії і Франції після 1918 р. є об'єктом наукових інтересів автора. Вивченню цих питань присвячено публікації щодо суперечки навколо Гданська [296; 301], встановлення східного кордону Польщі [298], цешинського конфлікту [297; 302], формування кордонів Польщі у другій половині 1922–1923 рр. [299], а також історіографічного огляду польської територіальної проблематики [300].

Підводячи підсумки історіографічного огляду наукової проблеми, зазначаємо, що дослідники базували свої висновки на різній джерельній базі, різних методологічних підходах та концепціях, а відтак приходили до різних, іноді абсолютно протилежних висновків. Виділяємо два основних підходи при

дослідженні цієї теми: 1. Ставлення Великої Британії і Франції щодо Польщі у 1918–1923 рр., яке розглядається в контексті інших питань. Це, перш за все, характерно для британської, французької, радянської, російської і української історіографії; 2. Польська проблематика виділяється в якості самостійного напрямку політики Великої Британії і Франції, що властиво для польської історіографії. Оцінку дій Великої Британії і Франції щодо Польщі також можна схематично зобразити у вигляді двох альтернативних підходів: 1. Критичний підхід характерний для української, радянської і польської історіографії періоду ПНР; 2. Позитивна оцінка політики Великої Британії і Франції властива для британської, французької і більшості праць представників міжвоєнної, еміграційної і сучасної польської історіографії. Водночас, відзначаємо й вплив загальноєвропейських історіографічних процесів повоєнного періоду, які позначились на поступовому методологічному зближенні дипломатичної історії з історією міжнародних відносин, який більш чітко проявився в працях британської історіографії, та історичному синтезу історії подій з урахуванням явищ масової психології і ментальності – в роботах французької історіографії.

Здійснений аналіз свідчить про необхідність корегування тенденційних оцінок радянської історіографії, які зустрічаються в працях польських істориків доби ПНР, британських істориків повоєнної доби та в сучасній українській та російській історичній літературі щодо визначення французької і британської зовнішньої політики зазначеного періоду як виключно «агресивної» і «імперіалістичної». Відзначаємо перебільшення ролі жовтневого перевороту 1917 р. в європейській політиці, в тому числі й у відновленні незалежності Польщі, яку характеризували, переважно, як «Польську буржуазно-поміщицьку країну». Водночас, потребують корегування й висновки представників польської еміграції, які є надто політично заангажованими через критичний підхід до Радянського Союзу та до тих західних політиків, зокрема британського прем'єр-міністра Д. Ллойд Джорджа, які мали намір нормалізувати відносини з Москвою.

Слід виділити й низку проблем, які не набули висвітлення в літературі. Зокрема, це стосується порівняння дій британської і французької дипломатії у

польському питанні з їхніми ініціативами в інших національних конфліктах того часу; з'ясування позиції держав Антанти щодо спільної українсько-польської війни проти більшовиків у 1920 р.; вивчення позиції Лондона і Парижа щодо польської проблематики в період формування Потсдамської системи міжнародних відносин та її порівняння із періодом 1918–1923 рр.; з'ясування факторів, які зумовили втрату Францією стратегічних переваг на міжнародній арені після 1918 р., що вплинуло на її політику щодо Варшави тощо. Виходячи з цього, подальше дослідження політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 рр. зберігає не лише науковий, а й злободенний актуальний інтерес. Опубліковані ж дослідження створили достатню базу для розробки цієї теми.

1.2. Джерельна база дослідження

Вивченню теми дослідження сприяв критичний та неупереджений огляд джерел. Вони різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю, ступенем достовірності, загальною спрямованістю, відображають основні риси політики Великої Британії і Франції щодо встановлення територіальних меж Польщі у 1918–1923 рр. та відповідають авторській концепції і методологічним основам опрацювання теми.

Джерельну базу дисертації становлять комплекси архівних матеріалів та опублікованих документів, які можна класифікувати за наступними категоріями: офіційні дипломатичні документи, міжнародні договори і угоди, тематичні збірки документів світової політики; акти державного законодавства, парламентські та урядові документи; матеріали преси і періодики; документи особистого походження: мемуари, спогади, публіцистичні праці, щоденники політичних діячів; довідкові матеріали в енциклопедіях і збірниках.

Архівні джерела. Основна джерельна база дослідження – сукупність документів і матеріалів, що зберігаються в архівних фондах Архіву Нових Актів у Варшаві (далі – АНА) та Центрального військового архіву Польщі, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) і

Центрального державного історичного архіву у Львові (ЦДІАЛ), більшість з яких зазнали сучасної технологічної обробки (мікрофільмування, ксерокопіювання, переведення на комп'ютерні диски).

Фонди Польських архівів. Важливими джерелами дисертаційного дослідження стали опубліковані та неопубліковані матеріали фондів Ради Міністрів Польщі, МЗС Польщі, її дипломатичних представництв у Парижі і Лондоні, а також інших міністерств і комісій, стенограми їх засідань, постанови і директиви, що розкривають зміст внутрішньої і зовнішньої політики Польщі в контексті її територіальних проблем, та ставлення до них з боку Франції та Великої Британії. Більшість з них міститься в фондах АНА у Варшаві. Цікаві для нас матеріали містяться в фонді 322 (Міністерство зовнішніх справ), в якому знаходяться акти польського посольства у Лондоні і Парижі. Тут є чимало дипломатичної кореспонденції, інструкцій, нот, телеграм, копій політичних рапортів, що стосуються територіальних проблем Польщі [47–51]. Більш детальне висвітлення позиції Великої Британії і Франції до досліджуваної проблеми міститься у фонді 503 (Амбасада Речі Посполитої у Лондоні) [57–60] та фонді 463 (Амбасада Речі Посполитої у Парижі) [52–56]. З фонду 39 (Польський Національний Комітет) нами було використано неопубліковані та опубліковані матеріали з актів протоколів засідань ПНК у Парижі (сигн. 1–15), з актів генерального секретаріату щодо переговорів ПНК з британським і французьким урядами та їх представниками, а також з прем'єр-міністром Польщі І. Падеревським стосовно територіальних проблем Польщі (сигн. 16–270), з актів відділу преси, які містять депеші до польських посольств та перегляд французької, британської і польської преси (сигн. 277–306), з актів місії ПНК при англійському уряді (сигн. 1871–2066) [22–29]. Фонд 45 АНА (Колекція опрацювань і відписів документів) містить документи про відносини Польщі з Латвією, Литвою, Радянською Росією, Гданськом і Україною у 1914–1928 рр. [30]. Матеріали протоколів засідань Ради Міністрів (ф. 8) подають дані щодо територіальних проблем Польщі під час радянсько-польської війни та верхньосілезького і віленського питань [11–21]. Серед фондів, присвячених політичним діячам Польщі – Юзефа Пілсудського (ф. 106), Владислава Грабського

(ф. 94), Люціана Желіговського (ф. 105) та інших, виділемо ф. 100 – Архів Ігнація Падеревського (далі – АІП). В ньому містяться матеріали про зовнішньополітичну ситуацію Польщі (сигн. 775–793), Паризьку мирну конференцію (сигн. 835–859), польські кордони (сигн. 884–969), стосунки з Францією (сигн. 973–977) і Великою Британією (сигн. 978–985) [31–46].

Цінна інформація щодо територіальних проблем Польщі та політики, зокрема, Франції щодо них міститься у Центральному військовому архіві (м. Варшава). Переважна більшість важливих для нашого дослідження матеріалів знаходиться в Текі Теслера (сигн. 37, 39), в якій, в контексті діяльності Французької військової місії у Польщі, подаються відомості про ситуацію навколо верхньосілезького і цешинського питання, вплив перебігу радянсько-польської війни на становлення східних кордонів Польщі [61–64].

Велике значення для вивчення політики Великої Британії і Франції до територіальних проблем Польщі, зокрема її східних кордонів, мають документи, що зберігаються в українських архівах. Найрепрезентативнішою вітчизняною збіркою архівних матеріалів є колекція у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України), основу якої становить празька колекція Музею визвольної боротьби України. Наше особливе зацікавлення викликають фонди 3535, 3603, 3603-с, 3696, 4465, які містять документи, що, опосередковано, стосуються політики Великої Британії і, передусім, Франції у цьому регіоні.

Безпосередні контакти українських місій з урядовими і політичними колами Франції висвітлені у фондах 3535 «Українське товариство прихильників Ліги націй в Парижі, м. Париж» [1], 3603 і 3603-с «Делегація Української Народної республіки в Парижі» (травень 1919 р.). У фонді 3696 «Міністерство закордонних справ Української Народної республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. – Кам'янець-Подільський, з травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща)» представлені оригінали листів, помітки, резолюції співробітників українських дипломатичних місій у Франції та інших європейських країнах, а також копії нот, звернень, відозв до союзницьких урядів [2–4].

Цікавими є підбірки матеріалів преси провідних країн Європи, представлені у спр. 19 (Відділ преси). У фонді 4465 (документи українських націоналістичних еміграційних установ, організацій і осіб) виділимо звернення Комітету української молоді Східної Галичини до представників преси Європи з протестом проти політики Антанти і Польщі щодо Східної Галичини.

Нами також було використано матеріали Центрального державного історичного архіву України у Львові (ЦДАЛ). Вони містяться у ф. 355 «Західно-Українське Товариство Ліги Націй (Відень)» [5], ф. 368 «Томашівський С.» [6], ф. 492 «Президія Ради Міністрів (Варшава)», ф. 581 «Колекція документів про діяльність урядів і армії ЗУНР і УНР» [7–10]. Документальні джерела цих фондів висвітлюють політику Великої Британії і Франції щодо польсько-українського конфлікту, а також розкривають ухвали міжнародних конференцій щодо правно-державного статусу Східної Галичини у 1919–1923 рр.

Виходячи з предмету дослідження, дипломатичні джерела належать до найбільш численних і інформаційно насичених, а тому, їх можна умовно поділити на декілька груп: 1. Міжнародні договори, конвенції і угоди; 2. Заяви, ноти і меморандуми; 3. Дипломатичне листування.

Офіційні дипломатичні документи, міжнародні договори і угоди, тематичні збірки документів світової політики розкривають в рамках міжнародних відносин зміст політики Великої Британії і Франції щодо Польщі у 1918–1923 рр.: Загальний щорічник подій у Франції і за кордоном [77]; Документи британського міністерства закордонних справ 1918–1939 рр. [80–84]; Документи французького міністерства закордонних справ 1918 і 1920–1925 рр. [93]; Архів полковника Хауза [65]; Документи зовнішньої політики великих держав [92]; Документи зовнішньої політики СРСР [66–68]; Документи з історії міжнародних відносин [72]; Плебісцити після Світової Війни [128–129]; зовнішня політика Сполучених Штатів [117]; Радянські документи по зовнішній політиці [79].

Окрему групу представляють матеріали, що стосуються виключно роботи Паризької мирної конференції [73–76; 113–115; 118–127]. До ключових документів цієї групи належить «Версальський трактат» [102], який задокументував фінальну

стадію процесу врегулювання «німецького питання», а також Сен-Жерменський мирний договір із Австрією і декларація «Про тимчасовий східний кордон Польщі» від 8 грудня 1919 р. Сюди належать також різноманітні військові угоди і двосторонні мирні договори. Так, Ризький мирний договір між РСФСР і УСРР, з одного боку, і Польщею з другого [67, с. 618–658], характеризує міжнародну ситуацію тієї доби.

Зацікавлення викликають видання документів про зовнішню політику Польщі у вказаний період [85], історію радянсько-польських відносин [69–70; 116], українсько-польської війни 1918–1919 рр., польсько-радянської війни 1920 р. [71; 96]. Відзначаємо й збірники документів по сілезьких повстаннях [94] і цешинському конфлікті [78; 130]. Допоміжну роль у з'ясуванні теми дослідження відіграли видання документів з історії Польщі, які містять законодавчі акти та матеріали періоду 1918–1923 рр. [86; 95; 97; 111; 112].

Офіційні заяви, ноти, меморандуми, програми, пропозиції, декларації, звернення, зроблені від імені держав, прем'єр-міністрів, голів урядових делегацій хоча й містять слід особистого ставлення політичних діячів до вказаного питання, все ж дозволяють зробити висновки щодо офіційної позиції Лондона і Парижа. Найзначнішим британським документом тут є «Меморандум із Фонтенбло», в якому Д. Ллойд Джордж окреслив негативну позицію до питання розширення Польщі за рахунок Німеччини [114, с. 133]. Цікавими є й його контрпропозиція французьким і польським делегатам щодо питання розширення Польщі на схід [81, с. 153–154, 206, 211–212, 217, 887] та звернення Лондона до МЗС Франції і паризького ПНК у листопаді 1918 р., в якому висловлювалось негативне ставлення до запланованого ендеками повстання у Львові [112, с. 398–404] тощо.

Серед промов і виступів більшості політичних діячів Третьої французької республіки щодо польських кордонів звертаємо увагу на висловлювання Ж. Клемансо [143] – представника правлячого тоді правого табору. Зокрема, у збірку першого – «Воєнні промови» увійшли промови, статті і заяви, що друкувались в газеті «Л'Ом Лібр» («Вільна людина»), що з'явилась після

підписання перемир'я. Вони свідчать про їхнє занепокоєння встановленням комуністичного режиму в Росії та потребу не допустити його розповсюдження.

Цінними документами є декрет Ю. Пілсудського «Про відновлення держави» [86, с. 23], з оприлюдненням якого у Лондона з'явилась реальна альтернатива урядові Р. Дмовського, і нота голови МЗС Польщі Л. Василевського до глави НКЗС РСФРР Г. Чічеріна від 22 грудня 1918 р. – першого документу, що відображав претензії Польщі до Радянської Росії [86, с. 34]. Важливою є заява польських представників щодо територіальних претензій Польщі [95, с. 26–28; 82, с. 53; 85, с. 38]. «Звернення Начальника держави до громадян бувшого Великого Князівства Литовського» від 22 квітня 1919 р. [85, с. 40–41] пояснює ініціативи союзників навколо цієї проблеми на весні 1919 р. До цієї групи належать й американські і радянські джерела: «14 пунктів» В. Вільсона [72, с. 27–29], лютневє (1919 р.) звернення Москви до Варшави з пропозицією мирного вирішення питання кордонів [85, с. 498–509] тощо.

Характерною рисою джерел дипломатичного листування можна вважати притаманний їм аналітичний суб'єктивізм. Втім, ця група джерел дозволяє прослідкувати й «офіційну лінію» учасників дискусій навколо проблем кордонів Польщі, виявити механізми прийняття важливих рішень. Її можна умовно розділити на дипломатичне листування між представниками різних держав та внутрішнє дипломатичне листування співробітників МЗС, посольств, дипломатичних місій.

На рівні міждержавних зв'язків найбільший інтерес представляє листування між керівництвом британського і французького МЗС [92], контакти ПНК у Парижі із керівництвом британського МЗС [95], кореспонденція між керівництвом Франції і Польщі [162], листування між радянським і польським МЗС [66] та інші, які дозволяють зрозуміти прийняття рішень щодо питання польських кордонів.

Внутрішня кореспонденція представлена листуванням між Д. Ллойд Джорджем і У. Черчиллем [92], Д. Ллойд Джорджа і А. Бальфура з представниками Великої Британії у Польщі і Румунії [114; 80–81], збіркою листів Р. Пуанкаре [168], Ю. Пілсудського [163–164; 166], Р. Дмовського [149; 151], І. Падеревського [140] та Е. Пільтца [107–110]. Була вивчена й кореспонденція С. Петлюри [137].

Важливе значення у вивченні теми мали акти державного законодавства, парламентські та урядові документи Франції і Польщі [87–91; 98–101; 103–106], які дають змогу оцінити ступінь їх демократичності, виявити загальні тенденції і особливості формування зовнішньополітичного курсу Лондона і Парижа в контексті цього питання. Хоча парламентські дебати, в силу своєї публічності, звичайно, несли декларативний характер, вони все ж відображали позиції політичних партій та суспільних рухів, які впливали на формування суспільної думки щодо територіальних проблем Польщі.

Матеріали преси і періодики віддзеркалюють розмаїття думок щодо питання становлення кордонів Польщі. Преса цих країн традиційно відігравала велику роль як у формуванні громадської думки, так і лобіюванні, залежно від характеру видання, певних політичних рішень.

Серед французьких періодичних видань відзначимо напівофіційний урядовий орган «Le Temps», підконтрольну Ж. Клемансо «L'Homme Libre», «L'Echo de Paris» – А. Мільєрана, «Revue des Deux Mondes» – Р. Пуанкаре, «L'Eclair» – А. Бріана, «Journal Officiel de la République Française», в якому друкувались парламентські документи, промови державних діячів, договори з іноземними державами, урядові циркуляри. Наукові видання: «Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine», «Revue d'Histoire Diplomatique», «Le monde slave» висвітлювали різні аспекти досліджуваного питання.

Публікації британської періодики – урядового «The Times» [183; 187–189], «Manchester Guardian», яка була під впливом Д. Ллойд Джорджа, консервативної «Fortnightly Review», лейбористської «The Daily Herald», критичної до Д. Ллойд Джорджа «Sunday Times» також багаті на польську тематику. Наукову періодику представляють часописи «Historical Workshop», «XXth Century British History», «Journal of Modern History», «Slavonic and East European Review».

Різні погляди на британську і французьку політику щодо кордонів Польщі містяться у таких польських періодичних виданнях: правій християнсько-національних «Rzeczpospolita» і «Kurier Warszawski» [181; 182; 186], проєндецьких «Gazeta Warszawska», «Kurier Poznański» і «Myśl Niepodległa» [184], соціалістичній

«Robotnik», консервативній «Czas» [179], поміркованому «Kurier Polski» [180], «Kurier Poranny» і «Naród» Ю. Пілсудського. Журнальну періодику представляють «Przegląd Historyczny», «Kwartalnik Historyczny», «Niepodległość».

Матеріали радянської періодици представлені в органах центральної влади – газетах «Правда» і «Известия», містять важливі оціночні, хоч і глибоко тенденційні заідеологізовані матеріали.

Документи особистого походження: мемуари, спогади, праці, щоденники державних, політичних діячів містять багато цікавих фактів, які дають змогу оцінити роль окремих осіб у досліджуваних подіях, а також виокремити їхні погляди із контексту офіційної дипломатичної позиції сторін. Водночас, суб'єктивізм і політична заангажованість авторів, які впливають на написання праць, змушують досить обережно підходити до вивчення цієї групи джерел.

Серед британських джерел мемуарного жанру важливе місце займають праці Д. Ллойд Джорджа. Так, в праці «Правда про мирні договори» [133–134] автор описує роботу Паризької мирної конференції, позицію британської делегації і ставлення до польської проблематики. Його «Воєнні мемуари» [157] цінні інформацією про розбіжності серед британської влади щодо питань зовнішньої політики, а у праці «Чи це мир?» [132] політик розглядає польське питання, на відміну від першої праці, де воно подавалось як національне, в контексті боротьби великих держав за домінування в Європі. Загалом, цей твір органічно вписується у спробу автора представити британську позицію щодо Польщі на мирній конференції як «боротьбу за інтереси малих і пригнічених народів» [134, с. 470].

Порівняльний аналіз творів У. Черчілля – «Невідома війна» [142] і «Світова криза» [139] дозволяє зробити висновок про ступінь збільшення зацікавленості Лондоном Польщею в міру загострення ситуації у Росії. Праці британських дипломатів лорда Е. Говарда [153], лорда Ф. Берті [135], сера Дж. Хедлем-Морлі [172], Дж. Рідделла [169], Г. Нікольсон [159] розбивають міф Д. Ллойд Джорджа про боротьбу Великої Британії за інтереси малих народів та доводять, що Польща розглядалась Лондоном лише як буфер проти комуністів. Цінні спогади залишили британський посол у Берліні, Е. д'Абернон [145–147] і генерал К. де Віарт [178].

Група мемуарів і творів правих представників політичної еліти Франції – (Ж. Клемансо [144]; А. Мільєран [158]; Р. Пуанкаре [167]) містять заклики до збереження «здобутків перемоги», протидії комунізмові і створення системи колективної безпеки у Європі. Ж. Клемансо у праці «Велич і негаразди однієї перемоги» писав, що його діяльність на мирній конференції була спрямована на зміцнення безпеки і відкидав звинувачення щодо відповідальності за втрату плодів перемоги. Натомість спогади близького до радикалів Ж. Нуланса [161] розкривають причини негативного ставлення Франції до Радянської Росії.

Цінну інформацію про політику Франції до територіальної проблем Польщі подають дипломати А. де Сент Олар [171], Л. Ноель [160] і Ж. Ларош, який писав, що «привид французької гегемонії» при вирішенні справ у Європі «лякав наших британських союзників» [155, с. 57, 64], а також представники військового командування М. Вейган [177], які брали участь у досліджуваних подіях.

Своєрідним методологічним камертоном щодо ситуації в Європі після 1918 р. стали положення, зазначені Ш. де Голлем. Він писав: «Було зрозуміло, що закінчення війни не гарантувало миру. Тоді як Росія була цілком зайнята своєю революцією, а Америка трималась осторонь від європейських справ, тоді як Англія потурала Берліну, щоб Париж мав потребу в її допомозі, а заново відтворені держави Європи були ще слабкі і розрізнені, Франції сам на сам доводилось стримувати Німеччину і вона дійсно намагалась це робити, але робила непослідовно» [131, с. 183–184].

Незважаючи на певну тенденційність та схильність ідеалізувати власну поведінку, велику цінність для вивчення питання мають спогади провідних діячів Польщі Р. Дмовського [150], В. Грабського [152], К. Скірмунта [173], А. Скшинського [174], Ф. К. Латініка [156] та інших [148; 170; 175]. Зокрема, секретар польської делегації на Паризькій мирній конференції, представник націонал-демократів С. Козицький подає своє бачення вирішення польських кордонів на конференції, основну увагу приділяючи питанню вирішення кордонів Польщі з Німеччиною, яку вважав найбільшим ворогом [154]. Окремо виділимо праці М. Тухачевського і Ю. Пілсудського [138; 165], присвячені радянсько-

польській війні, які полемізують одна з одною. Вони дозволяють співставити погляди обох воюючих сторін та відзначити збільшення і падіння активності Лондона і Парижа у польських справах із становищем на фронтах війни. Відзначаємо й важливість праці посла Італії у Польщі, Ф. Томмассіні [176] та перекладача В. Вільсона на Паризькій мирній конференції С. Бонсала [141].

Цікавий погляд на досліджувану проблему міститься й в українського дипломата того періоду А. Марголіна [136]. Зокрема, він писав, що у зовнішній політиці Франції були дві орієнтації, які мали одну мету – віднайти сильного союзника проти Німеччини: на відновлення єдності Росії з автономіями для народностей, яку обстоювало МЗС і на створення великої Польщі, яку підтримували військові і Ж. Клемансо.

Довідкові матеріали в енциклопедіях і збірниках являються додатково-інформаційною групою джерел, які містяться в британських, французьких, польських довідкових та енциклопедичних виданнях, збірниках про зовнішньополітичну діяльність Великої Британії і Франції [343; 350; 379]. Вивчення змісту цих джерел дає змогу виявити рівень інтенсивності взаємин між цими країнами та зрозуміти характер європейських відносин цієї доби загалом.

Таким чином, для підготовки дисертації було залучено великий масив архівних документів і документальних публікацій, преси, мемуарно-публіцистичних творів, які відображають погляди представників різних політичних течій на питання політики Великої Британії і Франції щодо процесу встановлення польських кордонів у 1918–1923 рр. З огляду на це, ми вважаємо, що ця дисертація забезпечена надійною джерельною базою для вирішення поставлених в дослідженні завдань, а також дозволить перевірити та уникнути вживання контроверсійних даних.

Отже, аналіз історіографії та джерельної бази дослідження дають змогу зробити висновок, що залучення до наукового обігу невідомих раніше архівних документів, нові документальні публікації та великий обсяг мемуарно-публіцистичних матеріалів та історичних праць, підготовлених на базі нових методологічних моделей, створюють сприятливі умови для всебічного розкриття на міждисциплінарному рівні обраної наукової проблеми. Водночас, не введені у

науковий обіг цінні документи фондів, особливо, французьких і британських архівів, які розкривають колізії формування британської і французької зовнішньої політики, до вивчення яких вітчизняні історики й дотепер слабо долучились, свідчить про актуальність подальшого вивчення теми нашого дослідження.

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ПОЛЬЩІ НАПЕРЕДОДНІ ТА ПІД ЧАС ПАРИЗЬКОЇ МИРНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ

2.1. Ставлення Великої Британії і Франції до польської проблематики у період закінчення Першої світової війни

11 листопада 1918 р. було підписано перемир'я між союзниками по Антанті і Німеччиною – Перша світова війна закінчилась. Зникнення старих континентальних імперій, розпад і поява на їх уламках нових державних утворень відкривали перед Великою Британією і Францією, як основними країнами-переможцями у складі Антанти, перспективу закріплення свого впливу в Європі і світі загалом. Водночас, кожна з них усвідомлювала й всю складність реалізації цього плану з огляду на очевидну проблему їхньої конкуренції та появу нових потужних міжнародних гравців – США та Японії.

Комплекс проблем, який постав перед Європою після закінчення найбільшої, на той момент, війни в історії людства, давав переможцям шанс зайнятись суттєвою перебудовою континенту і формуванням універсальної системи безпеки, яка б дозволила запобігти виникненню подібних конфліктів в майбутньому. Основні ж питання, гострота яких вимагала від держав Антанти невідкладних рішень, умовно можна віднести до двох груп: 1) Проблеми міжнаціональних протиріч, які були пов'язані із зникненням старих та появою нових суб'єктів міжнародних відносин; 2) Питання соціальних протиріч, що призвели до надмірної радикалізації окремих суб'єктів міжнародних відносин.

Одне з найскладніших питань, що постало на порядку денному після закінчення війни, яке прямо стосувалось цих двох груп, було пов'язано з проблемою відновлення Польської державності, а саме визначення її кордонів. У час проголошення незалежності Польської республіки, або Другої Речі Посполитої, назва якої підкреслювала неперервний зв'язок з Першою Річчю Посполитою, – 11

листопада 1918 р., поза її кордонами, які існували до трьох її поділів 1772 р., 1793 р. і 1795 р., на заході залишались землі Великопольщі. На півночі вона претендувала на Гданське Помор'я, Повісля, Вармію, Мазури, які належали Німеччині. Всупереч проводу ЗУНР–УНР, на сході Польща хотіла включити Східну Галичину, Холмщину, Підляшшя, Полісся, Волинь – по Случ, Проскурівський і Кам'янецький повіти, та частину білоруських і литовських земель, на які претендували Литва і Росія (Додаток А.1). Окрім цього, Польща прагнула повернути й ті землі, які були втрачені нею до 18 століття. Тут йдеться про територію Верхньої Сілезії – на заході, і Цешинської Сілезії, Спішу та Орави – на півдні, котрі домогались й Німеччина і Чехо-Словацька республіка відповідно.

Ще наприкінці війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, – саме польське населення, а з іншого, – держави Антанти і США, котрі неодноразово обговорювали його під час міжнародних зустрічей. Головними ж суперниками навколо цієї проблеми стали саме Велика Британія і Франція. Остання традиційно приділяла велику увагу державам Східної Європи, які розглядались нею як потенційні союзники проти Німеччини як її найбільшого ворога. Тому, ще протягом війни Франція, завдяки своїй «полонофільській» політиці, здобула велику симпатію з боку представників польського національно-визвольного руху, які орієнтувались на Антанту. Мова йде про Польський Національний Комітет (далі – ПНК) на чолі з лідером націонал-демократів (далі – ендеки) Р. Дмовським. Натомість позиція Великої Британії щодо Європи, яка традиційно не відзначалась надмірною активністю, базувалась на потребі відновлення і дотримання системи рівноваги сил на континенті як однієї із засад її політики. Ця позиція була ще раз зазначена головним секретарем Форін Офіс (поширена назва британського МЗС), лордом Дж. Н. Керзоном у січні 1919 р. [159, с. 49]. Будучи представником «пасивної школи» в Форін Офіс, він традиційно розумів, що реалізація цієї засади залежить від відповідного розкладу французько-німецьких відносин. У свою чергу, британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж під балансом сил розумів наявність перманентного німецько-російського протистояння (Додаток А.2).

Зважаючи ж на те, що утворення сильної Польщі автоматично б призводило до загрозової для британських інтересів російсько-німецької співпраці, він всіляко намагався недопустити її територіального збільшення. З одного боку, така «мала» Польща, в разі перемоги більшовиків у Росії мала б потрапити в залежність від Німеччини і разом з нею скласти антирадянський фортпост, а з іншого – у разі перемоги антибільшовицьких сил – у залежність від Росії і становити небезпеку для Німеччини. Крім того, Д. Ллойд Джордж різко виступав проти посилення Франції, яку згодом порівняв із «всеподаючим крокодилом, який, прикриваючись спробами захистити себе від Німеччини, вже окупував Рур, посилив свій вплив у Бельгії і Польщі та поклав око на Італію, перетворивши нинішню Європу у казан підозр і ненависті» [132, с. 78–81, 131]. Таку позицію поділяв й глава Форін Офіс А. Бальфур (див. Додаток А.2), який ще у 1916 р. писав, що «нова Польща страждатиме на ті самі хвороби, які згубили давню Польщу; що вона буде ареною постійних інтриг між Німеччиною та Росією; не певен, чи буферна держава (Ч. Ю. – Польща) між Німеччиною і Росією була б корисною для Західної Європи» [387, с. 42–43].

Ще один аспект, який підсилював зацікавлення Заходу до Польщі, полягав у наявності значних боргів Парижа і Лондона перед США [197, с. 59] та надзвичайному зростанні попиту на вугілля і нафту, на які були багаті землі колишньої Речі Посполитої, за рахунок яких можна було б сплатити ці позики. Дійсно, взаємозв'язок економічних факторів і зовнішньої політики в повоєнну добу став особливо відчутним [234, с. 71].

Слід зазначити, що ще до початку 1917 р. Західні держави заявляли про свою незацікавленість до польського питання як внутрішньої проблеми царської Росії. Перетворення ж її на міжнародне питання відбулось тільки після того як російський Тимчасовий уряд 30 березня 1917 р. видав декларацію про право на створення незалежної Польської держави на тих землях, де більшість становило польське населення [475, с. 230–235]. Перше обговорення цієї міжнародної справи пролунало на зустрічі держав Антанти 29 листопада – 5 грудня 1917 р. За великим рахунком, воно було спровоковано переворотом у Росії від 25 жовтня 1917 р., внаслідок якого

до влади прийшли більшовики на чолі з В. Леніним, що могло сплутати союзникам всі плани. Д. Ллойд Джордж і А. Бальфур від імені уряду заявили, що їх метою є створення економічно і політично незалежної Польщі, а польське питання є справою всіх союзників. З однієї сторони, такі дії повинні були продемонструвати Парижу готовність Лондона підтримати їх у протидії німецьким і більшовицьким спробам вирішити польську проблему на свою користь, а з іншого боку – не допустити присвоєння Францією монопольних прав на вирішення цього питання. Крім того, спираючись на підтримку США, яка поділяла їхню позицію щодо необхідності дотримання «етнічного принципу» при встановленні майбутніх кордонів Польщі [433, с. 41], Лондон таким чином зміг би коректувати вимоги Парижа і Варшави.

Однак, зважаючи на те, що в той час для союзників більш важливішим завданням було врятування «старої» Росії, а не вирішення польського питання, яке тоді розглядалось, все таки, як складова російського питання, Париж і Лондон розраховували спертись на нові автономні одиниці, що утворились на півдні Російської імперії, щоб створити нову Росію на федеративних началах. У цьому й полягав спільний план Великої Британії і Франції про розподіл Росії на сфери впливу, таємно підписаний 23 грудня 1917 р. Хоча Польща й відходила до французької зони [166, с. 19], Лондон не збирався відмовлятися від своїх інтересів щодо неї, адже польська проблематика, апріорі, ставала важливим чинником європейської політики [433, с. 33, 39].

27 грудня 1917 р. глава МЗС Франції С. Пішон (див. Додаток А.2) заявив в парламенті, що метою його уряду є «об'єднана, незалежна, неподільна Польща, з усіма гарантіями вільного розвитку», а Д. Ллойд Джордж 5 січня 1918 р. запевнив, що «незалежна Польща, до складу якої повинні увійти всі істотні польські елементи, що прагнуть становити її частину, є необхідною умовою для стабільності Західної Європи». Останньою з великих держав щодо майбутньої долі Польської держави висловились США. У 13-му пункті, з «14 пунктів» президента США В. Вільсона, виголошених 8 січня 1918 р. [356, с. 83], проголошувалась необхідність створення незалежної Польської держави з приєднанням до неї територій, де проживало незаперечно польське населення, з вільним і надійним доступом до моря. Це

положення, визнане Німеччиною та Австро-Угорщиною як платформи для перемир'я, стало міжнародно-правовою базою, на основі якої світове співтовариство погодилось виправити несправедливість щодо Польщі, допущену при трьох її поділах і на Віденському конгресі 1815 р., який постановив створити на польських землях Королівство Конгресове, яке до 1916 року було в конституційній персональній унії з Російською імперією, Велике Князівство Познанське, а після 1848 р. як Провінція Позен – автономна одиниця Королівства Пруссії, а згодом Німецької імперії (Додаток А.3).

Тим часом загострення ситуації у Росії і більшовицькі гасла про мир дозволили Центральним державам захопити значну територію бувшої Російської імперії зовсім не відповідав інтересам Антанти. Так, після укладення 9 лютого 1918 р. Центральними державами з УНР у Бресті мирного договору, британський уряд зазначив, що не визнає жодного миру, який ставив би під сумнів приналежність польських земель, без попереднього висловлення позиції населення того краю. Водночас, 27 лютого 1918 р. А. Бальфур заявив, що умовою існування сильної Польщі є передачі їй західних земель, що знаходились під владою Німеччини, де більшість становило польське населення [29]. Брест-Литовський мирний договір від 3 березня 1918 р. між більшовиками і Центральними державами, в якому радянський уряд де-юре зрікався від територій Польського Королівства, на думку ПНК створював чудову ситуацію для того, щоб змусити союзників виголосити спільну декларацію щодо майбутньої долі Польщі.

Зрештою, з огляду на загрозу нового наступу Центральних держав та чутки про обговорення ними долі Польщі, держави Антанти 3 червня 1918 р. видали декларацію, в якій йшлося, що «Справа об'єднаної і незалежної Польщі, з вільним доступом до моря, становить одну з умов справедливого і тривалого миру та функціонування права в Європі» [444, с. 488–489]. Політику Лондона, що йшла в унісон з позицією Франції в цій ситуації, тут можна пояснити й відмовою Австрії підписати сепаратний мир з Антантою, який міг би бути використаний ним як частина торгів у польській справі.

Колапс Центральних держав наприкінці жовтня 1918 р. застав Польшу не в найкращій ситуації. В країні не було визнаної міжнародною спільнотою центральної влади, а більшу частину території й надалі займали німецькі війська [181]. Саме за таких умов розпочалось обговорення польського питання в контексті мирних переговорів союзників з Австро-Угорщиною і Німеччиною, на чому ще 19 вересня 1918 р. наполягав головнокомандуючий союзними військами Антанти, французький маршал Ф. Фош.

Відкрито британсько-французьке протиріччя навколо польських справ проявилось 2 листопада 1918 р. на таємній нараді із питання зміцнення західного фронту. Було зрозуміло, що значний вплив на формування політики Франції здійснювали її економічні інтереси. Зокрема, С. Пішон заявив, що «визначення кордонів нової держави закріплюватиметься мирним договором, в основі якого лежать вільсонівські принципи. Однак, застосування цих принципів в особливому випадку, яким є Польша, неминуче викличе численні труднощі політичного і економічного характеру. Нова Польська держава посяде п'яте місце серед виробників нафти. Отже, нова Польська держава у своїх історичних кордонах 1772 р. має всі елементи дуже активного економічного життя» [234, с. 73]. Заступник керівника Політичного Розвідувального Департаменту, Дж. Хедлем-Морлі також був переконаний, що «майбутнє Європи щільно пов'язано із захистом нових держав [215, с. 246]. Тому, «принцип націй», задекларований урядами Антанти і США, втілений в «14 пунктах» В. Вільсона, повністю вписувався в політику Франції і ставав тією політичною та ідеологічною парадигмою, навколо якої почалось формування нового антинімецького і антибільшовицького блоку на сході Європи, який розцінювався й як елемент французької безпеки на континенті.

Позиція Франції багато в чому відповідала змісту меморандуму Р. Дмовського до В. Вільсона щодо майбутніх кордонів Польщі від 8 жовтня 1918 р. [73, с. 35–71], що свідчило про налагодження тісних контактів між ПНК і Парижем. Зокрема, ще з 4 травня 1917 р. польська армія, за ініціативою Р. Дмовського, була залучена до боротьби з Німеччиною на території Франції, а 20 вересня 1917 р. Париж формально визнав ПНК як представника польської нації [381, с. 29]. Підтримка з боку чільника

Кє д'Орсе (поширена назва МЗС Франції), була продиктована й ідеологічними поглядами. Він вважав, що Польща за правління ендеків не могла б бути піддана революційним впливам.

Вимоги С. Пісона викликали спротив А. Бальфура, який хоч у меморандумові у справі реорганізації Європи від 18 жовтня 1918 р. й заявив про гарантування існування незалежної Польської держави з доступом до моря, але водночас зазначив, що це означатиме відбирання у Німеччини Гданська і Східної Пруссії. Крім того, з огляду на її інтерес до промислової Сілезії і незначну кількість польського населення у Східній Галичині, він негативно ставився до передачі Польщі й цих земель. Наголошуючи на «етнічному принципі», він заявляв, що у сучасних умовах є неможливим відновлення кордонів XVIII століття, а це питання слід відкласти до мирної конференції [433, с. 61, 82].

Як наслідок, згідно з умовами перемир'я від 11 листопада 1918 р., зокрема 12-тим пунктом – Німеччина повинна була відвести свої війська до кордонів 1914 р. та евакуюватись з російської Польщі. Це рішення щодо 12 пункту було прийняте зважаючи на протидію Німеччини, а не за ініціативою Р. Дмовського [149, с. 341], як тривалий час вважали польські історики [385, с. 233]. Крім того, за 16-тим пунктом, який торкався східних кордонів Німеччини, союзники залишали за собою право доступу до Данцига і Вісли «заради збереження порядку і забезпечення населення продовольством» [119, с. 478]. На думку прем'єр-міністра Франції Ж. Клемансо (див. Додаток А.2) цей пункт давав змогу вилучити у Німеччини не лише Рейн, але й частину Східної Пруссії.

Схильна до визнання ПНК як майбутнього польського уряду, Франція намагалась ігнорувати події, які відбувались у Польщі. 11–14 листопада 1918 р. Регентська Рада у Варшаві розпустила себе і передала всі повноваження лідеру ПСП Ю. Пілсудському як голові держави (далі – Начальник держави) (див. Додаток А.2), який видав декрет про відновлення Польської держави і просив держави Антанти направити до Варшави своїх представників [86, с. 23; 163, с. 20; 179].

У той же час, британське МЗС, фактично накинулось на лондонську місію ПНК з нотами, в яких на польську сторону покладалась вся провина за початок

польсько-українських зіткнень у Львові у листопаді 1918 р. Подібний протест британське посольство у Парижі передало й МЗС Франції, яке звинувачувалась у підтримці польських націоналістів і прагненні зорієнтувати польський політикум на утримання курсу на максимальне розширення своїх кордонів [433, с. 62–63]. З огляду на це, голова ПНК у Лондоні В. Собанський звернувся до А. Бальфура із пропозицією досягнути компромісу з Францією в польському питанні. Позицію Лондона щодо Польщі демонструє звіт Дж. Хедлема-Морлі від 25 листопада 1918 р., запропоновані методи розв'язання європейських проблем в якому, в значній мірі відбилися на поглядах британського уряду. Вони зводились до двох висновків: 1) Нівелювання всіх потенційних запальних вогнищ локальних конфліктів; 2) Встановлення політичних відносин, які б створювали рівновагу сил і в майбутньому б гарантували політичну стабільність в Європі [445, с. 168]. Виходячи з цього, Форін Офіс 30 листопада 1918 р. запропонував В. Собанському вирішити польську проблему із залученням сторін [433, с. 63]. Як пояснював близький до британської влади професор історії Ч. В. Оман, тут йшлося про створення в Польщі коаліційного уряду із активним залученням ПСП [423, с. 49–50]. Це, по-перше, створювало б можливу перспективу зменшення впливу профранцузьких ендеків. По-друге, заплямована співробітництвом із німцями репутація Ю. Пілсудського, що на тлі де-юре не закінченої світової війни було серйозним обвинуваченням, дозволяла Лондону сподіватись на поступливість майбутнього польського уряду в питанні територіальних вимог. Тому, 30 листопада 1918 р. А. Бальфур заявив про неможливість визнання ПНК як польського уряду [423, с. 53].

Хоча під контролем Парижа і ПНК й знаходилась розташована в Франції польська армія генерала Ю. Галлера, яка була дуже потрібною для Варшави, в ендеків почало складатись враження, що наявні у Польщі війська, за умови підтримки Ю. Пілсудського з боку Лондона, роблять його конкурентом, з яким краще досягти згоди [95, с. 15]. В ході цих переговорів Ке д'Орсе намагавсь виконувати місію миротворця, але це йому погано вдавалось, адже антипатія серед французької влади до Ю. Пілсудського як керівника польських легіонів, що воювали на боці австрійської армії, та противника контрреволюційної Росії, була відомою. 29

грудня 1918 р. С. Пішон підкреслив статус ПНК як «дійсно офіційного польського уряду», а представників від ПСП назвав іншою групою, яка повинна була доукомплектувати уряд [473, с. 19]. Як наслідок, переговори не принесли очікуваного результату.

У той же час, у Лондоні займались «опрацюванням» майбутніх членів польського уряду. Зокрема, в ході розмов із провідним діячем польського національного руху, відомим піаністом І. Падеревським, А. Бальфур наголошував, що створення у Польщі коаліційного уряду – найкоротший шлях до включення Познанщини і Гданська до її складу [153, с. 324]. Імовірно, що І. Падеревський прийняв такі правила гри, адже після цієї зустрічі, А. Бальфур змінив свою позицію і підтримав ідею польського повстання, яке розпочалось 27 грудня 1918 р. Під цим повстанням розумівся рух на підтримку наступу вірної Ю. Пілсудському армії, яка у грудні 1918 р. розпочала наступ з метою вигнання німецьких військ з території Великопольщі. Цікаво, що депеша, в якій йшлося про згоду Лондона на початок повстання, була підписана самим І. Падеревським [423, с. 55], який приїхав до Польщі [186, с. 4] разом із британським полковником Х. Вейдом. Хоча, вони обидва заявляли про випадковість цієї події [51, с. 11], здавалось, що британській стороні вдалось підготувати ґрунт для переорієнтації Польщі на свій бік. Водночас, Франція також позитивно віднеслась до повстання у Познанщині, вважаючи його як доведення спроможності Польщі до здійснення антинімецької політики.

Проте, напередодні конференції у Парижі позиція самої польської влади все ще не була чіткою, а внутрішня нестабільність у Польщі 5 січня 1919 р. привела до невдалої спроби ендеків здійснити переворот. Розуміючи критичну позицію держав Антанти до своєї особи, Ю. Пілсудський проявив себе як прагматик. Будучи противником Р. Дмовського, який разом з І. Падеревським користувались підтримкою союзників, а ПНК залишався формально визнаний як речник польського народу [396, с. 260–262], Ю. Пілсудський призначив першого – керівником польської делегації на конференції, а другого – прем'єром і главою МЗС (див. Дод. А.2). Їхня згода із цим призначенням певною мірою дозволила йому

легітимізувати свою владу в очах Антанти, а польській владі 15 січня 1919 р. отримати офіційне запрошення на конференцію.

Створення коаліційного уряду за участю ПСП та ендеків, який 21 лютого 1919 р. був формально визнаний Найвищою Радою, найбільше всього відповідав інтересам Великої Британії, яка 25 лютого 1919 р., слідом за США, і на наступний день після Франції та Італії офіційно визнала Польську державу [50, с. 41]. Прихильники Р. Дмовського, які орієнтувались на Париж, не змогли досягти створення у Варшаві однопартійного уряду, що, в певній мірі, ускладнювало встановлення французької монополії над Польщею. Різна ж позиція союзників щодо її територіальних проблем, обіцяла гарячі дискусії навколо польських кордонів на Паризькій мирній конференції.

2.2. Великої Британія і Франція та проблема встановлення північних і західних кордонів Польщі на Паризькій мирній конференції

Питання відродження Польської держави та її кордонів вступило у найголовнішу фазу свого вирішення – воно було передано на розгляд мирної конференції, що тривала із перервами у Парижі з 18 січня 1919 р. – по 21 січня 1920 р. В ній брали участь делегати 27 країн, які належали до табору переможців і безпосередньо воювали з чотирма центральними державами – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною, Болгарією, чи, принаймні, хоча б розірвали дипломатичні відносини із однією з них. Офіційно конференцією керували п'ять головних держав-переможниць: США, Велика Британія, Франція, Італія і Японія. Лише їхні представники (двоє від кожної країни) належали до Ради десяти – керівного органу, створеного на початку роботи конференції. У березні 1919 р. утворився координаційний керівний орган – Рада чотирьох, до якої увійшли: В. Вільсон, Д. Ллойд Джордж, Ж. Клемансо і прем'єр-міністр Італії В. Орландо. Функціонували й інші керівні органи конференції: Рада п'яти – у складі глав МЗС США, Великої Британії, Франції, Італії і спеціального представника Японії, Рада глав делегацій та ін. Ставлення союзників до ПМК влучно охарактеризував Д. Ллойд Джордж, який

сказав, що вони ставили собі за мету вирішити наявні конфлікти, що «безумовно б підняло значення засідань та держав-переможців» [134, с. 276–277].

Польську делегацію на ПМК до травня 1919 р. очолював Р. Дмовський, далі – І. Падеревський [111, с. 169–172]. Втім, вирішення проблем Польщі відбувалось фактично без їх участі, адже реальний результат залежав від Великої Британії, Франції і США. Власне, тому виступ Ю. Пілсудського у сеймі 10 січня 1919 р. з приводу міжнародного становища Польщі, був швидше спрямований не до депутатів, а до великих держав. Звеличуючи достойність Заходу, він висловив сподівання на його прихильність, нагадуючи, що Польща завжди «із глибокою симпатією ставилась до Європи» [85, с. 29–31].

Можна погодитись з Л. Зашкільняком, що значний вплив на погляди польської еліти щодо майбутніх кордонів держави здійснювала великодержавна традиція, яка тягнулась від часів шляхетської Речі Посполитої та передбачала приєднання до неї територій із переважно непольським населенням [226, с. 457]. Незважаючи на це, польська еліта не мала єдиної позиції стосовно цієї проблеми, що обіцяло ще більше ускладнити процес вирішення питання встановлення польських кордонів. Ці позиції зводились до двох концепцій – інкорпораційної і федеративної, які, щоправда, різнились між собою, загалом, лише в питанні східних кордонів. З огляду на це, і спостерігаючи за невизначеною позицією Заходу щодо російського питання, польська влада вирішила винести на перший план саме проблему визначення своїх кордонів з Німеччиною. Територіальні вимоги польської делегації, які базувались на документі Р. Дмовського – «Центрально-Східноєвропейські проблеми» [389, с. 72], стосувались повернення Гданська, надання країні ширшого виходу до моря і південних земель Східної Пруссії [196, с. 17]. Такий їх крок легко пояснити: цей маневр залишав перед Варшавою нічим не обмежену можливість реалізації її планів стосовно територій, які до 1772 р. входили до складу Речі Посполитої на сході. Крім того, тут вони могли розраховувати на підтримку Франції, яка бажала використати будь-який шанс для послаблення Німеччини.

Дійсно, сильна Польща була необхідна Франції для створення сприятливої для неї рівноваги [373, с. 12], що зазначалось у «Проекті попереднього миру з

Німеччиною» французького представника у Лондоні від 7 грудня 1918 р. [118, с. 373] та меморандумі МЗС «Вимоги сильної Польщі» від 20 грудня 1918 р. [433, с. 81–82], за основу якого було взято 16-й пункт тексту перемир'я з Німеччиною і 13-й пункт з «14 пунктів» В. Вільсона. В ньому, вимагалось передати Польщі Сілезію, Познань, Східну і Західну Пруссію та частину Помор'я, які ще знаходились під контролем німецьких військ, але без згадки про Гданськ. Хоча французькі делегати й висловлювали думки, які збігались з цим меморандумом, важко сказати, як сильно він впливав на офіційну політику Франції. Більш чітка позиція щодо Верхньої Сілезії містилась в проекті попереднього миру з Німеччиною. Там йшлося про передачу Польщі більшої частини опольського округу і частини вроцлавського округу, що відповідало меморандумі Р. Дмовського від 8 жовтня 1918 р.

Проголошення незалежної Польщі разом з іншими слов'янськими державами, які входили до Німецької, Австро-Угорської і Російської імперій, перетворювало Францію та інших держав Антанти, на гарантів їх існування. Однак, на відміну від них, для більшості французького політикуму статус держави-гаранта впливав із проголошеного ще в добу абсолютизму принципу підтримки «малих націй», завдяки чому вважалось, що Франція зможе зміцнити свої позиції в Європі. Тому, вітчизняні історики мають рацію стверджувати, що перетворення Франції у найсильнішу європейську державу внаслідок перемоги у війні, та поразки її одвічної суперниці Німеччини і краху союзниці Росії, значно зміцнило її вплив на вирішення міжнародних питань [190, с. 19; 193, с. 350–355; 251, с. 61–62]. Крім того, Франція усвідомлювала, що єдиною дієвою гарантією безпеки своїх кордонів від агресії з боку Німеччини, яка мала більш потужну економіку і переважала за кількістю населення, міг бути лише удар по її економіці і віднайдення традиційного союзника у Східній Європі. Тому, велика ставка робилась саме на Польщу. Вирішуючи з нею справи на базі «принципу націй», Ж. Клемансо урочисто вітав відродження її державності. З іншого боку, він порушував цей принцип щодо Німеччини, домагаючись відторгнення від неї балтійських та інших земель. На думку історика Є. Красуського, якщо головним союзником проти Німеччини мала бути Росія, то Польща, ворожа Росії, була б для Франції лише тимчасовою заміною [387, с. 42].

Якщо ж більшовики утвердились б у Росії, тоді протиріччя політики Франції щодо Польщі зумовлювались б їх бажанням: з одного боку – послабити Німеччину, а з іншого, – використати її, як і Польщу, в боротьбі з Радянською Росією. Загалом, погоджуємося з думкою Е. Денісом – співробітника Комітет д'Етюдс – французької наукової структури, яка відповідала за підготовку матеріалів на ПМК, що основною проблемою для Франції було «відновлення східного фронту» [473, с. 21]. Значний вплив на її зовнішню політику здійснював й генеральний штаб на чолі з «залізним маршалом» Ф. Фошем. Щоб зламати опір своїх опонентів на ПМК, Ж. Клемансо «не випускав можливості послужитись моєю вагою», - згадував Ф. Фош, - адже «передусім я був французом» [443, с. 188].

Британська делегація на чолі з Д. Ллойд Джорджем, багато в чому погоджувалась з французькими представниками, зокрема й з необхідністю створення незалежної Польщі [381, с. 30–31]. Однак, в питанні відчуження на її користь частини німецьких земель в нього були серйозні заперечення. З огляду на те, що серед сильних конкурентів в Європі після війни залишалась тільки Франція, становлення її гегемонії за рахунок надмірного послаблення Німеччини, Росії і розпаду Австро-Угорської імперії, та ймовірного укладення Парижем союзів з країнами Центрально-Східної Європи зовсім не входило до планів британської зовнішньополітичної доктрини. Лондон досягнув своїх цілей щодо Німеччини ще коли ліквідував конкуренцію з боку її військового флоту та захопив колонії, а тому не бажав подальшого послаблення Берліна. Ця доктрина передбачала й наявність німецько-російського протистояння, а відтак Лондон виступав проти створення сильної Польщі, яка стала б подразником для Берліна і Москви. Крім того, британська сторона виявляла великий інтерес до існування сильної Німеччини та її промислового потенціалу й через факт втрати доступу товарів на ринок Росії та питання її спроможності сплатити репарації. З огляду на те, що Британська імперія вже пережила період свого розквіту і потребувала реформ, лише ця рівновага в Європі, дозволяла їй зосередитись над вирішенням питань колоній, в яких все відчутнішою ставала конкуренція з боку США і Японії [423, с. 23].

На початку грудня 1918 р. після довгих суперечок, британською владою все ж був розроблений меморандум, який став орієнтиром щодо польського питання. Вирішення цієї проблеми повинно було базуватись на концепції «малої» Польщі, за якою остання обмежувалась у своїх діях в районі Балтійського моря і ставилась у залежність від Берліна. Така позиція була продиктована й їх бажанням уникнути росту реваншизму у Німеччині після можливих не вигідних для неї рішень [331, с. 47]. Д. Ллойд Джордж запропонував хитре рішення: Гданськ не відійде ні до Польщі, ні до Німеччини – він повинен стати вільним містом. А. Бальфур і Е. Говард оцінили це як порушення «обіцянки Вільсона» про гарантію Польщі виходу до моря. Однак, це питання було швидко вирішено: Польща повинна була отримати право побудувати порт на Віслі, який відкриє їй вихід до моря. Якщо ж польська сторона буде вимагати Східну Пруссію, Лондон наполягатиме на проведенні там плебісциту [433, с. 75–78]. Ще раз свою позицію Лондон представив у меморандумі Форін Офіс від 20 січня 1919 р. Зокрема, на заході до Польщі повинна була бути приєднана територія від верхньої течії Одри до Опольщини, а доля Верхньої Сілезії мала б залежати від волі населення краю та практичних поглядів. На півночі до Польщі повинні були відійти землі вздовж Вісли з Новим Портом, між Східною Пруссією і Помор'ям мав би бути створений німецький коридор, а приналежність Мазур визначить плебісцит [423, с. 78].

Напружені польсько-німецькі відносини напередодні ПМК, зовсім не сприяли легкому вирішенню питання їх кордонів. Так, хоча Комп'єнське перемир'я й передбачало відведення німецьких військ на лінію кордону 1914 р., польське населення Великої Польщі і Верхньої Сілезії, яке згідно з пруським переписом від 1910 р. становило 65 % [482, с. 124] і 23 % [482, с. 139] мешканців відповідних регіонів, не бажало з цим миритись, адже це б означало повернення цих земель до складу Німеччини. Вже 15 листопада 1918 р. польські депутати скликали у Познані сейм і надіслали звернення до союзників щодо включення Познанщини, Помор'я, південної частини Східної Пруссії і Верхньої Сілезії до Польщі. Однак, під впливом Р. Дмовського, який вважав необхідним дочекатись рішень конференції, польська сторона не робила спроб приєднати силою ці землі. Втім, приїзд І. Падеревського до

Познаня 26 грудня 1918 р. спровокував у Великій Польщі польське повстання. Вже 9 січня 1919 р. створена ще у 1916 р. організація, яка згодом отримала назву Головної Народної Ради в Познані, проголосила про встановлення своєї влади майже у всьому регіоні. Слід зазначити, що польські успіхи у Познанщині (див. Додаток А.3) не були випадковими. Цей край мав чіткий польський характер, а польські дії були добре організованими, що робило реальною перспективу його відокремлення від Німеччини.

Однак, у той час Польща опинилась у дуже складній ситуації, адже це повстання співпало з польсько-українським конфліктом за Східну Галичину, посиленням більшовиків у Росії і напруженням у Цешинській Сілезії. Франція була занепокоєна такою ситуацією і Ф. Фош 11 січня 1919 р. заявив, що ситуація, в якій опинилась Польща, несе загрозу усій Європі, і пропонував негайно надіслати до Польщі армію Ю. Галлера [385, с. 224]. Втім, Лондон виступив проти цієї та інших нот Ф. Фоша [119, с. 647], адже побоювався, що армія Ю. Галлера буде використана у боротьбі за встановлення польсько-німецьких кордонів та польсько-українському конфлікту у Східній Галичині, що не відповідало його інтересам.

Безпосереднє обговорення польської проблематики розпочалось 29 січня 1919 р., коли польській делегації була надана можливість озвучити свою позицію. Наголошуючи на етнічних та історичних аргументах, Р. Дмовський у п'ятигодинному виступі [95, с. 26–28] вимагав включення до складу Польщі на заході і півночі країни – Верхньої Сілезії, Великої Польщі, Західної Пруссії, Вармії і Мазур [85, с. 31–35].

Для Польщі дуже важливим було приєднання промислово багатой Верхньої Сілезії, яка з другої половини 19 століття перетворилась на один із найбільших вугільних і металургійних регіонів Європи. Цей край у 990–1329 рр. був частиною п'ястівської Польщі, далі входив до складу Богемії, а з 1526–1742 рр. знаходився під владою Габсбургів. У 1742 р. він опинився в кордонах Пруссії, а з 1871 р. – Німеччини. Отримавши статус провінції, Верхня Сілезія складалась з трьох округів: легніцького, вроцлавського і опольського. Після тривалої колонізації німецьким населенням, на 1910 р. в краї проживало 56,7 % католиків і 23 % польського

населення. Переважна більшість католиків і польського населення, – 90,6 % і 53 % відповідно, проживали в опольській частині [482, с. 138–139]. Тому, Р. Дмовський вимагав залишити німецькій стороні тільки 14 % Опольської Сілезії.

Його претензії стосовно Західної Пруссії стосувались Гданського Помор'я, Хелмінської землі, Повісля, Мальборкського воєводства, Торуня і Ельблонга, які входили до складу Королівської Пруссії як провінції Королівства Польського, а потім Речі Посполитої, котрі після перших двох поділів Польщі увійшли до Західної Пруссії як створеної провінції Королівства Пруссії, а пізніше Німеччини. Натомість вимоги щодо Вармії, яка до 1772 р. входила до Королівської Пруссії, і Мазур, що з 15 століття були частиною герцогства Пруссія, і котрі ніколи не становили окремої адміністративної одиниці, а тому не мали чітко визначених кордонів, означали претензії на землі, на яких у 1773 р. була створена провінція Королівства Пруссії – Східна Пруссія. Винятком із бувших земель герцогства Пруссія був лише Квідзин (по-німецьки – Марієнвердер) – центр Повісл'я, який відійшов до Західної Пруссії.

Окрім посилання на історичний принцип, Р. Дмовський зазначав, що у Західній Пруссії (1 703 тис. мешканців), на Мазурах і південній Вармії домінувало польське населення. Німецькі ж джерела пишуть про 600 тис. польського і 200 тис. кашубського населення, та 52 % тих, хто сповідував католицизм, що асоціювалось із польськістю [482, с. 133–134]. Зрештою, апелюючи до французької сторони, він заявляв, що «Більш справедливо відкрити невелику онімечену область для польського проникнення, ніж позбавити всю Польщу економічної незалежності і віддати її на сваволю німецькій агресії» [134, с. 178].

Складність проблеми посилювалась тим, що в єдиному великому портові регіону – Гданську (по-німецьки – Данциг), німецьке населення становило 95 % [483, с. 186], а польське – складало більшість на території всього Помор'я. З огляду на це, визнання Помор'я за Польщею без цього міста, з економічного погляду, було б зовсім безсенсовне. Суперечку навколо Західної Пруссії ускладнювало й те, що Гданськ і замок у Мальборгу були символами польсько-німецьких протистоянь, пам'ятками німецької експансії на схід – «Drang nach Osten», а передача цих земель Польщі означала б й відділення Східної Пруссії від решти німецьких земель. Тому,

справа Гданська перетворювалась на головну складову питання її північних кордонів [296, с. 97–106].

Опонентом польської сторони виступив Д. Ллойд Джордж, який різко піддав критиці його вимоги, які, на його думку, призвели б до ще більшого послаблення Німеччини та посилення Франції на Балтиці. Загалом, польські історики сходяться у думці, що саме британський прем'єр став основною перепорою на шляху беззастережного включення цих земель до Польщі [381, с. 41]. Втім, з огляду на пропольськи сформульований меморандум США від 21 січня 1919 р., Лондон погодився на переговори. Упродовж 6–10 лютого 1919 р. відбулись неофіційні консультації між Е. Говардом (Велика Британія), Р. Г. Лордом (США) та представниками Польщі, в ході яких останнім було запропоновано обмежити свої територіальні вимоги, за що обіцялось виділити територію для залізничної дороги між Польщею і Гданськом [153, с. 307–310]. Слід зазначити, що ця пропозиція викликала критику зі сторони Дж. Хедлем-Морлі, лорда Ч. Гардінга, сера Е. Кроу та лорда А. Мільнера, які вважали, що польські справи слід вирішувати згідно до інтересів Німеччини, що було переважаючою думкою у Форін Офіс [423, с. 79–80]. Втім, під тиском американців 21 лютого 1919 р. пропозицію Говарда–Лорда було схвалено. Водночас, маршал Ф. Фош у цілях тиску на Німеччину наполягав на необхідності негайної окупації польськими військами територій вздовж залізничної дороги Гданськ–Торунь [113, с. 60; 115, с. 471]. У відповідь А. Бальфур заявив, що його дії зривають укладення мирного договору з Німеччиною, після чого британська сторона відмовилась підписувати проект по залізничному коридору [433, с. 85].

Франція, будучи більш тісно зв'язаною із Польщею, добилась свого головування у комісії з польських справ, сформованої 12 лютого 1919 р. Комісію, завданням якої була демаркація польських кордонів, очолив колишній посол Франції у Німеччині, Ж. Камбон [119, с. 1007–1012]. Для детальнішого вивчення справи були створені дві підкомісії на чолі з генералом Г. Ле Рондом і дипломатом Ж. Ларошем. Сукупність усіх польських вимог повинна була дослідити спеціальна комісія на чолі із Ж. Нуленсом – бувшим послом Франції при Тимчасовому урядові у Росії. Передбачаючи майбутнє зіткнення з Лондоном, Париж прагнув наперед

зайняти основні посади при вирішенні проблеми. Ю. Пілсудський згодом писав, що «солідарність між Францією і Польщею полягає не лише в почуттях глибокої старої дружби, але й базується на тісних спільних інтересах» [162, с. 233].

Важливим кроком в справі північних і західних кордонів Польщі було розв'язання польського повстання у Познанщині. Ж. Клемансо повністю підтримував постанову Найвищої Ради від 24 січня 1919 р., яка забороняла застосування зброї при розв'язанні суперечок, адже прагнув, аби цей конфлікт був закінчений якнайшвидше. Така його позиція пояснювалась невирішеним питанням розброєння Німеччини, яке неможливо було розв'язати в ході бойових дій [119, с. 695]. Зрештою, Д. Ллойд Джордж і В. Вільсон підтримали його позицію на комітеті військової ради союзників, що вилилось у підписання 16 лютого 1919 р. Тревільської угоди, яка продовжила загальний договір про перемир'я між Антантою і Німеччиною [120, с. 42–43]. Згідно із нею, в Познанщині встановлювалась демаркаційна лінія, а повстанські відділи визнавались як частина військових формувань коаліції. Загалом, погоджуємося із думкою історика Т. Єндрущака, що успіх великопольського повстання створив сприятливе становище для справи приналежності цих земель до Польщі і вплинуло на майбутній виступ польського населення у Верхній Сілезії [376, с. 40–42].

Нові розбіжності між союзниками виникли 22 лютого 1919 р. при розгляді проекту маршала Ф. Фоша щодо майбутніх кордонів Польщі. Сторони змогли прийти лише до рішення про створення ще однієї спеціальної комісії з польських справ, яка повинна була розглянути всі дискусійні питання безпосередньо на місці [433, с. 84–85]. Якщо Польща у своїх вимогах могла повністю розраховувати на підтримку Франції, а у деяких питаннях і на США, то Лондону необхідно було шукати нових союзників для реалізації своїх планів. Несподівано ним стала Німеччина, делегація якої, хоча й не була допущена до підготовки мирних договорів, погоджувалась на «утворення нейтральної Польщі з безсумнівно польських областей» та «її вихід до моря через створення вільної гавані у Данцигу» [228, с. 5]. Водночас, перехід німецьких військ в контрнаступ у Познанщині у лютому 1919 р. дав привід Д. Ллойд Джорджу вимагати від союзників пом'якшення

позицій щодо Берліна [134, с. 180]. Водночас, польська делегація, у зв'язку із відмовою Німеччини на дозвіл у переїзді армії Ю. Галлера до Польщі через Гданськ, почала наголошувати на аргументі надання їм цього міста як збереження контакту із Заходом [402, с. 21–22]. Активізація Берліна і непоступливість Варшави дозволили Лондону зайняти твердішу позицію і заявити, що Гданськ не увійде до Польщі [424, с. 79–80].

На початку березня 1919 р. відбулось нове обговорення питання кордонів Польщі, що було спровоковано документом Р. Дмовського під назвою «Нота щодо західних кордонів Польщі» від 28 лютого 1919 р. [149, с. 521–525]. В ньому знову вимагалось включення до Польщі – Познанщини, Помор'я і Верхньої Сілезії. Франція практично повністю підтримала ці вимоги, тоді як британська сторона мала застереження. Зрештою, під тиском Ф. Кіша (Велика Британія) та І. Боумана (США), Г. Ле Ронд був змушений погодитись на проект щодо проведення плебісциту на усіх спірних територіях Східної Пруссії, які передбачалось включити до складу Польщі [433, с. 91]. 11 березня 1919 р. підкомісія на чолі з Г. Ле Рондом надала Ж. Камбону свої напрацьовані рішення, який наступного дня подав їх на розгляд «великій четвірці». Згідно з ними, райони Верхньої і частини Середньої Сілезії, з огляду на економічний та етнографічний чинник, адже там проживало від 60 до 80 % польського населення, мали увійти до Польщі; при встановленні кордону по р. Барич комісія керувалась стратегічними факторами, адже відсуваючи на захід кордони Познанщини вона збільшувала можливість захисту польськими військами цієї лінії в разі нападу; далі кордон охоплював Познанщину і йшов на схід до території Західної Пруссії, 82,5 % якої разом із залізничною дорогою Піла–Хойніце мали відійти до Польщі; далі на північ він проходив через озера Балтики, приєднуючи до Польщі частину лемборзького повіту; Гданськ і землі, що лежать на правому березі Вісли вздовж залізничної дороги Варшава–Млава–Гданськ, – належати Польщі; державну приналежність території, суміжної з районом Ольштина (по-німецьки – Алленштейн) у Східній Пруссії, – визначати плебісцитом [344, с. 55–56].

Хоча, загалом, ці пропозиції й були неприйнятними для Польщі, вони викликали задоволення у Р. Дмовського [149, с. 372]. Втім, узгоджена позиція французьких і британських експертів не знайшла своє продовження на вищому рівні. Д. Ллойд Джордж знову звернувся до комісії із пропозицією обмежити польські вимоги і, посилаючись на необхідність дотримання прав всіх націй, запропонував заслухати німецьку сторону [436, с. 343]. Цей демарш британського прем'єра, відомий як «інтервенція Ллойд Джорджа» [433, с. 92], зірвав прийняття рішення щодо північно-західних кордонів Польщі.

19 березня 1919 р. при обговоренні доопрацьованого звіту Ж. Камбона, британський прем'єр знову спробував використати німецький фактор для обмеження польських вимог. Він заявив: «Кількість німців, яких передбачається включити до складу майбутньої польської держави, як підрахувала сама комісія, становить не менше 2132 тисячі. Це дуже велике число, можливо, що німці не підпишуть договір, який містить таку умову» [134, с. 186]. Цим він натякав як на наявність у них військових з'єднань, так й на небажання Лондона підтримувати польську сторону. Зрештою, Д. Ллойд Джордж домігся прийняття компромісного варіанту, який полягав у додатковому перегляді кордону [128, с. 106].

Загострення ситуації досягало апогею, про що свідчили численні звинувачення з боку паризької преси у пронімецькій позиції Д. Ллойд Джорджа [402, с. 23–24]. Однак, він не збирався йти на поступки, і, вибравши в якості приводу пропозицію комісії про можливість деяких поступок для Берліну у питанні кордонів, 25 березня 1919 р. надіслав учасникам ПМК із Фонтенбло меморандум, в якому закликав їх відмовитись від передачі 2100 тисяч німецького населення під управління слабшому народу [114, с. 133]. 27 березня 1919 р. на засіданні Найвищої Ради британський прем'єр назвав польське Помор'я «коридором», що було підхоплено німцями, які почали вживати термін – «польський коридор», пояснюючи його як вид територіальної аномалії. Зі свого боку, Р. Дмовський відповів, що саме «східнопруський острів» є штучним витвором [482, с. 137].

Дії Д. Ллойд Джорджа не слід розглядати лише як спробу обмежити територіальні вимоги Варшави. У документіві йшлося і про необхідність залишити

у складі Німеччини Ельзас і Лотарингію [134, с. 347–354], що, на його думку, повинно було переключити Париж з Польщі на його власну проблему. Крім того, у багатьох моментах британські представники почали знаходити підтримку з боку американського полковника Е. Хауза, який часто заміняв В. Вільсона [120, с. 1–21].

Взагалі, зважаючи на протиріччя між Лондоном і Парижем, позиція США в багатьох питаннях почала відігравати ключову роль. Так, В. Вільсон все більше схилився до надання Гданську статусу вільного міста. За словами С. Мезеса – директора довідкової служби, яка розробляла позицію США на ПМК, така його позиція узгоджувалась із баченням вирішення італійсько-югославського конфлікту, за яким й місто Фіуме (Рієка) мало отримати статус вільного міста [433, с. 96]. Ця підтримка, яка, на нашу думку, ще й пояснюється невдоволенням США нехтуванням польської сторони їхніх миротворчих пропозицій щодо розв'язання польсько-українського конфлікту у Хирові, посприяла активізації Лондона. 31 березня 1919 р. Д. Ллойд Джордж висловив побоювання, що включення Гданська до складу Польщі «призведе до появи нових Ельзас-Лотарингій». В. Вільсон підтримав британського прем'єра на засіданні «великої четвірки», заявивши Ж. Клемансо, що не бажано застосовувати до Берліна надто жорсткі міри, які можуть привести до росту реваншизму [169, с. 44]. Такий підхід Д. Ллойда Джорджа був зумовлений і його захопленням ідеями економіста Д. Кейнса, який вважав, що відокремлення від Німеччини районів Данцига і Саару, призвело б до економічної кризи всієї Європи [282, с. 59].

Ж. Клемансо був перед дилемою: з одного боку, відмова від претензій щодо Рейнської області та нездатність допомогти Польщі означали його дипломатичну поразку на тлі внутрішнього протистояння із президентом Республіки Р. Пуанкаре та маршалом Ф. Фошем [473, с. 39–41], а з іншого – часткова ізоляція Франції також нічого доброго не несла. Зрештою, розуміючи, що не зможе протистояти тискові відразу двох великих держав, Ж. Клемансо вирішив піти на поступку і перестав наполягати на включенні Гданська до Польщі, а також прийняв пропозицію британсько-американської військової гарантії і погодився на 15-річну окупацію Саару міжнародним миротворчим контингентом [113, с. 330]. Для Німеччини ж

реалізація такої ідеї означала отримання ексклюзивних гарантій щодо своїх західних рубежів, що дозволило б їй повністю зосередити увагу на кордонах з Польщею.

Розбіжності між союзниками щодо питань безпеки, репарацій і Ліги Націй, призвели 27 березня 1919 р. до трансформації Найвищої Ради у Раду чотирьох. Вирішення цієї справи тепер, по суті, залежало від результату боротьби Великої Британії і США проти французької системи безпеки.

В ході нового обговорення справи Гданська 1–3 квітня 1919 р., протидія французьких делегатів щодо британської позиції дещо послабшала. Д. Ллойд Джордж розкрив варіант вирішення справи: Гданськ мав стати вільним містом і з'єднуватись з Польщею за допомогою залізничної колії, а Варшава повинна була погодитись на проведення плебісциту на спірних територіях, що було рівноцінно відмови від цих земель [113, с. 299]. 1 квітня 1919 р. з'явився й комунікат союзників про направлення транспорту армії Ю. Галлера через Гданськ, але вже 5 квітня 1919 р. у депеші Ф. Фоша йшлося, що Антанта одночасно висловлює згоду на перевезення транспорту армії суходолом для прискорення акції. Ця заява була несподіваною для польської делегації, яка через пропагандистський орган ПНК у Франції «Л'Індепенс Полон'ес» запитувала, навіщо виголошувати високі слова про небезпеку на Сході, над берегом Вісли, якщо її гирло залишиться в німецьких руках [402, с. 24–25].

Такі невдачі Польщі Р. Дмовський пояснював впливами євреїв і масонів на демократа В. Вільсона, ліберала Д. Ллойд Джорджа і радикала Ж. Клемансо, для яких він був неприйнятний як націоналіст. Я. Красуський вважає, що людиною, яка могла знейтралізувати ці застороги щодо Дмовського був І. Падеревський [387, с. 42], який 6 квітня 1919 р. й очолив делегацію Польщі. Головним його розрахунком на успіх було особисте знайомство з В. Вільсоном і Д. Ллойд Джорджем [287, с. 50]. Проте, всі подібні сподівання на вирішення цієї проблеми таким чином не виправдались. Е. Говард пізніше згадував жартівливі слова прем'єра: «Що ми маємо думати про країну, яка посилає на дипломатичну конференцію піаніста?» [153, с. 330].

Остаточне очікуване рішення по Гданську було прийнято Радою чотирьох 18 квітня 1919 р., адже ще 8 квітня 1919 р. С. Пішон в інтерв'ю для «Кур'єру Варшавського» говорив про можливість його надання Польщі лише за умови встановлення над ним опіки Ліги Націй [402, с. 21]. Все ж, Ж. Клемансо ще намагався змінити хід справи, запропонувавши надати Польщі в якості компенсації район Квідзина. Втім, це також було відкинуто Д. Ллойд Джорджем і В. Вільсоном. Щоб заспокоїти представників Франції, в штумському, квідзинському і суському повітах на Повіслі (2649 км² і 155 тис. населення станом на 1910 р.) було вирішено провести плебісцит, який мав відбутись одночасно з голосуванням на Вармії і Мазурах [482, с. 136]. Зрештою, отримавши підтримку в справі Саару, Париж погодився [113, с. 330]. Польська сторона уникала будь-яких оцінок щодо дій Франції, заявивши лише те, що вирішення справи було найнезручнішим із всіх варіантів. І. Падеревський ще не раз висловлювався про вчинену несправедливість, на що Д. Ллойд Джордж звинуватив Польщу у зажерливості та імперіалізмові [134, с. 470].

Гострота висловлювань британського прем'єра в цьому питанні викликала критику з боку його політичних опонентів – в палаті лордів та палаті общин. Крім того, з огляду на неприязнь між прем'єром та співвласником «Таймс» і засновником «Дейлі Мейл», А. Норткліффом, ці видання стали трибуною для тих, хто підтримував польську позицію [27–28]. Активну полеміку з ними вели «Вестмінстер Газет» і «Манчестер Гардіан», які відстоювали право Німеччини на Східну Пруссію, ідею вільного міста Гданська і проведення плебісциту у Верхній Сілезії [26–28].

Подальша ескалація напруги навколо Гданська продовжилась 7 травня 1919 р., коли до роботи ПМК була залучена німецька сторона. 29 травня 1919 р., після ознайомлення з попередніми умовами миру, вона виступили з нотою протесту щодо відокремлення від Німеччини Познанщини, Західної Пруссії і Верхньої Сілезії, вимоги Р. Дмовського щодо якої фактично були схвалені. Зокрема, йшлося про передачу 11008 км² з 40335 км² всієї провінції [482, с. 140]. Звісно, німецьку сторону не влаштовувало й питання Данцига, однак тут Берлін вирішив піти на поступку, зосередивши зусилля на питаннях, де міг сподіватись на підтримку Лондона [294, с.

14]. Польська влада також усвідомлювала, що успішне вирішення західних кордонів на 9/10 залежить від волі Антанти [353]. Так, апелюючи до слів Д. Ллойд Джорджа щодо неприпустимості оточення Німеччини державами із великою кількістю німецького населення, яке завжди прагнучиме до воз'єднання із батьківщиною, Берлін наполягав на проведенні плебісциту у Верхньої Сілезії.

Д. Ллойд Джордж, звісно, прагнув передати цей край Німеччині, однак, як зазначив дипломат Е. д'Абернон, «він змушений був піти на компроміс щодо плебісциту» з огляду на позицію В. Вільсона [145, с. 146]. Відповідна позиція була озвучена 2 червня 1919 р. на засіданні Ради чотирьох. Д. Ллойд Джордж намагався використати будь-яку можливість для послаблення Парижа, і в цій ситуації 14-ий пункт В. Вільсона про право націй на самовизначення чудово вписувався в план протидії Франції і Польщі в справі Верхньої Сілезії. Крім того, з огляду на те, що адміністрація і поліція краю знаходилась в німецьких руках, імовірність перемоги останніх у плебісциті виглядала реальною [438, с. 21].

Париж був занепокоений таким розвитком подій. Поступка Лондону у гданській справі змусила його зайняти більш рішучу позицію щодо Верхньої Сілезії. По-перше, Франція після невдалої спроби приєднати Рурську область, була дуже зацікавлена у багатому на вугілля регіоні. По-друге, Ж. Клемансо розцінював цей край Верхню Сілезію як ймовірний арсенал для Німеччини [141, с. 126]. Критикуючи прихильну політику Лондона щодо Німеччини, він заявляв, що «чим більше поступок ми зробили, тим більше німці вимагали» [122, с. 142]. Позбавлення Польщі цього краю, на його думку, перетворить її на легку здобич для Німеччини та відкриє їй дорогу до колонізації Росії, і «тоді кров, яка була пролита за цих п'ять років, виявиться даремною» [473, с. 44].

Втім, дискусія щодо цього питання, яка тривала в Раді чотирьох між 3 і 14 червня 1919 р., жодним чином не вплинула на позицію Д. Ллойд Джорджа, який навіть зміг переконати й В. Вільсона у необхідності проведення плебісциту. На користь Лондона було й те, що питання Верхньої Сілезії тісно пов'язувалось із вимогами Берліна щодо ревізії суми репарацій і ревізії рішення стосовно військової окупації Рейнської території. Зважаючи на те, що ці питання мали першочергове

значення для Ж. Клемансо, з огляду на складну економічну ситуацію в країні, справа Верхньої Сілезії також стала предметом торгів. Д. Ллойд Джордж висловив готовність піти на поступку в обмін на відмову Ж. Клемансо від підтримки рішень комісії на чолі з Ж. Камбоном. Позицію Варшави погіршував й той факт, що Берлін заявляв про готовність підписати мир із союзниками лише після цієї поступки. 16 червня 1919 р. Найвища Рада надіслала відповідь німцям на їхні «Зауваження», в якій погоджувалась на плебісцит [122, с. 147, 191, 301, 449; 114, 37–39].

Відтак, позиція комісії з польських справ була знову проігнорована, а Найвища Рада прийняла рішення про створення комісії із визначення німецьких кордонів, яку очолив Г. Ле Ронд. Така позиція ПМК щодо Верхньої Сілезії викликала обурення з боку польської сторони, адже ідентичні рішення про приєднання німецького населення до Італії та Чехо-Словаччини не викликали в союзників жодних протестів. Після того як 5 червня 1919 р. польська делегація оприлюднила ноту «Чому Верхня Сілезія має бути приєднана до Польщі без плебісциту» [473, с. 45], а І. Падеревський вкотре намагався переконати учасників ПМК у правильності своєї позиції, Д. Ллойд Джордж знову звинуватив польську сторону в імперіалізмі [122, с. 197]. С. Бонсал, який був перекладачем В. Вільсона на ПМК, назвав таке рішення «чорним днем для поляків; для Франції» [141, с. 129], і винним у цьому він вважав Д. Ллойд Джорджа, який виступив «адвокатом Німеччини».

Обговорення північних і західних кордонів Польщі продовжувалось до самого закінчення конференції, однак їхня доля вже була фактично вирішена. У результаті, 28 червня 1919 р. згідно Версальським мирним договором, який підписали держави-переможці у Першій світовій війні і Німеччина, останню було позбавлено прав на 62 % провінції Західна Пруссія, на 6 км² провінції Померанія і 90 % бувшого Великого Познанського Князівства (Додаток А.4). У Вармії, на Мазурах і Повіслі, а також у Верхній Сілезії, на терені 10782,6 км² з 40335 км², передбачалось проведення плебісцитів. Гданськ перетворювався на вільне місто під протекторатом Ліги Націй. 9 січня 1920 р. між Польщею і Гданськом було укладено угоду, за якою Варшава визначала зовнішню політику міста і гарантувала собі вільний вихід до моря. Відтак,

«Польський коридор», прокладений через землі, що належали Німеччині і вільне місто Гданськ (1893 км² і 353 тис. осіб) (Додаток А.5), завдяки позиції Лондона, стали джерелом постійної польсько-німецької напруги у міжвоєнну добу.

Загалом, більшість польських істориків вважає, що за умовами цього договору ПМК відверто проігнорувала польські інтереси. Здобуток Польщі за рахунок території Німеччини, без результату плебісцитів, становив 42930 км² з населенням 2962,2 тис. осіб [287, с. 52]. При чому, активність британської делегації дозволила зменшити цей показник майже на 16 тис. км² [433, с. 92]. Водночас, стаття 87 Версальського договору обумовлювала в майбутньому за великими державами право остаточного встановлення кордонів Польщі [87].

Від імені Польщі цей договір підписали І. Падеревський і Р. Дмовський, яких в тій урочистій хвилі переповнювали «відчуття щастя і радості». Однак, ця атмосфера різко відрізнялась від настроїв, що охопили польське суспільство після його ознайомлення із змістом договору. Країна існувала вже сім місяців і «нікого не могло переконати твердження, що це Версальський договір дав польському народові незалежність і власну державу» [426, с. 109–110]. Вже згодом Р. Дмовський писав: «Відібрали головну частину того, що видерли від нас прусси під час поділів, отримуємо колиску Польщі, Познань, через Помор'я повертаємося до Балтики, ми отримали тільки половинчасте вирішення нашої прикордонної проблеми з німцями. Цей проект трактату, що встановлював вільне місто Гданськ і наперед визначену, в цих умовах, поразку плебісцитів у Квідзині й Мазурах, які залишають у руках Німеччини урізаної дещо при гирлі Німану, а збільшеної на заході Східної Пруссії, створював для нашої держави дуже важке становище» [196, с. 18].

Одночасно із Версальським договором відбулось й підписання Польщею, Великобританією, Францією, США та іншими державами-переможцями договору «Про захист прав національних меншин» у Польській державі [87]. Згідно з ним, Варшава зобов'язувалась забезпечувати свободу і рівноправ'я національним меншинам, в тому числі 1 млн. німецького населення, які проживали на її території. Польща була змушена прийняти цей трактат, оскільки до цього її зобов'язувала 93-тя стаття мирного договору. Ж. Клемансо ще в ніч на 24 червня 1919 р. повідомив

польську делегацію, що прийняття цього документа «буде вимагатись від них з огляду на підтвердження визнання Польщі як незалежної держави і передачу їй колишніх територій Німеччини» [387, с. 47]. Втім, учасники ПМК не поклали аналогічних зобов'язань на Берлін щодо майже 2 млн. польського населення у Німеччині. Як наслідок, остання отримувала юридичний і політичний привід для втручання в життя Польщі.

Найбільші ж проблеми в учасників ПМК у питанні визначення польсько-німецьких після підписання Версальського договору виникли навколо Верхньої Сілезії. Рішення про проведення плебісциту викликало вибух неконтрольованих зіткнень у регіоні. Впевненість Д. Ллойд Джорджа у мирному вирішенні справи зникла, після того 15 серпня 1919 р. німецьке напіввійськове формування відкрило вогонь по польській демонстрації у Мусловіцах. Через два дні розпочалось польське повстання, яке увійшло в історію як перше сілезьке повстання (Додаток А.6).

Ситуація була критичною, але Найвища Рада не підтримала пропозицію французького генерала П. Анріса про направлення до регіону армії Ю. Галлера [120, с. 765; 121, с. 745–746]. Після того, як німецькі «добровольчі корпуси» 19 серпня 1919 р. перейшли до контрнаступу, вже 26 серпня 1919 р. повстання було ліквідоване. Втім, напруга в краї не спадала, і тому союзники вирішили зачекати із ратифікацією Версальського договору, доки на плебісцитній території, згідно з умовами договору, не будуть знаходитись її війська. Зі свого боку, глава МЗС Польщі, Е. Сапега також домагався окупації союзниками цього краю [80, с. 136].

Лондон і Париж не були зацікавлені у загостренні цього конфлікту, про що свідчила їхня миротворча діяльність [80, с. 210]. Водночас, абсолютно різні позиції союзників щодо цього краю чітко проявились в ході обговорення умов плебісциту. Дж. Хедлем-Морлі виступав за проведення плебісциту протягом 6 місяців з часу приїзду союзницької комісії у Верхню Сілезію, натомість Г. Ле Ронд вважав, що на підготовку голосування слід виділити принаймні 3 роки. Різниця у поглядах пояснювалась тим, що за короткий час в регіоні не можна було б здійснити реальних змін в адміністрації і поліції, які знаходились в німецьких руках. Зрештою, сторони прийшли до рішення – 6-18 місяців.

Крім того, британська сторона виступала за підрахунок загальної кількості голосів, який мав визначити приналежність цілого регіону, а французька – за підрахунок голосів по гмінах, що й було прийнято [438, с. 22]. Зрештою, проведення плебісциту було призначене на січень–лютий 1920 р., а на територію краю прибули Міжсоюзницька урядова й плебісцитна комісія та союзницький контингент на чолі з генералом Г. Ле Рондом.

Загалом, прийняття Версальського договору та його ратифікація 10 січня 1920 р. великими державами, окрім США, не змогли повністю вирішити питання встановлення північних і західних кордонів Польщі. Заплановані плебісцити в спірних регіонах і незабутий антагонізм між двома народами не сприяли швидкій нормалізації польсько-німецьких відносин, а завищені фінансові умови до Польщі, які були прописані в угоді та договір «Про захист прав національних меншин» закладали фундамент для майбутніх конфліктів.

Таке вирішення цих питань можна розцінювати як успіх британської політики у дипломатичному протистоянні з Францією, адже послаблюючи Польщу, вона нівелювала, у певній мірі, зростаючий вплив Франції у регіоні і змогла посилити там як власні позиції, так й позиції Німеччини на майбутніх переговорах, що якнайкраще вписувалось в британську концепцію рівноваги сил. Натомість Франція зазнала першої відчутної поразки в ході дипломатичного протистояння з Великою Британією, не змігши добитись для Польщі і, відповідно, для себе прийняттого вирішення цих проблем. Цей результат, на нашу думку, можна пояснити відсутністю у Великої Британії, на відміну від Франції, на континенті будь-яких «Ельзасів і Лотарингій», якими б можна було шантажувати іншу сторону при вирішенні складних питань, сподіванням Ж. Клемансо на отримання спільної військової гарантії з боку США і Великої Британії в разі поступки у гданському питанні, та підтримкою Німеччини і США британської сторони у цій справі як протидії встановленню французької гегемонії в Європі.

2.3. Проблема південного кордону Польщі в британській і французькій зовнішньополітичних стратегіях на Паризькій мирній конференції

Після розпаду Австро-Угорщини, на її уламках виникли ряд держав, в тому числі й Польща і Чехо-Словаччина, які мали свої претензії щодо територій колишньої імперії. Власне, основні труднощі при визначенні південного кордону Польщі й полягали в їх претензіях щодо спірного сілезького регіону – Цешина і двох гірських районів – Спиша та Орави. До 1335 р. Цешинська Сілезія, що займала 2282 км², входила до Польського королівства, потім до Богемії, а з 1526 р. увійшла до Габсбурзької імперії. До 1914 р. в краї проживало 294 тис. польського населення, які склали більшість в трьох районах – Цешин, Белско і Фриштад, а у Фридеку – четвертому, переважало чеське, яке налічувало 77 тис. Водночас, значний відсоток мешканців міст складало німецьке населення – 51 тис. осіб, котрі до 1918 р. були провідною політичною силою в краї. Етнічний склад населення доповнювали так звані сілезьці – 50–70 тис. осіб [482, с. 127].

Основна ж важливість цього краю полягала в наявності там значних запасів високоякісного коксівного вугілля в районі Карвіни, і стратегічно важливої залізничної дороги Богумін–Кошице, що сполучала Чехію і Словаччину. Відповідно, польська сторона будувала свої вимоги, спираючись на етнічний і культурний принцип, а чеська – на економічному і географічному чинниках. Зважаючи на складні історичні перипетії і нестабільну геополітичну ситуацію в регіоні, обидві сторони прагнули використати й історичний принцип та політичний аргумент [388, с. 131; 297, с. 182–187].

Ще упродовж Першої світової війни голова Чехословацької Національної Ради Т. Масарик і І. Падеревський, генеральний секретар Чехословацької Національної Ради Е. Бенеш і Р. Дмовський, та в ході польсько-чеської конференції у Києві у 1917 р. [473, с. 75], шукали порозуміння щодо поділу краю. Падіння імперії і роззброєння німецьких солдатів прискорило розвиток подій. Для того, щоб уникнути конфлікту на спірних територіях, місцеві органи влади – Польська Національна Рада Цешинського князівства та Чеська Національна Рада у Сілезії 5 листопада 1918 р.

здійснили попереднє розмежування регіону [76, с. 9–15], яке приблизно відображало етнічну ситуацію в краї (Додаток А.7).

Однак, це не влаштувало Прагу, адже тоді би басейн Карвіни і залізнична дорога відійшли би до Польщі. З огляду на підписаний Е. Бенешом і С. Пішоном 28 вересня 1918 р. пакт, за яким Париж визнавав Чехо-Словаччину в її історичних кордонах до остаточних рішень конференції в Парижі, слабкість ще невизнаної союзниками Польщі та поверненням з Франції чехословацьких військ, Прага вирішила денонсувати угоду. Напругу посилили й чутки про передислокацію армії Ю. Галлера у регіон та заява Праги про визнання старого угорського кордону на Словаччині аж до остаточної ухвали ПМК [237, с. 54].

Взагалі, конфлікт навколо Спишу та Орави опинився в тіні цешинського питання. Згідно з угорським переписом населення від 1920 р. територія Орави складала 2018 км² з 79 тис. населення, а Спиша – 3654 км² з 172 тис. До 1772 р., коли обидва райони відійшли під владу Габсбургів, польсько-угорський історичний кордон на Ораві не був чітко визначений, тоді як більша половина Спишу до 1769 р. знаходилась в складі Польщі. Угорські дані від 1910 р. говорять, що на Ораві проживало 16 тис. польського населення, а на Спиші – 6 тис. Інші ж цифри від 1919 р. говорять про 37 тис. польського населення на Ораві (47 % від загальної кількості) і 48 тис. на Спиші (28 %) [482, с. 131]. Власне, конфлікт за ці регіони розпочався після оголошення Словацькою Національною Радою про приєднання Спиша і Орави до Чехо-Словаччини. Події почали розвиватись інтенсивніше після того як угорські війська на вимогу Антанти 7–20 грудня 1918 р. залишили ці райони. Туди вступили чеські відділи, а польські війська змогли зайняти лише декілька сел північно-східної Орави і північно-західного Спишу. 24 грудня 1918 р. було підписано тимчасове польсько-чеське порозуміння про поділ Спишу, а 31 грудня 1918 р. – Орави.

Париж, з огляду на тісну співпрацю з представниками польського і чеського національно-визвольного рухів в ході війни, апріорі, відігравав вагомішу роль в цій справі, ніж Лондон. Тому, сторони всіляко намагались заручитись його підтримкою. Водночас, Польща, без згоди Антанти, проголосила про проведення плебісциту у Цешинській Сілезії, перемога в якому, дозволила б сеймові юридично закріпити

входження краю до Польщі. Однак, скерування Варшавою більшості своїх військ у Східну Галичину створювали для Праги сприятливу стратегічну ситуацію. 23 січня 1919 р., напередодні виборів до польського сейму, чеські війська розпочали наступ [449, с. 21]. Польський командувач, офіцер Ф. Латінік, відмовився приймати ультиматум і 26 січня 1919 р. польські війська відступили на лінію Вісли.

Зважаючи на те, що в складі чеської армії було сформовано групу з офіцерів армій держав Антанти, які мали чеське коріння, важко сказати чи союзницькі уряди не знали про дії своїх підопічних [473, с. 83]. Щоправда, згодом у відповідь на ці звинувачення з боку Ю. Пілсудського, міжсоюзна місія Ж. Нуленса заявляла, що уряди Антанти не давали жодної такої вказівки. Згідно ж з інформацією місії Дж. Куліджа, яка згодом розслідувала цей конфлікт, напередодні наступу чеська влада обговорювала питання захоплення краю з французьким представником у Празі, Г. Клеман-Симоном, який виступив проти цього, отримавши 18 січня 1919 р. з Парижа повідомлення про доцільність окупації Цешина військами Антанти [126, с. 320–321]. Тому, хоча Франція й не схвалила операцію, при бажанні вона могла би їй перешкодити.

Збройний конфлікт між двома союзниками Антанти перетворювався на міжнародний скандал. У конфлікт втрутилась Антанта. Ще 24 січня 1919 р. прем'єр І. Падеревський надіслав ноту, в якій прохав голову Найвищої Ради Ж. Клемансо посприяти у його вирішенні [140, с. 24–25]. Загалом, союзники негативно оцінили дії Праги. Французький генерал М.–Ж. Бартелемі писав, що цей напад був віроломством з боку чехів [483, с. 85], а британський дипломат Е. Говард – що чеська сторона повела себе дуже погано [153, с. 306].

29 січня 1919 р. Найвища Рада заслухала аргументи Р. Дмовського [133, с. 177–179] і чеського прем'єр-міністра К. Крамаржа [149, с. 146]. Через два дні створена міжсоюзна місія на чолі з Ж. Нуленсом повідомила, що чеська делегація відкинула пропозицію щодо відведення військ до тимчасової лінії від 5 листопада 1918 р. [119, с. 670–675, 819, 835–840]. Відтак, Ж. Нуленс пропонував залишити чехам північно-західну частину з шахтами, а саме місто і південно-східні райони, де проходила частина залізничної дороги – віддати Польщі. Він також підтримав

пропозицію польського делегата Е. Пільтца щодо скерування у регіон підконтрольної йому спеціальної комісії [119, с. 821]. Найвища Рада прийняла до уваги ці рекомендації і включила їх до «Угоди в справі Цешинського князівства» з союзниками, яка була підписана Р. Дмовським 1 лютого 1919 р., а глава МЗС Чехо-Словаччини Е. Бенеш, витримавши паузу, поставив свій підпис 3 лютого 1919 р. [380, с. 40–41]. Чеський полковник Й. Шнейдарек запропонував польській стороні укласти перемир'я. Новий поділ мав пройти вздовж залізничної лінії, що з'єднувала Чехію і Словаччину та перетинала весь регіон і впритул наближалась до Цешина, який мав відійти Польщі, а вугільні округи Фриштат і Карвіна – чехам [473, с. 87–88; 465, с. 37–38].

Загалом, цей конфлікт між союзними із Заходом державами, який послаблював сторони, що з огляду на загрозу експансії комунізму і призупинення безперервного постачання вугілля в Європу, був однаково не вигідний для Парижа і Лондона. Ставлення Франції до цієї справи можна прослідкувати за меморандумами Ке д'Орсе від 20 листопада 1918 р. щодо Чехо-Словаччини і від 24 грудня 1918 р. щодо польських кордонів. У першому з них йшлося про те, що Цешин слід було б поділити на польську і німецьку зони. В іншому – що Париж сподівається на мирне вирішення питання в краї, де більшість становить польське населення. МЗС Франції радило своєму урядові зміцнювати Польщу, тому що боялось не чеського русофільства, а лівого радикалізму з Росії [473, с. 22–23]. З іншого боку, схвальні заяви Парижа щодо територіальної програми Т. Масарика і Е. Бенеша як профранцузьких політиків, і зацікавлення у нерозривності Цешина з чеськими землями, з огляду на свої економічні інтереси, значно ускладнювали його позицію у цій справі [237, с. 56]. Р. Дмовський вважав, що Ж. Клемансо фаворизував чехам, а ця територіальна справа була єдиною, в якій Париж мав протидіяти Варшаві [380, с. 45–46].

У свою чергу, Лондон міг значно комфортніше тут себе почувати, адже не мав надто близьких контактів з Прагою і Варшавою. Втім, з огляду на важливість вирішення цієї справи для геополітичної ситуації в Центрально-Східній Європі, він виступав за примирення сторін. Ще до захоплення чехами краю, в меморандумі

британського МЗС щодо польських кордонів від 20 січня 1919 р., йшлося про те, що більша частина Цешинської Сілезії повинна відійти до Польщі [423, с. 77]. Д. Ллойд Джордж сердито заявив, що він ніколи не чув про цей Цешин, через який два союзники Антанти опинились на краю війни [473, с. 26]. Британські експерти вважали, що чеська сторона зазіхає на етнічну засаду. Втім, з огляду на непоступливість Праги, А. Бальфур з Ж. Клемансо були готові відійти від етнічного принципу, якщо це посприє якнайшвидшому вирішенню конфлікту [159, с. 252].

Найвища Рада заборонила проводити вибори і мобілізаційні заходи в краї до остаточної ухвали конференції [466, с. 35–38]. За її ініціативи 12 лютого 1919 р. туди було споряджено міжсоюзницьку тимчасову комісію для контролю за ситуацією і недопущенням конфлікту під керівництвом французького представника М. Гренара [388, с. 132; 380, с. 53–54; 78, с. 14–15]. Однак, з огляду на його прочеську позицію, він не надто наполягав на дотриманні ними своїх зобов'язань. Цікаво, що часто на симпатії французьких дипломатів, як учасників місії Антанти, впливало те, в якій країні вони працювали. Прикладом цього є позиції Ж. Нуленса і М. Гренара, які мали абсолютно протилежні погляди.

Зрештою, 23 лютого 1919 р. було підписано польсько-чеську військову конвенцію, яка встановлювала нейтральну зону між сторонами і дві демаркаційні лінії. Так, Цешин, Яблунків і Фриштад відходили до Варшави, а карвінський басейн і Богумін – Празі [380, с. 75]. 25–26 лютого 1919 р. польські війська зайняли частину захоплених земель.

26 березня 1919 р. свою позицію по цій справі оприлюднила цешинська комісія. Так, М. Гренар виступав за встановлення кордону вздовж лінії поділу між Віслою і Ольжою, що відповідало інтересам Праги. Взагалі, про позицію М. Гренара красномовно свідчать його слова про те, що угода від 3 лютого 1919 р. є ніщо більше, ніж клаптиком паперу [473, с. 89]. Інші ж члени комісії рекомендували надати Цешину автономію. Втім, цей варіант був відкинутий Францією, як такий, що відповідав би німецьким інтересам [237, с. 57], що ставить під сумнів важливість меморандума Кє д'Орсе від 20 листопада 1918 р.

Після того як 31 березня 1919 р. І. Падеревський повідомив Р. Дмовському, що комісія із закордонних справ сейму виступила за проведення плебісциту, делегат польського МЗС при міжсоюзній комісії у Цешині, В. Гюнтер надіслав голові польської делегації у Парижі документ «Уваги щодо плебісциту в Цешинському Князівстві», в якому радив приділити підготовці плебісциту всіх зусиль, адже Прага значно випереджала їх у цьому [38, с. 9–12]. Натомість Париж сумнівався в його проведенні і схилився до вигідного чехам поділу краю, що й пояснювалось його боротьбою з Римом за вплив у Чехо-Словаччині.

Упродовж квітня 1919 р. проблема встановлення польсько-чеського кордону обговорювалась спільною комісією з чехословацьких і польських справ, міжсоюзницькою комісією в Цешині, радою глав МЗС. Так, 28 квітня 1919 р. в звіті цешинської комісії [82, с. 93–94] пропонувався кордон наближений до етнічного принципу, який отримав назву «лінія Тіссі» від прізвища автора. 14 квітня 1919 р. спільна комісія з чехословацьких і польських справ подала свій звіт, в якому містились два варіанти. Проект «більшості» (Франція, Велика Британія, США, Японія) пропонував передати Польщі лише район – Белско, а проект «меншості» (Італія) – Белско і частину Цешинського району, за яким Польща отримала б 20 % родовищ Карвіни. 23 квітня 1919 р., пояснюючи проект «більшості», Ж. Ларош заявив, що між етнічним принципом і економічним майбутнім, вони обрали останнє [473, с. 95]. Втім, в ході обговорення цей проект позбувся підтримки американців. Крім того, не можна було повністю ігнорувати й позицію цешинської комісії. Зрештою, А. Бальфур і С. Пішон погодились із пропозицією американця Г. Вайта щодо вирішення конфлікту самими його учасниками. Негативна реакція С. Пішона і підсекретаря Форін Офіс Ч. Гардінга на ідею Ж. Нуленса, термін дії місії якого закінчився 6 квітня 1919 р., щодо об'єднання його місії із спільною комісією на чолі з Ж. Камбоном, чітко засвідчила позицію союзників [120, с. 615, 623–624].

З огляду на національне збудження в Польщі і Чехо-Словаччині, відставку уряду К. Крамаржа і чергове загострення в краї, прямі польсько-чеські переговори мали не багато шансів на успіх. Все це змусило Найвищу Раду 12 липня 1919 р. визначити сторонам 10 днів для досягнення порозуміння. 22 липня 1919 р. у Кракові

відкрилась польсько-чеська конференція [388, с. 134], яка, прогнозовано, не принесла жодного конкретного результату.

7 серпня 1919 р. Ж. Камбон запропонував заслухати обидві сторони, після чого спільна комісія мала подати свій звіт Найвищій Раді [80, с. 356, 354–365]. При цьому, він був зацікавлений у поверненні до розгляду проекту «більшості» від 14 квітня 1919 р. Однак, Е. Бенешу не вдалось схилити британського і американського представників – Г. Нікольсона і Р. Г. Лорда до цієї ідеї [125, с. 360, 369, 379, 381]. Спільні комісії утворили підкомісію у справах Цешина і Орави на чолі з Г. Ле Рондом, яка заслухала польську сторону [114, с. 130–131; 80, с. 616]. Так, С. Патек виступав за проведення плебісциту, а Р. Дмовський заявив, що Польщі необхідно віддати весь спірний край [76, с. 127–131]. 18 серпня 1919 р. Г. Нікольсон на засіданні підкомісії зазначив, що Польща, яка знаходилась між двома своїми ворогами, була б й так прив'язана до Антанти. Тому, він пропонував підтримати Прагу, яка в разі негативного рішення, могла повернутись до панславізму. Його підтримав Г. Ле Ронд, який виступив проти ідеї американця А. В. Дюллса встановити лінію, яка відрізнялась б від варіанту від 14 квітня 1919 р. лиш тим, що проходила на південь від Богуміна та залізничної лінії, і не перетинала доступу до міста [82, с. 160–162].

19–20 серпня 1919 р. в ході засідань спільних комісій погляди представників великих держав знову розійшлись. Франція і Велика Британія займали спільну прочеську позицію, а США, Японія та Італія схилялись до пропозиції А. В. Дюллса. Зрештою, 22 серпня 1919 р. спільна комісія видала звіт щодо Цешинської Сілезії, в якому переважили етнічні аргументи [82, с. 166–167; 114, с. 130–134; 80, с. 616–619]. Різниця між запропонованою лінією і варіантом цешинської комісії від 28 квітня 1919 р. полягала лише в тому, що кордон не повністю б співпадав із розмежуванням белського і цешинського повітів [380, с. 188]. Обидві сторони були незадоволеними, а празька газета «Венков» писала, що ця справа є динамітом, який може зруйнувати всі напрацювання конференції щодо усього регіону [473, с. 99].

Важлива фаза вирішення цієї проблеми припала на 10 вересня 1919 р., коли було підписано Сен-Жерменський мирний договір з Австрією. Він визнавав Польщу

і Чехо-Словаччину спадкоємницями Австро-Угорщини і встановлював південний кордон Польщі, за винятком території Цешинської Сілезії, Спиша і Орави [85, с. 83]. Обговорення цієї проблеми розпочалось із нагадування італійцем Т. Тітоні позиції Е. Бенеша про те, що якщо ця справа буде вирішена згідно з етнічним принципом, тоді союзники повинні відмовити Польщі у її вимогах щодо Східної Галичини. Відтак, він пропонував зробити поступку Варшаві щодо Східної Галичини, а Празі – щодо Цешинської Сілезії. Цей аргумент не вразив А. Бальфура, але викликав зацікавлення у французької сторони. С. Пішон розумів, що «поляки хочуть населення, а чехи – вугілля». Тому, він пропонував віддати останнім всю Карвіну, а Польщі – ті повіти, де більшість складало польське населення. Крім того, підтримуючи думку А. Тард'є, він зазначив, що Польщі буде достатньо й вугілля Верхньої Сілезії. Однак, А. Бальфур не погодився з цим. У свою чергу, Ж. Клемансо заявив, що не погодиться на поділ Карвіни і повернув звіт на доопрацювання [123, с. 176–178; 80, с. 664, 666–670].

Нова пропозиція спільних комісій складалась із варіанту більшості (США, Велика Британія, Італія, Японія), які виступали за проект від 22 серпня 1919 р., і варіанту меншості (Франція) щодо передачі Празі всієї Карвіни і залізничної дороги, що з'єднувала Чехію і Словаччину [123, с. 195]. Для Парижа було очевидним, що уникнути пропольського вирішення питання можна було б лише за рахунок проведення плебісциту. Е. Бенеш також висловлювався за плебісцит, адже чеське суспільство «не сприйняло б будь-яких поступок зі свого боку» [473, с. 101]. Ця пропозиція С. Пісона увійшла до звіту комісій від 11 вересня 1919 р. Вона викликала здивування у А. Бальфура, який сказав, що «боїться, аби результат плебісциту у Цешині не відібрав би від Чехо-Словаччини не 40 % вугілля, а 100 %», але Е. Бенеш «знає свої власні справи краще» [123, с. 184]. Розрахунок ж чеха полягав в якнайшвидшому його проведенні, адже тоді б американці, прихильні до Польщі, мали б лише, з огляду на не ратифікацію Версальської угоди, напівофіційний статус у складі плебісцитної комісії [80, с. 755–756, 760–761]. 27 вересня 1919 р. великі держави прийняли ухвалу про проведення плебісциту у Цешинській Сілезії, Спиші і Ораві [380, с. 231].

Прийняття такого рішення ми швидше розцінюємо як неоднозначне і таке, що давало можливість кожній зі сторін сподіватись на успіх. З одного боку, в його основі мав лежати етнічний принцип, що більше відповідало польським інтересам. Водночас, плебісцит був єдиною альтернативою вирішення питання на користь Польщі вже зараз, а зважаючи на те, що чеська сторона була краще підготовлена до нього, цей варіант виглядав для них дуже перспективним.

Загалом, ця справа була дуже складною для Франції, адже вона стосувалась її близьких союзників в Європі. Однак, зважаючи на свої економічні інтереси у нерозривності краю з Чехією і значні здобутки Польщі на східному фронті, Париж вирішив підтримати Прагу в цьому конфлікті. Натомість, згідно з британською концепцією балансу сил в Європі створення сильної Польщі не входило до її інтересів. Втім, хоча й Прага також схилилась допрофранцузької позиції, Лондон вважав, що оскільки це питання значною мірою не порушувало позицій Німеччини в Європі, було більш бажаним передати саме чехам стратегічні ресурси цього краю. Тому, з огляду на відсутність будь-якої альтернативи, окрім плебісциту, Лондон вирішив спертись на етнічний принцип. У разі ж перемоги Польщі, вважалось, що це дозволить принаймні зменшити їх спротив щодо втрати Верхньої Сілезії, яку Лондон прагнув віддати Німеччині.

Таким чином, з огляду на негативну для Польщі позицію обох союзників у питанні її південного кордону, ця справа викликала найменше протиріч між французькою і британською сторонами у порівнянні з іншими польськими територіальними проблемами того часу. Неспроможність учасників Паризької мирної конференції ухвалити рішення щодо Цешинської Сілезії, Спиша і Орави, вплинуло на те, що воно стало основним подразником у польсько-чеських відносинах та дещо погіршило відносини між Парижем і Варшавою. Вирішення питання встановлення південного кордону Польщі залежало від результатів плебісциту запланованого на 1920 р.

2.4. Ставлення Великої Британії і Франції до польських претензій на східні землі колишніх Австро-Угорської і Російської імперій

Питання східних кордонів Польщі виявилось для Великої Британії і Франції значно складнішим, ніж всі попередні. Це, перш за все, пояснюється невирішеністю російського питання, яке, з одного боку, сковувало дії союзників, адже їх ставлення до нього могло бути діаметрально протилежним, в залежності від того, хто прийде в Росії до влади – більшовики чи контрреволюціонери (далі – білі, як колір прихильників закону і державної ідеї, що протиставлявся руйнівним діям червоних, тобто комуністів). З іншого боку, нестабільна ситуація в регіоні давала Польщі шанс скористатись наявністю «радянського фактору» для територіальної експансії на схід під виглядом розширення санітарної зони навколо більшовицької Росії.

Ймовірні східні кордони Польщі повинні були складатись з двох частин: Східної Галичини, яка входила до складу Габсбурзької імперії, та Волині, литовських і білоруських земель, які до війни були частиною Російської імперії. Тому, ми вирішили за доцільне розглянути окремо перипетії навколо цих територій.

Незважаючи на те, що безпосередньо розгляд східних кордонів розпочався лише у квітні 1919 р., різні аспекти цієї проблеми торкалися роботи ПМК вже з перших її днів. Проблема Східної Галичини не була прямо пов'язана із російським питанням, адже вона упродовж 1772–1918 рр. входила до складу Габсбурзької імперії, і мирний договір з Австрією міг легітимізувати її передачу до Польщі. Проте, союзники знали про зв'язок між цим краєм і російським питанням, який проявився у вимогах царської Росії в ході Першої світової війни і згодом білих сил щодо цього регіону [381, с. 46]. Загострення ситуації в Україні та польсько-українських відносин в Галичині, які висували на перший план національне та ідеологічне питання, могло бути використано й більшовиками.

Приводом для підняття цієї справи на ПМК став саме початок польсько-українського конфлікту. 1 листопада 1918 р. у Львові було проголошено створення ЗУНР (з січня 1919 р. – ЗОУНР – Західна Область Української Народної Республіки). Такий розвиток подій ще більше ускладнював плани союзникам щодо

стабілізації у регіоні і створенню бар'єру проти експансії більшовизму в Європу. До того ж, Лондон і Париж мали власні розрахунки щодо цього краю.

Курс Франції на зміцнення Польщі, окреслений академіком П. Ренувеном як «політика воєнного протекторату, що відкривала дорогу фінансовому та економічному проникненню» [369, с. 235], зобов'язував Париж сприймати події у Східній Галичині як такі, що торкалися його інтересів [190, с. 20]. В меморандумах Ке д'Орсе від 20 і 24 листопада 1918 р. йшлося про включення цього краю до складу Польщі як автономної одиниці, що дозволило б створити спільний кордон Польщі з Румунією проти більшовизму. Така позиція пояснюється й тому, що наприкінці війни капітал Франції посідав перше місце серед іноземних капіталів у Польщі [473, с. 107, 220]. З огляду ж на наявність у регіоні Дрогобицько-Бориславському басейну, який ще зберігав репутацію потужного нафтового центру [442, с. 28–29], інтереси фінансистів, дипломатів і військових, які відчували серйозну паливну кризу, збіглися. Крім того, Ж. Клемансо займав негативну позицію до української сторони й через підписаний ними мирного договору із Німеччиною [248, с. 257].

Пам'ятаючи про інтерес царської Росії до цього регіону, Лондон прагнув залишити долю Східної Галичини невирішеною, виступаючи проти українських прагнень і польської політики доконаних фактів [424, с. 83]. Водночас, Д. Ллойд Джордж та А. Бальфур агітували за дотримання етнічного принципу при встановленні кордону, а прем'єр навіть висловлював сумнів, чи цей край є польською територією [268, с. 76]. Втім, вони усвідомлювали, що застосування тут принципу націй на самовизначення викличе труднощі, про що свідчив надрукований у березні 1919 р. «підручник» для британської делегації на ПМК [86, с. 169].

Все ж Велика Британія займала більш позитивну позицію, ніж Франція, до української сторони у цій справі, що було пов'язане й з діяльністю Л. Намієра – референта розвідки Форін Офіс із польських питань, який виріс в українському середовищі [212, с. 162–163]. Він виступав за форму об'єднання Східної Галичини із Чехо-Словаччиною, або її федерацію з Україною, яка в майбутньому б об'єдналась із небільшовицькою Росією. Подібну позицію займав його колега – Р. Ліпер, який підтримував принцип нероздільності «російських земель». Е. Говард

виступав за створення ланцюга буферних держав, що зміг би ізолювати більшовизм, а Східна Галичина повинна була відійти до Чехо-Словаччини [445, с. 171–173]. Військові ж висловлювались за передачу краю до Польщі, адже вважали, що в іншому разі він буде захоплений більшовиками, що створить серйозну загрозу для британських інтересів на Балканах [172, с. 36]. Загалом, позиція Лондона у цій справі на ПМК, в більшій мірі, співпадала із думками Л. Намієра [243, с. 58–63].

Певний вплив й на британську політику здійснювали галицькі нафтові промисли [114, с. 39; 357, с. 23]. Вважалось, що якби вони відійшли до Польщі, це зробило б її незалежною в економічному плані, що не відповідало інтересам Лондона. З іншого боку, вони усвідомлювали й необхідність не допустити його захоплення більшовиками [133, с. 307]. Однак, загалом, цей аргумент не мав такого великого значення для Лондона, як для Парижа, з огляду на наявність в нього значних ресурсів в Азії і на Близькому Сході.

Вже 8 листопада 1918 р. британський уряд скерував ПНК ноту, в якій висловив невдоволення польськими діями у Східній Галичині та їх спробою здійснити політику доконаних фактів у цій справі до початку її розгляду ПМК [445, с. 170]. Тому, Лондон виступив проти ідеї Ф. Фоша і С. Пішона щодо евакуації німецьких військ з території бувшої Російської імперії та переїзд армії Ю. Галлера до Польщі через Румунію і Галичину [332, с. 76–78, 86; 23].

Перш за все, союзникам необхідно було визначити лінію, після перетину якої Польща розпочала б діяти на випередження рішень ПМК. В «анонімному» меморандумі від 9 грудня 1918 р., автором якого вважають Л. Намієра, йшлося про те, що «Сян розмежовує Галичину на дві рівні частини. Міста: Гродно, Брест і Перемишль могли б належати до Польщі, вся західна Галичина повинна опинитись в Польщі, Львів не повинен був відійти до Польщі». Втім, телеграма Ф. Кіша на початку січня 1919 р. чітко засвідчила відсутність у Лондоні єдиної позиції. В ній висловлювалось побоювання, що приєднання краю до України означало б фактичну передачу її більшовикам, а створення там «русинсько-галицької» держави було неприпустимим з огляду на її слабкість, що в майбутньому могло б стати причиною нових конфліктів [445, с. 174].

Значний вплив на зовнішню політику союзників чинили й суспільні думки цих країн. Цей аспект щодо Франції підкреслив С. Стахів, який писав: «Сам уряд у тихих кабінетах не може вирішити всього, уряд мусить мати за собою опінію більшості» [286, с. 123]. Позиція ж західного суспільства до цієї справи протягом кінця 1918 р. – початку 1919 р. змінилась від намагання зрозуміти сутність суперечки до настійливих вимог до уряду примирити сторони. Тому, вже з листопада 1919 р. для врегулювання конфлікту туди почали прибувати місії Антанти, в основному – британські і американські [248, с. 259], діяльність яких була неприйнятною для Польщі. Зокрема, у Варшаві викликали невдоволення ідеї британських представників – Т. Джонсона [96, с. 47–49] і Х. Вейда [445, с. 178] щодо окупації військами Антанти нафтового басейну регіону.

Вкотре на допомогу Польщі прийшла Франція. Українські успіхи у 1918 р. викликали «справжній головний біль» у Кс д'Орсе, один із співробітників якого заявив Р. Дмовському, що «справа кордонів Польщі є важливішою для Франції, ніж справа Ельзасу і Лотарингії» [113, с. 39]. 21 січня 1919 р., під час першого обговорення Радою десяти питання східних кордонів Польщі, В. Вільсон зачитав лист І. Падеревського, в якому той просив направити союзну місію до Варшави з метою вивчити загальний стан в регіоні. Тому, Ф. Фош заявив, що «необхідно реорганізувати всі союзні місії у Польщі. Інформація, що надходить до них, погляди, які вони висловлюють, доволі суперечливі. Бажано створити об'єднану місію» [233, с. 255]. Водночас, з огляду на суспільну думку і тиск з боку Лондона та Вашингтона, він засудив польську політику доконаних фактів. Позиція ж британської сторони щодо Східної Галичини чітко зазначалась в меморандумі Форін Офіса від 20 січня 1919 р., в якому йшлося, що тільки населення краю може визначити його майбутню долю [423, с. 77–78].

Зі свого боку, ПНК здійснювало тиск на союзників пропагандою і новинами типу боротьби польських військ проти «українських рутинців, які організовані і підтримані Австрією та Німеччиною у злучі із погромними бандами селян-більшовиків» [234, с. 73]. Не сприяло українській стороні й те, що згідно з пунктом 1 розроблених «Правил конференції» від 18 січня 1919 р., її було визначено як

представників «держави в процесі формування», а польську як – «держави-воюючої сторони на боці союзників» [119, с. 172]. 29 січня 1919 р. Р. Дмовський вимагав включення Волині і Східної Галичини до складу Польщі [73, с. 125–133; 119, с. 776]. Він зазначав, що Східна Галичина є спірним регіоном, але з огляду на те, що українське населення складало незначну більшість – 58,6 % населення краю, 60 % з яких були неписьменні, а також більш ніж 500-річне входження краю до Речі Посполитої, наявність там нафтових родовищ та її стратегічне розташування, в контексті боротьби проти більшовизму, вона має бути приєднана до Польщі [473, с. 105]. Загалом, лише Лондон негативно поставився до цих вимог.

Однак, перш за все, союзникам слід було досягнути польсько-українського перемир'я, яке було вкрай необхідним й з огляду успіхи більшовиків на Наддніпрянщині, що перетворювало Східну Галичину на притулок для прибічників УНР. В другій половині січня 1919 р. до Львова прибула місія на чолі з французьким генералом Ж. Бартелемі, до якої, формально, увійшла місія на чолі з Х. Вейдом. Втім, вже 5 лютого 1919 р. польські війська розпочали наступ на українські позиції, які погоджувались лише на демаркаційну лінію по Сян [445, с. 180–181]. Із міжсоюзницької місії на чолі з Ж. Нулансом [119, с. 639] було виділено «Підкомісію у справах перемир'я на фронті польсько-української боротьби», яку 12 лютого 1919 р. очолив Ж. Бартелемі [114, с. 28; 178, с. 41]. До складу підкомісії, яка мала лише інформативний характер, увійшли А. Картон де Віарт (Велика Британія), Р. Г. Лорд (США), Стабіле (Італія).

Вже з перших днів, Ж. Бартелемі став на бік Польщі, заявивши, що вона повинна стати могутньою державою у Східній Європі, а всі територіальні суперечки слід вирішити на її користь [243, с. 95]. Така позиція є зрозумілою й з огляду на ноту прем'єра Ж. Клемансо до Ж. Нуленса від 31 січня 1919 р., в якій він просив пильнувати там економічними інтереси Франції [234, с. 73]. 28 лютого 1919 р. Ж. Бартелемі запропонував у Ходорові проект перемир'я, за яким ГА (після підписання договору з Добровольчою армією А. Денікіна – УГА – Українська Галицька Армія) мала відійти на лінію, яка дістала назву «лінії Бартелемі» [243, с. 96]. Згідно із нею, Польща мала отримати 1/3 території краю зі Львовом і нафтовим

басейном [120, с. 421–422; 114, с. 246–249; 140, с. 47–48]. Всупереч поглядам британського прем'єр-міністра, А. Картон де Віарт підтримав її [42; 178, с. 99–100]. 28 лютого і 3 березня 1919 р. польська делегація повторила свої вимоги у програмі східних кордонів [131, с. 35–41].

У той же час, Ж. Бартелемі вступив у переговори з головним отаманом Директорії С. Петлюрою, який розглядався на Заході як рішучий противник цього конфлікту [7, арк. 1–16]. Дійсно, перш за все, він був зацікавлений в укладенні військово-політичної конвенції з Антантою й отриманні допомоги у боротьбі з більшовиками. Це повністю відповідало французькій концепції створення антибільшовицького бар'єру, існування УНР в якому, як аванпосту, тільки віталось. При цьому, Антанта визнавала УНР як суб'єкта міжнародного права, а існування ЗУНР – категорично заперечувала [114, с. 241]. Привид угоди між УНР та Антантою, де Східна Галичина мала б стати розмінною монетою, як це сталось у 1920 р., завис над Ходоровом.

Тим часом, незадоволене умовами Ж. Бартелемі, керівництво ЗОУНР 4 березня 1919 р. відновило бойові дії (Додаток А.8). Перевага ГА на фронті і небезпека втрати Львів спонукали польських дипломатів до активних дій у Парижі. До того ж, з огляду на польсько-німецький договір від 16 лютого 1919 р., який давав можливість відправити значну частину військ у Галичину та інформацію про розбіжності між союзниками щодо її кордонів, Ю. Пілсудський поспішав із наступом. Його бажання пояснювалось й активізацією білих, успіхи яких ставали під сумнів подальше існування невизнаного союзниками більшовицького режиму, а відтак Варшава могла втратити шанс використати політику доконаних фактів.

У той же час, загострення проблеми поширення більшовизму навесні 1919 р. та озвучення Ф. Фошом плану його знищення за будь-яку ціну було тільки на користь Варшаві. Крім того, згідно із рішенням комісії на чолі з Ж. Камбоном від 12 березня 1919 р. армія Ю. Галлера отримала дозвіл на переїзд до Польщі [125, с. 117; 114, с. 260–263]. Однак, Д. Ллойд Джордж не поділяв цієї ідеї і вказував, що допомога Польщі де-факто означатиме послаблення позицій союзницьких військ в Одесі, сприятиме більшовикам у війні з УНР, потребує значних коштів і викличе

критику з боку Берліна на її перевезення через Гданськ [120, с. 379–385]. Крім того, все більшої популярності у Лондоні почав набирати білий рух. Е. Пільтц повідомляв з Парижа про ноту еміграційної Російської Політичної Ради до Найвищої Ради від 9 березня 1919 р. В ній йшлося, що Польща повинна складатись з десяти губерній навколо Вісли, без Східної Галичини, що імпонувало Лондону і підкомісії на чолі з Г. Ле Рондом [170, с. 188]. Водночас, комісія на чолі з Ж. Камбоном не могла відповісти на головне питання: з якою державою має межувати Польща?

За такої ситуації учасники ПМК вирішили повернутись до завдання примирити сторони. 19 березня 1919 р. Найвищій Раді було запропоновано два проекти перемир'я [120, с. 402–406]. Проект комісії на чолі з Ж. Камбоном передбачав передати Польщі Львів, а ЗОУНР – нафтові родовища, а Р. Г. Лорда – тільки приєднати Львів до Польщі [113, с. 267–270]. Д. Ллойд Джордж розкритикував їх, а А. Бальфур попросив Ж. Камбона перевірити етнічні кордони Польщі [120, с. 41]. Загалом, у Лондоні вважали, що їхня пасивна позиція повинна урівноважувати активність французької сторони у цій справі.

Водночас, успіх польського контрнаступу на позиції ГА і відверте нехтування Варшавою миротворчих пропозицій призвело 27 березня 1919 р. до провалу переговорів у Хирові [114, с. 275, 287–288]. Втім, Лондон почав змінювати свою позицію на користь Польщі. Це пояснюється як її успіхами, що почали створювати образ Польщі як стабілізуючого елемента в краї, так й проголошенням 21 березня 1919 р. Угорської Радянської Республіки і наближенням більшовиків до Збруча, що загрожувало об'єднанням комуністів. Тому, 27 березня 1919 р. Рада чотирьох прийняла рішення створити захисний бар'єр проти більшовиків за рахунок Польщі і Румунії [207, с. 90].

Франція, після провалу інтервенції на півдні України та сумнівному вирішенню на користь Польщі питань кордонів з Німеччиною, прагнула компенсувати їм можливі втрати за рахунок територій на сході і відверто заохочувала Варшаву до швидкого вирішення галицького конфлікту. Натомість Велика Британія і США, залишали останнє слово за ПМК і були незадоволені діями Парижа. З огляду на питання гарантійного пакту, загострення відносин з Лондоном

зовсім не відповідало інтересам Франції [445, с. 129]. Тому, 4 квітня 1919 р., вдень коли польський сейм проголосував за розширення кордонів Польщі на схід за рахунок включення до її складу й частини українських земель [85, с. 28], Франція пішла на компроміс і підписала з британською стороною у Парижі нову угоду. Хоча вона й не передбачала зміни зони впливів у регіоні [445, с. 29], вона все ж засвідчила посилення там позицій Лондона. 13 квітня 1919 р. бувший віце-міністр закордонних справ Польщі, Т. Філіповіч інформував, що у Лондоні розглядають Східну Галичину як частину України [140, с. 93–94].

Незалежно від дипломатичної боротьби, вирішення питання встановлення цих кордонів було неможливе без досягнення перемир'я. Новим керівником підкомісії було призначено британського генерала Л. Боту (26 квітня – 15 травня 1919 р.), а редакційної комісії при ньому – американського полковника Ф. Кіша [423, с. 109]. 26 квітня при обговоренні проекту Боти–Кіша, французькі представники погодились з британським етнічним принципом, але вважали, що Україна ще не дозріла для повної самостійності. Ж. Камбон пропонував створити автономну, підконтрольну Лізі Націй Українську державу, мандат на контроль за якою отримала б Польща. Проте, Д. Ллойд Джордж був зовсім не зацікавлений у створенні додаткового буферного поясу навколо Польщі, і 8 травня 1919 р. заявив, що визнає автономію України лише у складі Російської держави [43; 120, с. 624]. Все ж союзники домовились і 12 травня 1919 р. було прийнято проект, за яким Львів повинен був відійти до Польщі, але за умови, що Польща відмовиться від претензій на решту українських земель. Втім, польська сторона, з огляду на свій наступ, почала затягувати цю справу. 13 травня 1919 р. Р. Дмовський на засіданні підкомісії зажадав дозволу на окупацію території в районі залізничної дороги, яка б зв'язувала Львів з Польщею і наполягав на необхідності просування військ на лінію Дністер–Золота Липа. Однак, Лондон відкинув це, оскільки її втілення могло викликати відповідні дії з боку більшовиків.

Тим часом, внаслідок запропонованих 7 травня 1919 р. Антантою Німеччині умов мирного договору виникла нова загроза польсько-німецької війни. З огляду ж на успіхи Червоної армії, яка весною відбила наступ білих сил зі сходу (О. Колчак),

півдня (А. Денікін), заходу (Н. Юденіч), Польщі необхідно було поспішати, аби уникнути бойових дій на два фронти. Відкинувши умови підкомісії про перемир'я з українцями, Варшава наказала командуванню захопити всю Галичину. Л. Бота заявив про подальшу недоцільність своєї місії [288, с. 117; 41; 25].

Зі свого боку Париж посприяв укладенню угоди між І. Падеревським і, репрезентуючим С. Петлюру, Б. Курдиновським від 24 травня 1919 р. Згідно з нею УНР зрікалась Східної Галичини на користь Польщі в обмін на союз проти більшовиків [140, с. 167]. Втім, протести з боку галичан змусили С. Петлюру відмежуватись від угоди. Дії польської і французької сторін викликали обурення у Лондоні. «Санді Таймс» розкритикувала цю угоду як таку, що була спрямована на забезпечення міцних тилів для подальшого просування поляків у Литву і Білорусь [130; 452]. Після направлення галицької справи до Найвищої Ради, В. Вільсон і Д. Ллойд Джордж 17 травня 1919 р. зажадали прийняття санкцій проти Польщі, яка залучила до конфлікту армію Ю. Галлера [121, с. 776–777]. 27 травня 1919 р. Найвища Рада надіслала до Варшави телеграму в якій погрожувала, що Польща не отримає допомогу, доки не припинить воєнних дій [114, с. 319–330; 187]. Навіть Ж. Клемансо заявив, що якщо «Польща здобуде Галичину – це буде великий скандал, який вплине на постачання їй британського і французького спорядження» [122, с. 83]. Його позиція, яка суперечила загальній лінії Франції, швидше всього пояснюється бажанням показати Д. Ллойд Джорджу, що Париж не захочує Польщу до наступу.

У відповідь на нові звинувачення британського прем'єр, Ю. Пілсудський відповів, що причиною таких дій стали «постійні атаки українців, в результаті яких Польща – вірний союзник Антанти – могла би бути не готовою до продовження війни з Німеччиною» [114, с. 337], а І. Падеревський намагався переконати французьку сторону у необхідності приєднання українського і литовського населення до цивілізації, якою подавалась Польща [114, с. 194].

Втім, на початку літа 1919 р., з огляду на звернення лідера угорських комуністів, Б. Куна до Москви про допомогу, навіть британська сторона почала виступати за встановлення в регіоні, принаймні, тимчасової влади Польщі [120, с.

828, 837–839]. Така їхня позиція пояснюється й сприятливим для Лондона перебігом вирішення польсько-німецьких кордонів та провалом чортківської офензиви ГА [248, с. 190–206]. Водночас, Д. Ллойд Джордж схилився до ідеї В. Вільсона про встановлення тимчасової лінії поділу і залишення остаточного рішення за плебісцитом. Щодо самої лінії у союзників були різні погляди.

17 червня 1919 р. на засіданні Ради глав МЗС, комісія з польських справ представила два варіанти щодо східного кордону Польщі і статусу Східної Галичини. С. Пішон заявляв, що якщо дотримуватись етнічного принципу при встановленні кордону, то більша частина Східної Галичини залишиться поза Польщею. Втім, Париж й далі займав пропольську позицію: М. де Мартон наголошував на економічних перевагах спільного польсько-румунського кордону [178, с. 89], а члени комісії на чолі з Ж. Нуленсом виступали за надання краю автономії у складі Польщі. Ця позиція пояснюється як тим, що таке незакріплене об'єднання, не завадить в майбутньому інтересам союзної Росії, так й вже згаданими інтересами Парижа. Натомість Д. Ллойд Джордж вважав, що слід встановити кордон лише після проведення плебісциту. Згідно із варіантом А комісії – якщо цей регіон стане частиною Польщі, тоді Львів має відійти українцям і залишитись у складі автономної Східної Галичини, а за варіантом В – край мав перетвориться на незалежну державу; Львів з нафтовими родовищами повинні приєднатись до Польщі [492, с. 98]. Зрештою, з огляду на загрозу з боку більшовиків, союзники були єдині в тому, щоб надати Польщі право на його тимчасову окупацію, що було відображено у спільній позиції комісії та Ради глав МЗС від 20 червня 1919 р.

25 червня 1919 р. Найвища Рада надіслала польському уряду повідомлення, в якому дозволяла зайняти територію до Збруча, а через два дні у спеціальній телеграмі надала Варшаві право використовувати там будь-які військові формування [81, с. 844–855; 114, 353–355]. Рішення про передачу Польщі повноважень на тимчасову окупацію краю на 15–20 років за умови надання йому автономії та проведення згодом плебісциту, І. Падеревському 29 червня 1919 р. повідомив С. Пішон. Втім, постанова від 25 червня 1919 р. не вирішувала питання статусу краю і не давала Польщі юридичного права ним володіти. Згідно з умовами

Версальського трактату визнання за Польщею східних кордонів відкладалось до майбутнього рішення союзників [87]. Ці ухвали викликали обурення як в польській сторони, котра прагнула остаточної передачі краю, так й української, яка розцінювала їх як порушення територіальної суверенності Української Республіки. Загалом, видається, що більшість членів Найвищої Ради не розібралась у галицькій проблемі. Підтвердженням цієї думки є хоча би питання поставлене Д. Ллойд Джорджем щодо того чи є різниця між польською і українською мовами, та байдужість Ж. Клемансо та В. Вільсона до процесу прийняття такого рішення.

Загалом, з огляду на фіаско інтервенції союзників, які у квітні–серпні 1919 р. евакуювались з півдня України і Середньої Азії, та їхнє задоволення Версальським договором, який дещо нівелювавши польсько-німецькі протиріччя, усунув один із чинників польсько-британської напруги, Польща могла очікувати на більш прихильну політику щодо її кордонів. Продовження її наступу змусило ГА та уряд ЗОУНР Є. Петрушевича 16 липня 1919 р. відійти за Збруч [114, с. 346–353]. 15 липня 1919 р. французький депутат Ш. Бенуа констатував: «Польські кордони гарно скроєні», а «Польща має бути природним бар'єром між Росією і Центральними державами [494, с. 226].

Новий спалах інтересу учасників ПМК до питання східних кордонів Польщі припадає на осінь. Зокрема, 10 вересня 1919 р. було підписано Сен-Жерменським договір, за яким переможена Австрія була змушена й зректись права суверенності над Східною Галичиною. Новим її сувереном де-юре стали держави Антанти, а Польща – тимчасовим окупантом краю. Основна дискусія навколо цієї справи перенеслась до Найвищої Ради. Так, 21 вересня 1919 р. французька делегація, за підтримки італійських представників, виступила із пропозицією збільшити термін тимчасової окупації Східної Галичини до 25 років. Е. Сапега у звітах до Варшави від 2 і 11 вересня 1919 р. писав, що Лондон не хоче загострювати взаємин із білими та виступає проти розширення Польщі [69, с. 336–338], що підтвердив Е. Кроу [32; 81, с. 844–860, 872, 887]. Втім, ця позиція не знайшла підтримки у союзників, і 25 вересня 1919 р. Е. Кроу писав, що «англійці опинились в ізоляції» [81, с. 887].

Нові успіхи А. Денікіна у жовтні 1919 р., вплинули на те, що, невизначений у своїй політиці до Росії, Лондон знову схилився на бік білих сил [46]. Цю британську позицію представив Г. Румбольд як призначений перший посол Великої Британії у Варшаві [81, с. 605, 611, 621; 421] (Додаток А.9).

Візит І. Падеревського до Лондона не приніс результату і 13 жовтня 1919 р. британський уряд ще раз підтвердив свою позицію. 24 жовтня 1919 р. він відкинув й ідею Е. Кроу щодо скасування пункту про 10-річний мандат для Польщі на володіння краю. Ф. Кіш повідомив, що його передача Польщі назавжди – є неможливою [45]. Втім, будучи зацікавлений у вирішенні справи, і небажаючи опинитись в ізоляції, Лондон погодився на збільшення мандату до 15 років. Решта союзників вважали таку поступку недостатньою для того, щоб схилити Варшаву до спільних дій з білими. 10 листопада 1919 р. Ж. Камбон запропонував збільшити мандат до 25 років, що Дж. Керзон вже підтримав [81, с. 899].

С. Патек заявив, що Польща не може прийняти такого мандату, адже це було б рівнозначно визнання Східної Галичини як чужої території [44]. Тим не менше, 21 листопада 1919 р. Найвища Рада прийняла рішення про встановлення 25-річного мандату Ліги Націй над територією Східної Галичини. Після його закінчення Рада Ліги Націй мала повне право підтримати, переглянути або змінити цей статус. Хоча Польща і отримала право контролю над цими землями, вона була зобов'язана звітуватись у своїх діях щодо нього [423, с. 155]. Загалом, це рішення можна розцінювати як подачку Польщі з боку великих держав, так й часткову перемогу дипломатії Франції. Водночас, неостаточний характер цього рішення зберігав шанси й для білих сил.

Подальший розвиток справи пов'язаний із наступом більшовиків у грудні 1919 р., внаслідок чого поразка білих стала очевидною. Скориставшись невизначеною ситуацією, І. Падеревський, уряд якого 5 грудня пішов у відставку, дав розпорядження делегації виступити із вимогою ревізії рішення від 21 листопада 1919 р. 10 грудня С. Патек звернувся до ПМК з нотою, в якій зазначалось, що «у зв'язку із небезпекою більшовизму Найвища Рада повинна відмінити своє рішення»

[75, с. 23], а Ю. Пілсудський натякнув Г. Румбольду, що в іншому разі піде на переговори з Москвою [81, с. 633–636].

Очевидно, що поразка А. Денікіна змушувала Захід переглянути свою східноєвропейську політику. Так, Ж. Клемансо все більше переконувався в недоцільності підтримки білих. На перше місце висувалась ідея створення «санітарного кордону», в якому Польща грала б ключову роль. Таке утворення, на його думку, змогло би стати перешкодою можливому союзові між німцями і більшовиками та ізолювало б останніх, які самі мали втратити владу внаслідок внутрішніх конфліктів у Росії. Тому, Ж. Клемансо виступив як справжній адвокат Варшави, намагаючись довести обґрунтованість її претензій на встановлення повної юрисдикції над Східною Галичиною.

З огляду на неможливість примирити Польщу і білих [33; 81, с. 672–676, 787–789], критику лівих сил щодо підтримки А. Денікіна, і все гучніші заяви про необхідність узгодити з Францією позицію в цій справі, Д. Ллойд Джордж 12 грудня 1919 р. прийняв пропозицію Парижа проводити спільну політику щодо Росії. Зрештою, союзники не могли суперечити один одному, і тому намагались прикривати існуючі незгоди ширмою солідарності. Тому, остання заява Дж. Керзона і резолюція Найвищої Ради від 13 грудня 1919 р. щодо необхідності існування сильної Польщі, давали Варшаві надію, що Лондон змінить своє рішення. 19 грудня 1919 р. Д. Ллойд Джордж все ж погодився відкласти прийняття остаточного рішення щодо мандату над Східною Галичиною і призупинити дію рішення від 21 листопада 1919 р. З цього приводу, Ж. Клемансо 22 грудня 1919 р. писав, що «Найвища Рада залишає за собою право повторно розглянути це питання» [114, с. 376]. Загалом, ця ухвала була певним компромісом між союзниками, на тлі протиріч, які існували між ними у східноєвропейській політиці.

Отже, союзники так й не прийняли остаточного рішення щодо встановлення східних кордонів Польщі на території колишньої Австро-Угорської імперії. Тому, тимчасове управління Польщею Східною Галичиною, визначене 25 червня 1919 р., продовжувалось й далі. А. Бальфур слушно зауважив, що основним чинником, який впливав на позицію великих держав щодо цієї справи було бажання «задовільнити

невідкладну військову потребу опору більшовицькому вторгненню» [114, с. 382]. Дійсно, великий вплив на перебіг цієї справи здійснювало саме російське питання. Прагнення союзників не зачіпати інтереси «старої» Росії та постійне вагання, в результаті й привели до їхньої неспроможності ухвалити остаточне рішення.

Одночасно з розглядом територіальних вимог Польщі щодо бувших земель Австро-Угорської імперії, ПМК повинна була вирішити й справу польських претензій на території, які входили до складу бувшої Російської імперії.

Слід зазначити, що формально землі, які входили до складу Росії, були поза компетенцією ПМК, адже остання була союзницею Антанти. Однак, більшовицький переворот у Росії сплутав Заходу всі карти. Наприкінці листопада – початку грудня 1918 р. в Форін Офіс розглядались різні варіанти політики щодо Росії, реалізація яких безпосередньо б стосувалась майбутніх кордонів Польщі. Наприклад в меморандумі Р. Ліпера від 18 листопада пропонувалось визнати незалежність бувшої Російської імперії, але вже без Польщі, а Е. Говард відстоював концепцію буферних держав, що відділяли б Росію від Німеччини, не уточнюючи можливих кордонів Польщі [332, с. 85–86]. Д. Ллойд Джордж був перед дилемою: він прагнув, аби Росія відновила свою потугу, але лише настільки, наскільки потрібно було для відновлення рівноваги в Європі, адже сильна Російська держава була б для Лондона потенційний конкурентом на Близькому і Середньому Сході. На туманному альбіоні сподівались, що такою силою там буде білий рух, основним гаслом якого було відновлення єдиної і неділимої Росії. При цьому, Польща повинна була повернутись до свого передвоєнного статусу – Польського чи Конгресового Королівства, яке б включало лише польські етнічні землі. У той же час Лондон усвідомлював, що ставка лише на білих, з огляду на їхній антагонізм з Варшавою, ще більше відштовхне останню від нього. Крім того, відкрита підтримка білих сил могла б призвести й до радикалізації настроїв на самому туманному альбіоні.

У разі ж перемоги більшовиків, Д. Ллойд Джордж вважав, що їх політика сама призведе до відокремлення Прибалтики, України, Польщі, Сибіру від Росії [293, с. 569], які, без інтервенції Антанти, створять навколо неї своєрідний бар'єр. Тому, 13 січня 1919 р. уряд прийняв рішення, що Лондон не братиме участі в інтервенції у

Росію, яка тривала з літа 1918 р., обмежившись лише її економічною і політичною блокадою [81, с. 425] та непрямою допомогою білим. За таким сценарієм, основним гравцем бар'єру мала б стати саме Польща, що й зазначалось у меморандумі Форін Офіс від 20 січня 1919 р., який містив проект її східних кордонів. Вони мали б пролягати на захід від Сувалок, далі на північ до Німана і Гродно, і далі Бугом до старого кордону між Польським Королівством і Галичиною, залишаючи Брест-Литовський і Віленщину поза Польщею. Вільнюс мав стати польським анклавом [423, с. 76–78]. Втім, встановлення цих кордонів означало б посилення Польщі і Франції, що порушувало б британську рівновагу в Європі. Тому, за безпосередньої участі Д. Ллойд Джорджа був розроблений план, який згодом увійшов в історію під назвою «лінії Керзона» як східного кордону Польщі. В її основу було покладено етнічний принцип, який мав надати лінії справедливого характеру, що дозволило б Лондону здійснювати тиск на Варшаву в разі просування її військ на схід. Крім того, на Заході ще сподівались на відновлення «старої» Росії, а тому не бажали ускладнювати відносини з білими.

У свою чергу, в своїх підходах до цієї справи, Париж виходив із позиції необхідності відновлення традиційної противаги Німеччині за рахунок сильного союзника у Східній Європі. В цьому контексті Франція розглядала два основні варіанти: перший – в разі збереження при владі у Росії більшовиків, Париж мав на меті створити союзу сильну Польщу; другий, більш бажаний, – необхідність відновлення союзної Росії. За цим планом передбачалось створення Польщі з мінімальними східними кордонами, аби не послаблювати Росію. Газета «Меркюр де Франс» підозрювала, що французька влада схиляються саме до цього варіанту. І підстави для цього були, адже Париж мав у Росії великий політичний і економічний інтерес. Близько $\frac{3}{4}$ активних капіталів російських банків були запозичені в французької банківської системи, а 32,6 % всіх іноземних капіталів у Росії належали Франції [473, с. 124–125]. Тому, Ж. Клемансо, С. Пішон і Ф. Фош виступали за продовження інтервенції і не хотіли змиритись з існуванням Радянської Росії.

Всю складність позиції Франції у цій справі можна простежити за документами, підготовленими напередодні ПМК. Так, 8 грудня 1918 р. представник

Ю. Пілсудського повідомляв про «план Бертельє», який підтримував неподільність Росії, але вже 7 січня 1919 р. Варшаву інформували, що Кє д'Орсе націлилось на створення сильної Польщі. Тому, голова Російської політичної конференції на еміграції, Б. Сазонов поскаржився Ж. Камбону, що Франція працює над розчленуванням Росії. Втім, мабуть, це не було генеральною лінією політики Франції, адже деякі документи Комітет д'Етюдс наголошують, що підтримка України проти Росії суперечила б історичним процесам і означала б те саме, що «війна за розкол Сполучених Штатів»; там побоювались, що в разі відокремлення Прибалтики від Росії, вона потраплять під вплив Берліна. Відтак, в меморандумах Кє д'Орсе висловлювався й план створення федерації на чолі з Польщею. Зокрема, пропонувалось використати Вільнюс як «наживку для того, щоб литовці погодились на створення федерації з Польщею» [473, с. 123–124]. Згідно із меморандумом від 20 грудня 1918 р., Франція зобов'язувалась працювати над питанням примирення Росії і Польщі, а виступ Ж. Клемансо 27–29 грудня 1918 р. в парламенті за створення санітарного кордону проти поширення більшовизму, до якого б мали увійти Польща, Чехо-Словаччина, Румунія і балтійські країни, підсумував всю різноплановість позиції Франції у цьому питанні напередодні ПМК.

Польща, яка була змушена зважати на проголошений Антантою етнічний принцип при визначенні своїх північних, західних і південних кордонів, проводила зовсім іншу політику на сході. Серед політичних кіл існували дві основні концепції щодо східних кордонів. Згідно із інкорпоративною концепцією Р. Дмовського, Польща мала бути майже етнічно однорідною. Тому, вважав, що її кордони на сході мали б проходити по лінії другого поділу – 1793 р. (див. Додаток А.1). Він виступав за дружні відносини з Росією і був незацікавлений в Україні та Білорусі як буферних державах, які могли цьому завадити [154, с. 118–119]. Автором ж федеративної концепції був Ю. Пілсудський. Вона складалась із багатьох варіантів, які, в тій, чи іншій мірі, пропонували створення унії між Польщею, Литвою, Білоруссю та Україною, яка змогла б протистояти агресії з боку Росії як найбільшого ворога Польщі. Загалом, ці дві концепції мали одну мету – приєднати Східну Галичину до Збруча, Холмщину, Підляшшя, Полісся, Волинь до р. Случ, Проскурівський та

Кам'янецький повіти і значну частину литовських та білоруських земель, та відрізнялись лише методами її досягнення.

Хоча більшовицька Рада Народних Комісарів на чолі з В. Леніним 29 серпня 1918 р. й заявляла про анулювання всіх угод і актів щодо поділів Польщі та визнавала право Польщі на незалежність [79, с. 98], польсько-більшовицькі відносини напередодні ПМК були напруженими. Ю. Пілсудський писав, що «початок боротьби Польщі з більшовизмом можна віднести вже до 1918 р.» [164, с. 202]. Дійсно, Червона армія поступово почала займати територію Польщі до 1772 р. (див Додаток А.1), яку залишали німецькі війська. Заручившись у листопаді 1918 р. підтримкою Антанти глава МЗС Польщі Л. Василевський 22 грудня 1918 р. надіслав першу ноту протесту главі НКЗС РСФРР Г. Чічеріну [85, с. 27–28].

Ще один аспект, який стосувався східних кордонів Польщі полягав саме у факторі присутності німецьких військ у регіоні. У 1918 р., за підтримки німецької окупаційної влади, було проголошено створення Білоруської Народної Республіки і Литовської Республіки зі столицею у Вільнюсі. Тому, білоруська і литовська влада вважали, що присутність там німецьких військ була основним захистом їхніх територій від польських претензій. Тим не менше, після анулювання Брестського договору, згідно із вимогами Антанти Німеччина розпочала виведення своїх військ. Дійсно, відразу ж після того як вони 31 грудня 1918 р. залишили Вільнюс, місто було захоплено польськими військами. Варшава вступила у конфлікт з Литвою, національна рада якої – Тариба, котра ще 16 лютого 1918 р. проголосила незалежність своєї держави, переїхала до Ковна (по-литовськи – Каунас) [295, с. 37]. Ще восени 1918 р. польські політики декларували готовність визнати незалежну Литву в її етнічних межах, до яких зараховували Жмудь і північну частину сувальської губернії [482, с. 151]. Натомість Вільнюс вони вважали частиною Польщі (Додаток А.10).

Будучи уродженцем Віленщини Ю. Пілсудський називав це місто «ключем до Литви і Білорусі» [476, с. 119]. Саме воно й стало предметом найбільших суперечок між сторонами, які базували свої вимоги на історичних і емоціональних засадах, адже Вільнюс був як історичною столицею Литви, так й символом величі Речі

Посполитої. Німецькі дані від 1916 р. вказують в місті проживало 50,3 % польського населення, 43,3 % – єврейського і 2,6 % – литовського [482, с. 152–153].

Втім, вже 5 січня 1919 р. Вільнюс зайняла Червона армія, а 7 січня Г. Чічерін заявив, що Литва і Білорусь є незалежними державами. Звісно, під підтримкою права націй на самовизначення більшовики розуміли не право самих націй, а лише їх пролетаріату, який мав встановити там комуністичну владу. Водночас, наступ більшовиків надавав Варшаві можливість приховати свої експансіоністські плани за нечітким формулюванням «боротьба з більшовизмом». Вимоги польської делегації щодо східних кордонів, які базувались на інкорпоративній концепції, були представлені 29 січня 1919 р. і розвинуті у меморандумі від 3 березня 1919 р. Р. Дмовський заявляв, що погоджується на урізання східних кордонів [119, с. 782], і вимагав, аби до Польщі відійшла вся Литва, Полісся, Волинь і частина Поділля по лінію Ушиці, тобто більшість земель, які були в складі Польщі до 1793 р. Історик А. Гарлицький вважає, що цей початок неоголошеного збройного польсько-російського протистояння слід було б назвати «дивною війною», якби це визначення не було застосовано до подій на західному фронті Другої світової війни [353, с. 221].

У той же час, при розгляді запропонованої Д. Ллойд Джорджем у січні 1919 р. ідеї скликання конференції на Принцевих островах за участю всіх політичних сил Росії, чітко проявились розбіжності між Лондоном і Парижем щодо російського питання. Однак, з огляду на фактичну відмову більшовиків прийняти меморандум В. Вільсона від 27 січня 1919 р. щодо припинення війни в Росії та чутки про підготовку контрнаступу білих, 14 лютого 1919 р. Рада п'ятох констатувала невдачу цієї ідеї [119, с. 1042–1043]. Тому, залишались два варіанти політики щодо Росії: інтервенції і блокування. В цьому контексті на перший план знову виходило питання східних кордонів Польщі, обговорення якого, по суті, було спровоковане зверненням уряду Радянської Росії до учасників ПМК у березні 1919 р. про необхідність створення незалежної Польської держави у вигляді десяти губерній навколо Вісли [335, с. 110]. Проте, Варшава прагнула компенсації втрат на Заході [85, с. 29], і 10 лютого 1919 р. Ю. Пілсудський заявив в сеймі, що «захищаючи Вітчизну» Польща розраховує на допомогу «демократичного співтовариства Європи

і Америки» [163, с. 55–57]. Д. Ллойд Джордж згодом говорив, що для присутніх у Парижі було зрозуміло, що тут Франція і Польща діяли спільно [132, с. 179–180].

Вже у лютому 1919 р. Варшава розпочала новий наступ на сході, що було пов'язано із укладенням перемир'я з Німеччиною, що дозволило їй перекинути туди значну кількість військ, та успіхами білих, які ставили під сумнів виживання невизнаної більшовицької влади у Росії. В озвучених вимогах Р. Дмовського від 3 березня 1919 р. знову йшлося про Литву, майже всю Білорусь, у т. ч. басейн Березини і великий район на правому березі Західної Двіни [85, с. 35–38]. Можемо припустити, що поки керівництво Антанти не визначилось між французьким варіантом і спільною англо-американською ідеєю блокади, Ю. Пілсудський прагнув поставити союзників перед фактом війни з більшовиками.

У березні 1919 р. учасники ПМК проінструкували комісію з польських справ вивчити питання східних кордонів. Але, за відсутності єдиної політики союзників, громадянської війни у Росії та польського наступу, це було їй вкрай важко зробити. За словами французького члена А. Каммерера: «в питанні східних кордонів, комісія керувалась декларацією Тимчасового уряду Росії від 29 березня 1917 р.» [473, с. 126], а тому зупинилась на єдиному недискусійному аспекті – приєднанні до Польщі її етнічних земель.

Ситуація складалась на користь федеративної концепції Ю. Пілсудського, адже союзники швидше б погодились на зайняття Білорусі і Литви Польщею, ніж більшовиками. Передача ж німецькою стороною 23 березня 1919 р., всупереч їх домовленостей із Варшавою, під контроль Литви південної Сувальщини, викликала прогнозовану негативну позицію ПМК [482, с. 151]. Будучи прихильним до Начальника держави, Е. Говард 8 квітня 1919 р. подав неофіційний варіант польсько-литовського кордону, в якому не виключалась можливість тимчасової окупації Польщею литовських земель [423, с. 100–101]. Втім, британський уряд відкинув цю позицію [34]. Польський представник у Парижі інформував Варшаву, що британська делегація виходила з етнічного принципу і вважала, що Білорусь повинна залишитись російською, Вільнюс має стати столицею Литви [140, с. 93–94]. Ж. Нуленс ж вважав, що цей кордон мав проходити трохи східніше – починатись від

Східної Пруссії на схід біля Кальварії до Оліти, далі вгору від Німана до Гродна [423, с. 105].

Тим не менш, зайняття польськими військами 19 квітня 1919 р. Вільнюса як столиці створеної Литовсько-Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки, і озвучена відозва Ю. Пілсудського «До мешканців колишнього Великого князівства Литовського» від 22 квітня 1919 р. [97, с. 172–173; 163, с. 75–76], не викликали гострої критики Заходу. Втім, Лондон розглядав цю акцію лише як тимчасовий маневр, і тому негативно поставився до визнання комісією з міжнародних справ сейму – Віленщини польською територією.

У квітні 1919 р. Найвища Рада розпочала безпосередній розгляд східних кордонів Польщі. Однак, комісія на чолі з Ж. Камбоном не змогла дати повної відповіді на питання. Лінія, яка рекомендувалась в її звіті від 22 квітня 1919 р., яка приблизно відповідала кордонам Польського Королівства, стосувалась лише ділянки на північ від Східної Галичини. Тому, цей звіт був відправлений на доопрацювання. 26 квітня 1919 р. комісія звернулась до Варшави і Ковна із закликом примиритись, що було для Антанти дуже важливо, з огляду на бажання скерувати їх проти більшовиків [423, с. 106].

Зі свого боку Ю. Пілсудський вирішив, з огляду на наближення вирішення кордонів з Німеччиною, що «нам належить всі інші справи, де ми можемо зустрітись із протидією Антанти, намагатись залишити без остаточного розв'язання» [353]. Такими діями, він намагався й схилити Лондон на свій бік, адже, зважаючи на успішний наступ адмірала А. Колчака у березні–квітні 1919 р. на сході Росії, держави Антанти почали проявляти до нього велике зацікавлення, що підтверджує й провал проекту Ж. Камбона від 22 квітня. Т. Філіповіч повідомляв у Варшаву, що «офіційна Англія все ще вважає Росію своєю союзницею, а більшовизм як короткий перехідний епізод» [40; 448, с. 410–411]. Дійсно, після того як А. Колчак погодився із вимогами Найвищої Ради щодо визнання ним російських боргів, незалежності Польщі і Фінляндії, а також інших пунктів [122, с. 73–75], 12 червня 1919 р. між сторонами було підписано угоду. А. Колчак, який того ж дня офіційно був визнаний Верховним правителем Російської держави, вважав, що питання делімітації кордонів

з Польщею, слід було відкласти до початку роботи конституційних зборів Росії [24; 113, с. 157]. З приводу цієї угоди, «Журналь де Дебатс» радів, що союзники не визнали «малі нації», які «рано чи пізно і так би приєднались до Росії» [473, с. 127].

Париж і Лондон створили для себе практично безпрограшну схему: у разі перемоги більшовиків, новостворені держави регіону, фінансово залежні від Антанти, автоматично б перетворювались на бар'єр проти комунізму. У випадку ж перемоги білих, зважаючи на всі їх зобов'язання перед союзниками, Росія фактично б перетворювалась на сировинний придаток, а у разі відмови від зобов'язань, можна було б задовольнити територіальні вимоги Польщі.

Тому, в цей момент союзники не схвалили просування польських військ у Литві. 13 червня 1919 р. представники Литви на ПМК звернулись до Ж. Клемансо із вимогою змусити Польщу призупинити наступ і встановити тимчасову лінію перемир'я. 18 червня 1919 р. голова французької місії у Ковно, К. Ребуль повідомив, що союзники дали вказівку своїм представникам в регіоні встановити демаркаційну лінію. Вона проходила від Східної Пруссії, в районі августовських лісів, потім йшла по каналу з такою ж назвою і далі на захід від залізничної дороги Гродно–Вільнюс–Двінськ. При цьому, августовські ліси, залізнична дорога і Вільнюс залишались за Польщею. Водночас, місія у Ковно повідомила, що не слід розглядати цю лінію як остаточну [274, с. 50–51] (Додаток А.11).

Париж скептично ставився до існування Литви як слабкої і пронімецької держави. Втім, він був перед дилемою – підтримати Польщу чи захистити інтереси А. Колчака. Зрештою, Ж. Клемансо погодився на спільний виступ з Лондоном у питанні знаходження компромісу між Литвою і Польщею, який, на його думку, не значно зашкодить інтересам останньої [176, с. 276]. Британська сторона також виступала за примирення сторін. Ще в першій половині 1919 р. Форін Офіс схилився до четвертого варіанту меморандуму А. Бальфура від 18 жовтня 1918 р., в якому йшлося про визнання незалежності балтійських держав та можливої їх федерації із скандинавськими країнами. Вона повинна була б стати для Лондона торговельним каналом до Росії і не допустила б Москву до Балтики і Німеччини. Тому, активність Польщі як речника Франції, не входила до його інтересів. Відтак,

голова балтійської комісії Е. Говард виступав за передачу Литві всієї Сувальщини разом із трьома південними повітами, які Ж. Камбон вже раніше визначив за Польщею [114, с. 448].

Тим не менше, з огляду на вже підписану Версальську угоду та контролювання більшої частини Східної Галичини, Ю. Пілсудський вирішив продовжити політику доконаних фактів. 6 липня 1919 р. війська відновили наступ в напрямку Ковна. Такі дії він пояснював Антанті як прагнення захистити комунікаційні лінії від німецьких військ, які ще знаходились у регіоні [388, с. 123]. Хоча Найвища Рада 10 липня 1919 р. й рекомендувала маршалу Ф. Фошу, аби він зажадав від польських військ відійти на попередні позиції [80, с. 59], це не мало великого значення, адже вона й до того часу не визнала уряд у Ковно, який вважала прони́мецьким. Того ж дня К. Ребуль надіслав у Ковно ноту, в якій йшлося, що балтійська комісія ПМК відкладає розгляд питання її кордонів з Польщею до часу, поки Захід не дійде згоди із Росією [81, с. 17]. Як пізніше з'ясувалось, польський наступ був здійснений за погодженням з Ф. Фошем [274, с. 51]. Втім, такі його дії, викликали незадоволення у Ж. Клемансо, який все ще розглядав Литву як російську територію. Однак, погроза Ю. Пілсудського піти у відставку в разі чинення ПМК тиску у справі виведення звідти польських військ [80, с. 239–240], змусила Найвищу Раду 26 липня 1919 р. затвердити проект розмежування сторін вздовж тзв. лінії Фоша [135, с. 62–63]. Згідно із нею, до Польщі відходили литовські території на 15–20 км на захід від залізничної дороги – Гродно–Вільнюс–Двінськ, що частково легалізувало владу Польщі на зайнятих територіях (див. Додаток А.11) [325, с. 203–205]. Зрештою, після того як Антанта запевнила, що ця лінія не є остаточною, Ковно погодилось з нею. У той же час, проурядова литовська газета «Лієтува» писала, що якби не позиція англійців, то Польща захопила б й Ковно [60].

Проте, літні успіхи Червоної армії, які дозволили їй відтіснити А. Колчака за Урал, знову дали можливість Варшаві сподіватись на підтримку й Лондона. З цього приводу, в британському уряді розгорілись дебати між У. Черчіллем, Дж. Керзоном і Р. Сесілем з одного боку, та Д. Ллойд Джорджем, який не хотів втягувати країну у «російські джунгли» [34, с. 281–282, 289–290], що могло спровокувати революцію в

самій Великій Британії [273, с. 16; 292, с. 164]. Серед британської влади існували й прихильники французько-польського варіанту вирішення проблеми, до яких належав колишній посол у Франції лорд Ф. Берті. Він вбачав основну загрозу майбутній європейській стабільності у Німеччині і виступав за створення навколо Польщі буферних держав, що дозволило б Польщі і Франції зосередити увагу на Берліні. Решта ж Росії, його за відвертим визнанням, «може забиратись до біса і варитись у власному соці» [135, с. 182, 191]. Зрештою, у дискусії переміг Д. Ллойд Джордж. У серпні 1919 р. було оголошено про вивід британських військ з північної Росії [210, с. 302] та про припинення допомоги «сибірському режиму», що було прийнято й Найвищою Радою [139, с. 163–164]. Таку зміну позиції можна пояснити як поразками білих, так й критикою прем'єра, фінансових кіл, лівих сил і тред-юніона щодо подальшого продовження інтервенції [423, с. 136]. Польський історик А. Гарліцький відзначає, що роль Польщі у зв'язку із відмовою Англії боротись з більшовизмом різко збільшувалась. Ю. Пілсудський заявив в сеймі, що наприкінці серпня 1919 р. більшовизм в Україні зникне і розпочав наприкінці липня 1919 р. наступ у Білорусі [69, с. 287–288], продовжуючи здійснювати політику доконаних фактів.

Після провалу інтервенції, на думку Найвищої Ради, «наведення порядку» у Росії повинно було продовжуватись виключно росіянами. Знаючи про її ставлення до А. Денікіна як нового лідера білого руху, Ю. Пілсудський вирішив піти з ним на показовий компроміс [140, с. 256] і оголосив про готовність проведення плебісциту на «спірних територіях». Цим він, по суті, нічим не ризикував, адже розумів, що білоруське, українське і литовське населення не підтримає білих, а союзники навряд чи зважаться на його проведення. З іншого боку, незважаючи на, здавалось, перемогу у Лондоні лінії противників інтервенції, розбіжності залишались істотними. Про це свідчить розмова Е. Сапеги і керівника Північного Відділення Форін Офіс Дж. Грегорі, в ході якої останній натякнув, що Лондон може підтримати дії Варшави. Е. Сапега зрозумів це, як можливе схвалення федеративної концепції. Правдоподібність його гіпотези підтвердив й звіт Дж. Грегорі поданий Дж. Керзону, в якому говорилось про варіант створення в регіоні федерації на чолі з Польщею, і

приїзд до Варшави британської морської місії. Тому, І. Падеревський 14 вересня 1919 р. зустрівся з британцем, і прикриваючись необхідністю допомоги білим, запропонував організувати наступ польської армії в кількості 500 тис. чоловік на Москву, а всі витрати мали б лягти на союзників [423, с. 138–139]. Проте, ця ідея не знайшла розуміння навіть у французької делегації, членів якої Д. Ллойд Джордж за очі називав «купкою ненормальних дріб'язкових рантьє, що вклали капітал у Росію і тепер готові на все, щоб його повернути» [92, с. 696]. Відкрито цю ідею підтримав лише У. Черчилль, що підбадьорило польських делегатів, які передали Дж. Керзону проект своїх східних кордонів, який фактично збігався із звітом Дж. Говарда від 11 вересня 1919 р. [423, с. 137–138].

Тим часом, польські війська продовжували наступ на литовській ділянці в напрямку р. Двіни. Ф. Фош відреагував на це лише надсиланням інструкції місіям у Варшаві і Ковно, аби вони не допустили сутичок, а французька преса пояснювала цей наступ небезпекою з боку Литви і німецькими планами щодо Сілезії. Такі дії викликали занепокоєння у Лондоні, який швидко відкликав свою згоду на використання польських військ проти німецьких формувань, які ще залишались у Прибалтиці. Це змусило й Париж анулювати свій дозвіл, оскільки він почав побоюватись, аби такі дії Польщі не ускладнила б їм відносин з білими силами [388, с. 125–126].

25 вересня 1919 р. комісія з польських справ представила Найвищій Раді новий звіт, який, базувався на її проекті від 22 квітня 1919 р. У ньому пропонувалось розширити кордон до Хелма як мінімального етнічного кордону Польщі [123, с. 370–373], який слід визнати, можливо, навіть як й тимчасовий, адже слід було якнайшвидше припинити «невизначеність держави». Водночас, американець Ф. Л. Полк, пропонував, щоб або Польща отримала шанс визнання мінімального кордону без будь-яких змін до остаточного вирішення справи, або вона повинна залишитись відкритою, доки сторони не порозуміються [123, с. 350].

Нові успіхи А. Денікіна, вплинули на те, що британський уряд знову почав схилитись до відновлення старого режиму, а У. Черчилль агітував за консолідацію Польщі і білих проти більшовизму. Водночас, Д. Ллойд Джордж мав побоювання,

що біла Росія може стати реакційною і пронімецькою [46]. Крім того, бажаючи запобігти втягненню Варшави у конфлікт з більшовиками, що могло б їм дозволити просунутись ще далі на схід, він, посилаючись на боєздатність німецьких військ у Латвії і білих сил, зміг відговорити учасників ПМК від підтримки ідеї організації польської інтервенції [81, с. 153–154, 206, 211–212, 217]. Тому, Г. Румбольд відкинув всі пропозиції Ю. Пілсудського [81, с. 605, 611, 621; 336, с. 39–52]. Співпраця між Варшавою і білими видавалась неможливою, адже Ю. Пілсудський розумів, що швидше більшовики підуть на територіальні поступки, ніж перші. Правильність його думки підтвердила заява місії А. Денікіна про те, що «як тільки ми долучимось до розгляду питання східних меж Польщі на Паризькій конференції про її історичні кордони 1772 р. не може бути й мови» [69, с. 366].

Саме ж питання встановлення польсько-російського кордону, після пропозицій Ж. Камбона, по суті, зникло у жовтні–листопаді з порядку денного Найвищої Ради, і з'явилося лише на початку зими 1919 р. Слід зазначити, що з грудня 1919 р. важливу роль в справі вирішення територіальних проблем Польщі почала відігравати Конференція Послів (Амбасадорів) – створений Найвищою Радою виконавчий орган, на який покладалось завдання оформити розв'язання невирішених ПМК питань повоєнного устрою. До складу нового органу, який проводив свої зібрання у Парижі, входили послы Великої Британії, Італії і Японії у Франції. Посол США, з огляду на нератифікацію Сенатом Версальського договору, отримав статус спостерігача. Його очолив Ж. Камбон.

Після тривалих дискусій великі держави все ж прийшли до спільного рішення щодо польського кордону на ділянці з територією колишньої Російської імперії. Так, 2 грудня 1919 р. Найвища Рада ухвалила текст декларації, в якій визнавалось право Польщі на адміністрування на територіях, що знаходились на захід від бувшого кордону Польського Королівства разом з бялостоцьким регіоном, але без північної частини Сувалщини [80, с. 785]. Основна ж декларація ПМК щодо східного кордону Польщі, ініціатором якої виступила Велика Британія, була озвучена Найвищою Радою 8 грудня 1919 р. Спочатку лінія, яка була визначена у документі отримала

назву «лінія Клемансо», бо саме він, як голова ПМК, підписав відповідне рішення, але згодом вона увійшла до історії як «лінія Керзона».

Ця лінія проходила на захід від згаданого мінімального кордону і відповідала кордонам царської Росії згідно з третім поділом Польщі від 1795 р., визначеної Віденським конгресом як східний кордон Польського Королівства, й далі на південь через Крилів, на захід від Рави-Руської, на схід від Перемишля, аж до Карпат (Додаток А.12).

Будучи формальним актом, це рішення, все ж, дає нам підставу зробити декілька висновків. По-перше, прийняття такої лінії, за якою Східна Галичина не повинна була увійти до складу Польщі, свідчило про бажання союзників врахувати інтереси білих сил. По-друге, факт перебування території Східної Галичини повністю під контролем польської армії, фактично суперечило рішенню ПМК. По-третє, з огляду на продовження громадянської війни у Росії і непослідовну політику союзників щодо неї, ця лінія носила тимчасовий характер, а тому питання східних кордонів Польщі, по суті, залишалось відкритим.

Це рішення, яке допускало польську адміністрацію тільки на захід від лінії Буг–Пінськ–Німан, викликало обурення у Варшаві. 8 грудня 1919 р. Е. Сапега висловив протест новому главі Форін Офісу лордові Дж. Керзону, а 16 грудня 1919 р. розкритикував це рішення й Ю. Пілсудський [114, с. 207]. Загалом, польський уряд відмовився визнавати цю лінію, адже вона не відповідала ні федеративній, ні інкорпоративній концепції.

Остаточні поразки А. Денікіна у грудні 1919 р. докорінно змінили стратегічну у Росії, що давало змогу по-новому подивитись на цей кордон. З огляду на провал спроби британських прихильників продовження інтервенції примирити Польщу і білогвардійців [33; 81, с. 672–676, 787–789], жорстку критику лівих сил щодо підтримки А. Денікіна, і все гучніші заяви про необхідність узгодити свою політику в цьому питанні з Францією, Д. Ллойд Джордж погодився 12 грудня 1919 р. прийняти пропозицію Парижа стосовно проведення спільної політики щодо Росії. Вона полягала у створенні навколо неї санітарного кордону, ключову роль в якому повинна була зіграти сильна Польща. Відтак, 13 грудня 1919 р. Найвища Рада

ухвалила резолюцію, в якій заявляла, що існування сильної Польщі лежить в інтересах держав Антанти. Втім, насправді, всі ці заяви були лише тактичним ходом з британського боку, які, усвідомлюючи неможливість польсько-білогвардійського союзу та шкідливість подальшого проведення політики інтервенції, під прикриттям якої Варшава могла втілити в життя федеративну концепцію, у січні 1920 р. остаточно вирішили припинити втручання в справи Росії [81, с. 770], а Д. Ллойд Джордж запропонував підписати з більшовиками мир [445, с. 247–248]. З цього приводу між союзниками знову виникали розбіжності. Так, хоча Ж. Клемансо й вирішив припинити проводити політику права націй на самовизначення, побоючись, що це викличе з боку більшовиків заяви про розчленування Росії, він виступав проти підписання з ними миру. За відсутності єдиної політики щодо Росії, Польща перетворювалась на бар'єр проти загрози експансії більшовизму в Європу, не маючи при цьому жодних гарантій про військову допомогу і остаточно встановленого східного кордону.

Отже, рішення ПМК від 8 грудня 1919 р. ставило перед союзниками більше запитань, ніж давало відповідей. Вона вирішувала долю територій на захід від тимчасового кордону, а не на схід, які були основним елементом нестабільності у регіоні. У той же час, Польщею були окуповані землі на сто кілометрів на схід від цієї лінії, але жоден з учасників ПМК не пропонував вивести польські війська звідти, розуміючи, що вони потраплять під контроль більшовиків. Виходячи з цього, незважаючи на відсутність остаточного рішення у Парижі щодо східних кордонів Польщі, вона перетворювалась на ключового гравця колючого дроту проти більшовизму. За відмови союзників продовжувати військову інтервенцію у Росію, вирішення цього питання залежало від польсько-радянського протистояння.

Таким чином, нами було зроблено наступні висновки стосовно британської і французької політики щодо територіальних проблем Польщі у період підготовки і проведення Паризької мирної конференції 1918–1920 рр.: 1. З 30 березня 1917 р., коли польське питання перетворилось на міжнародну проблему, по січень 1919 р., коли розпочала свою роботу Паризька мирна конференція, відбувається формування політики Великої Британії і Франції щодо Польщі та тих територій, які мали б

увійти до її складу. Цей період характеризується невдалими спробами союзників знайти спільне вирішення польського питання, остаточною перемогою в британському політикуму підходу Д. Ллойд Джорджа до проблем кордонів Польщі, успіхом Лондона по створенню коаліційного, а не профранцузького ендецького, польського уряду, та намаганням Заходу обмежити територіальні претензії Варшави на сході, що пояснювалось спільним прагненням захистити інтереси російських контрреволюціонерів; 2. В ході Паризької мирної конференції (січень 1919 р. – січень 1920 р.) Лондон і Париж, шляхом прийняття Версальського і Сен-Жерменського мирних договорів з Німеччиною і Австрією відповідно, фактично розкривають своє ставлення до питання північних, західних і південних кордонів Польщі. Тоді ж закладаються й основи для вирішення питання східних кордонів Польщі – етнічна «лінія Клемансо» як тимчасовий польсько-російський кордон та тимчасовий характер окупації Польщею Східної Галичини, які можна вважати інструментами подальшого захисту інтересів білої Росії, доки вона ще мала шанси на успіх в ході громадянської війни у Росії; 3. Констатуємо кардинальну відмінність зовнішньополітичних планів Великої Британії і Франції щодо Європи і Польщі зокрема, що породжувало дипломатичне протистояння між ними. Воно чітко проявилось на мирній конференції у створенні надто громіздких механізмів союзницьких підкомітетів і комісій та суперечливих і заангажованих ухвал її учасників, що, зрештою, не дозволило державам-переможницям як остаточно вирішити питання польських кордонів, так й забезпечити тривалий мир та безпеку на континенті за рахунок створеної Версальської системи.

РОЗДІЛ 3

ПОЛІТИКА ВЕЛИКОЇ БРИТАНІЇ І ФРАНЦІЇ ЩОДО ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ ЇЇ ТЕРИТОРІЇ (СІЧЕНЬ 1920 – БЕРЕЗЕНЬ 1923 рр.)

3.1. Польські територіальні проблеми в політиці Великої Британії і Франції під час радянсько-польської війни (січень 1920 р. - березень 1921 р.)

Паризька мирна конференція залишила після себе чимало невирішених питань, що не сприяло нормалізації ситуації в Європі. Незважаючи на значну увагу до територіальних проблем Польщі, більшість з них залишались відкритими. На заході країни це стосувалось Верхньої Сілезії, на півночі – Повісля, Вармії і Мазур, на півдні – Цешинської Сілезії, Спиша і Орави, але найскладнішим було питання її східних кордонів.

Зміна стратегічної ситуації у Росії у грудні 1919 р., яка була пов'язана із остаточними поразками білих сил, сплутувала плани союзникам, і змушувала їх почати переглядати свою політику щодо Росії. Хоча одним з наріжних каменів західної дипломатії й залишалось впровадження навколо Радянської Росії «колючого дроту», втім, з огляду на економічну кризу і зацікавленість у стабілізації ситуації в Європі, союзники почали виступати за відновлення торговельних відносин і збереження територіальної цілісності Росії, про що свідчить рішення Найвищої Ради від 16 січня 1920 р. [124, с. 885–887] і 24 лютого 1920 р. [445, с. 260]. Цю позицію підтверджує й ухвала Найвищої Ради від 8 грудня 1919 р. про встановлення тимчасового східного кордону Польщі, який відповідав її етнічним межам. Водночас, розбіжності у поглядах між союзникам щодо Росії все ж залишались.

У листопаді 1919 р. до влади у Франції прийшла правочентристська більшість, яка утворила Національний блок. Новим прем'єром і главою МЗС став А. Мільєран, а генеральним секретарем Кс д'Орсе – М. Палеолог [155, с. 111–112]. Від цього

консервативного уряду можна було очікувати проведення жорсткішої політики щодо більшовиків і відмови від компромісів у міжнародних відносинах, що чітко б відрізнялось від політики «старого тигра» - 79-річного Ж. Клемансо [124, с. 936–938]. Взагалі, посилення правих пояснювалось як складною внутрішньою ситуацією Франції, пов'язаною з економічними труднощами і класовим антагонізмом, через що вона, на ментальному рівні, вже не нагадувала країну-переможця [369, с. 233], так й провалами у зовнішній політиці. Після відмови Сенату США у листопаді 1919 р. ратифікувати Версальський договір і непідтвердженням Лондоном гарантій щодо її східного кордону, Франція почувалась ізольованою, а її поступки, зокрема, в польських справах, виглядали марними. Тому, вона вважала, що єдиною гарантією безпеки її кордонів було створення союзних блоків держав Центрально-Східної Європи. 18 лютого 1920 р. в інаугураційній промові президент П. Дешанель сказав, що інтереси країни після укладання перемир'я з Німеччиною так й не були враховані [473, с. 136–137] (див. Додаток А.2).

Натомість Лондон вважав, що Франція змогла досягнути максимум своїх вимог на ПМК і виступала за ревізію Версальських угод. Британська преса часто вживала термін «захланний французький імперіалізм», який загрожував стабільності в Європі [438, с. 24]. Лондон був зацікавлений у припиненні громадянської війни у Росії та встановленні економічних відносин з її владою, незалежно від того, хто це буде. У разі ж початку польсько-радянської війни, Д. Ллойд Джордж вважав, що вона лише послабить її учасників, що відповідало концепції рівноваги. Крім того, етнічний принцип, який було закладено в основу кордону – «лінії Клемансо», дозволяв б йому здійснювати тиск на ту сторону, яка її перейде. Все ж, він рекомендував Польщі відступити і підписати з більшовиками мир [81, с. 803–805].

На початку 1920 р. ситуація на польсько-радянському фронті нагадувала затишшя перед бурею. Польські війська зупинились на лінії Дрисса–Дісна–Полоцьк–Борисів–Белокоровічі, що відповідало планам Р. Дмовського, тобто значно далі на схід від «лінії Клемансо». Однак, союзники не мали спільного плану як повинна була діяти Польща, свідченням чого був безрезультатний візит глави МЗС Польщі С. Патека до Лондона і Парижа наприкінці січня 1920 р. За такої ситуації,

Ю. Пілсудський, незважаючи на складну ситуацію в країні [81, с. 758–760, 764–766], та не вірячи у щирість Москви, вирішив відкинути її мирну пропозицію від 28 січня 1920 р., в якій більшовики погоджувались визнати кордон по «лінії Дмовського» [482, с. 147; 176, с. 177–180]. Він прагнув скористатись послабленням більшовиків і здійснити швидкий наступ, кінцевою метою якого було б створення федеративної держави за участю Польщі, України, Білорусі і Литви. Крім того, ці землі розглядались Варшавою і Парижем, як додаткова буферна зона. 18 січня 1920 р. Ю. Пілсудський підписав з Б. Савінковим і Н. Чайковським угоду, в якій відмовлявся від наміру відновити Польщу в межах 1772 р. (див. Додаток А.1). Однак, більшість представників білих сил її засудили.

Обговорення 6 лютого 1920 р. зовнішньої політики Франції в палаті депутатів, засвідчило, що А. Мільєран схилився до позиції, за якою Польща мала б розпочати переговори з більшовиками, уникаючи її визнання [220, с. 153]. В разі ж агресії з боку Москви, він сказав, що Варшава може розраховувати на його підтримку. Втім, всередині влади не було єдиної позиції щодо можливої війни. Так, маршал Ф. Фош рекомендував Ю. Пілсудському наполягати на тому, щоб будь-які переговори з Москвою мали розпочатись тільки після того, як остання відійде за лінію Двіна–Дніпро, а Ке д'Орсе й надалі було прихильником «старої» Росії, проявляючи інтерес до П. Врангеля [316, с. 141–142]. Натомість прихильниками федеративної концепції були депутати М. і Л. Перолаз і Г. де Гайяр-Бансель, які у лютому–березні 1920 р. навіть просили свій уряд визнати незалежну Україну [4, арк. 154].

Втім, відповідь Варшави, що пропозиції більшовиків будуть розглянуті тільки у випадку їх відмови від польських земель 1772 р., яка 13 березня 1920 р. була викладена в ноті до послів союзників у Варшаві [176, с. 118–119, 130–131], викликала підозру у імперіалізмі як у Лондоні, так й у Парижі. Позиція Франції пояснювалась й тим, що 13 березня 1920 р. у Берліні відбулась спроба путчу, і вона боялась опинитись в ізоляції у німецькому питанні. До того ж, війна з Росією вимагала б від Варшави концентрації уваги на сході, що не відповідало її інтересам [388, с. 158–159]. Втім, некатегоричність Парижа, дозволила Польщі повторити позицію в ноті від 27 березня 1920 р.

Зміна у тактиці Заходу свідчила, що Польща була єдиною тоді державою, зацікавленою у збереженні УНР угоду. Незважаючи на те, що переговори з польською стороною, які розпочались на початку 1920 р., були єдиним шансом для С. Петлюри продовжити боротьбу з більшовиками, вони проходили складно. Однак, критичне становище змусило УНР піти на поступки у питаннях встановлення контролю над її армією та відмови від Східної Галичини, Волині і частини Поділля [264, с. 8].

21 квітня 1920 р. була підписана Варшавська угода, або договір Пілсудського-Петлюри [209, с. 154; 263, с. 101], а 24 квітня 1920 р. й військова конвенція. Втім, ця угода так ніколи й не була ратифікована сторонами [234, с. 78–79]. Обґрунтовуючи свою позицію щодо її підписання, С. Петлюра писав, що це був «тактичний хід для встановлення зв'язку з Європою» та «акт спасіння для подальшого впровадження нашої боротьби» [137, с. 223]. Загалом, українські дослідники констатують нерівноправність сторін в цій угоді [200, с. 61–65]. Так, Я. Грицак не втримався від запозичення іронічної думки Н. Девіса про те, що Пілсудський уклав перемир'я на зразок того, хто, прагнучи перетнути Сахару, винаймає звіра з горбом [209, с. 154]. Водночас, Польща уклала й договір з білоруським підрозділом на чолі з С. Булак-Булаховичем та білоруською Найвищою Радою. Згідно із ним Білорусь входила до Польщі на правах автономії. 25 квітня 1920 р. перейшовши Збруч, нові союзники розпочали наступ на Київ, що призвів до офіційного початку радянсько-польської війни, результати якої вплинули на зміну кордонів її учасників.

Вже 7 травня 1920 р. армія Пілсудського вступила у Київ, де, як писала британська «Таймс», «була зустрита з великим ентузіазмом з боку місцевого населення» [183]. Хоч В. Ленін й говорив, що «значний вплив на польський уряд здійснюють французькі імперіалісти», успіх об'єднаних військ викликав на Заході, й в Франції, зовсім не тотожні оцінки. Зокрема, А. Мільєран не виявляв ентузіазму до підписання цього пакту, що пояснювалось його недовірою до С. Петлюри, через протистояння останнього з білими. Голова ж французької військової місії у Польщі, П. Анріс потрапивши під вплив Ю. Пілсудського, активно співпрацював з ним під час наступу. 28 квітня 1920 р. С. Патек і М. Замойський повідомляли з Парижа, що

новини про польські успіхи, і навіть угода з С. Петлюрою сприймаються вже із більшою симпатією [473, с. 145–147].

По суті, успіхи наступальних дій, з огляду на підписану 24 квітня 1920 р. у Сан-Ремо англо-французьку нафтову угоду, яка чітко закладала між ними конкуренцію в питанні здобуття нафтових концесій на території бувшої Російської імперії, підштовхували Францію розглядати Польщу як агента свого економічного проникнення [388, с. 178]. Призначений посол Франції у Варшаві, Х. де Панаф'є (див. Додаток А.9), привітав військового міністра Польщі К. Соснковського з перемогами і натякнув, що при вирішенні економічних питань необхідно буде враховувати позицію Парижа. Все таки, зважаючи на міжнародну реакцію і ризик, А. Мільєран не став компрометувати себе відкритою підтримкою польської сторони.

Натомість, ще протягом березня–квітня 1920 р. Форін-Офіс в нотах до Варшави чітко висловлювало свою негативну позицію до ідеї підписання союзу з УНР [423, с. 145]. У Лондоні припускали, що ця угода обов'язково розіб'ється об справу Східної Галичини, і відзначали, що з огляду на факт переходу галицьких військ на сторону більшовиків, цей пакт не був «репрезентативним для всієї України» [445, с. 258]. Втім, польські успіхи виявили розбіжності у поглядах й всередині британської влади. Д. Ллойд Джордж вважав, що Польща загрожує миру в Європі, глава МЗС А. Керзон називав польські дії справедливими, а король Великої Британії Георг V надіслав Ю. Пілсудському привітальну телеграму [273, с. 23]. Ця ідея із привітанням належала Г. Румбольду, який хотів пом'якшити існуючі протиріччя між ними [433, с. 151].

Свій вплив на ставлення Лондона до цієї справи здійснювали й її заплановані торговельні переговори з Москвою [381, с. 57]. Підготовка до них свідчила, що ще під час успіхів польського наступу, всередині британського уряду все сильніше почали позначатись тенденції, аби Україна опинилась під владою більшовиків. Ситуація була дуже цікавою, адже станом на 18 травня 1920 р. нові союзники контролювали Київ і правобережну Україну (Додаток Б.1).

Відтак, пропозиції Лондона щодо охоплення торговельним трактатом України можна розцінити як оголошення про можливу дипломатичну інтервенцію у цю

справу. Водночас, такі дії дозволяли британській владі зберегти місце для маневру, в разі перемоги білих. 4 травня 1920 р. Москва направила ноту британському уряду, в якій погоджувалась прийняти його послуги посередника при веденні переговорів з Польщею і допустила можливість визнання «лінії Клемансо».

Загалом, саме військова допомога Антанти посприяла такій агресивній політиці Польщі. За офіційними радянськими даними вже до весни 1920 р. Велика Британія, Франція і США направили до Польщі 1494 гармат, 2800 кулеметів, близько 700 літаків, 200 броньованих машин [252, с. 32; 388, с. 162–174]. Д. Ллойд Джордж зазначав, що «Створення великої Польщі відповідало французькій політиці – і чим більшою вона буде, тим краще для Франції» [133, с. 270]. «Таймс» 15 травня 1920 р. відверто ж писала, що «союзники розглядають Україну як частину Росії, котру можна прибрати до рук і облаштувати за допомогою поляків» [251, с. 65].

Між тим, 25 травня 1920 р. Червона армія, організувавши успішний контрнаступ, перехопила стратегічну ініціативу. 12 червня 1920 р. польські війська залишили Київ [175, с. 47–51]. На зміну уряду Л. Скульського прийшов уряд на чолі з ендеком В. Грабським, а главою МЗС став позапартійний Е. Сапега (див. Додаток А.2). Водночас, бажаючи зменшити свою відповідальність за можливу поразку, Начальник держави підтримав ідею В. Грабського створити надзвичайний орган – Раду Оборони Держави, який був наділений всією повнотою влади.

Хоча наступ більшовиків й викликав на Заході велике занепокоєння, все ж головним ініціатором і агресором у війні вважалась Польща. Особливо негативно до дій Ю. Пілсудського ставився британський уряд, який виступав проти ідей створення нових держав за рахунок Росії, та розцінював його ідеї як авантюрні, короткотривалі і небезпечні для стабільності в Європі [354, с. 558–569]. Париж також не приховував своєї критичної позиції, але вважав, що Польщі слід було вже надати допомогу [388, с. 186]. Подальша ескалація напруги навколо цієї справи припадає на період роботи конференції союзників у Спа (5–16 липня 1920 р.), первинною метою якої було урегулювання економічних відносин в Європі. Втім,

швидко стало зрозуміло, що ключовою темою там стане вказана війна і територіальна проблематика Польщі загалом.

Небажаючи безпосередньо втягувати Париж у бойові дії та йти на контакт з більшовиками, що робило неможливим посередництво Франції у переговорах між воюючими сторонами, А. Мільєран вирішив передати керівництво конференцією у Спа Д. Ллойд Джорджу. Завдяки цьому, він сподівався отримати від Лондона поступки при розгляді питання німецьких репарацій та пом'якшити їхні протиріччя на Середньому Сході. Усвідомлюючи всю складність ситуації, британський прем'єр все ж вважав, що пасивність Парижа, дає нагоду реалізувати вигідну для Лондона політику у регіоні. Зокрема, польська влада повинна була погодитись із етнічною концепцією своїх кордонів. По-друге, роль посередника давала можливість нав'язати вигідні відносини з Росією.

5 липня 1920 р. Д. Ллойд Джордж і А. Мільєран повідомили С. Патека, що нададуть Варшаві допомогу лише після вирішення ними територіальних суперечок з чехами, литовцями і галицькими русинами. 9 липня 1920 р. цю позицію Заходу підтвердив й В. Грабський. Основні ж переговори між Польщею і союзниками відбулись на закритому засіданні 10 липня 1920 р.

Водночас, британський уряд із задоволенням поставився до мирних декларацій Москви, хоча у Форін Офісі й не всі вірили у щирість її намірів [445, с. 267]. Оскільки Франція і Італія не мали дипломатичних відносин з Москвою, представлення мирних пропозицій було покладено саме на Форін Офіс. В ноті, підписаній Дж. Керзоном від 11 липня 1920 р., містились, зокрема, такі пропозиції: невідкладне підписання перемир'я між воюючими сторонами; лінія перемир'я повинна була складатись з північної і південної частини. Північна частина проходила через землі бувшої царської Росії і відповідала б «лінії Клемансо» від 8 грудня 1919 р., яка від цього часу стала відома як «лінія Керзона». Польське військо повинно було відійти на цю межу, а радянські війська на 50 км на схід від неї. Щодо південної частини, яка проходила через Східну Галичину, обидві армії повинні були зупинитись на тих позиціях, де їх застане перемир'я [97, с. 291–292]. У ті ж дні лінія фронту проходила по Збручу і вся Галичина була в польських руках. Лондон

інформував Москву про направлення подібної ноти й у Варшаву, в якій вимагалось підпорядкування рішенням Найвищої Ради щодо Цешинської Сілезії, Східної Галичини, статусу Гданська і повернення Вільнюса до Литви [85, с. 99–100; 152, с. 26–27]. В ноті Дж. Керзона також зазначалось, що якщо більшовики відкинуть ці умови, на які Варшава вже погодилась, союзні держави нададуть Польщі допомогу. Юридичною підставою цього рішення був Пакт Ліги Націй ратифікований Польщею, який гарантував територіальну непорушність її членів.

А. Мільєран був перед дилемою: з одного боку він хотів допомогти Польщі, а з іншого – прагнув гарантувати французькі інтереси щодо Росії. Париж усвідомлював, що Д. Ллойд Джордж розглядав вказану лінію як легітимний кордон Польщі, тоді як Ф. Бертельє наголосив, що ця лінія є мінімальною, а отже її не можна було трактувати як остаточний кордон Польщі. Зрештою, А. Мільєран погодився з британцем.

Історія британського посередництва містить й деякі нерозв'язані загадки [281, с. 314–348; 384, с. 82–88; 464, с. 1–26]. По-перше, лорд Дж. Керзон як секретар Форін Офіс не був причетним до формулювання тексту ноти, і лише її підписав. По-друге, текст ноти містив невелику, але істотну зміну первинного проекту Найвищої Ради щодо південної частини вказаної лінії. Зокрема, там подавався додатковий опис цієї лінії, за яким Львів не мав відійти до Польщі, що відповідало лінії А як альтернативного варіанту комісії з польських справ від 17 червня 1919 р. Хоча дослідники остаточно й не змогли з'ясувати роль Дж. Керзона у написанні ноти та його причетності до цього опису, вважається, що це доповнення було результатом фальшування з боку Л. Намієра. Тому, цей варіант кордону отримав назву «лінії Намієра» або «лінія Керзона А», а варіант передачі Львова Польщі – «лінія Керзона В» (див. Додаток А.12).

Поза тим, нота Дж. Керзона втратила своє значення, адже 17 липня 1920 р. Москва відкинула всі мирні пропозиції, заявивши, що «прагне встановити більш вигідні територіальні межі для польського народу» [127, с. 194–197]. 20 липня 1920 р. В. Ленін підписав прокламацію, в якій пропонувався кордон «на схід від лінії, що була визначена імперіалістами Лондона і Парижа» [188].

Загалом, британське посередництво у цій справі слід розглядати як ретельно сплановану акцію, що мала на меті здійснити тиск на дві воюючі сторони, аби змусити їх прийняти вигідний для Лондона варіант кордону. Безсумнівно, «лінія Керзона» не відповідала поглядам Парижа, але й він міг знайти для себе користь у відмові Варшави від київської авантюри. Зокрема, цей факт робив неактуальними звинувачення з боку Лондона щодо підтримки Францією Польщі у війні, та ще більше узалежнював останню від Парижа.

Водночас, критичне становище Польщі, дало змогу союзникам суттєво вплинути у Спа на розв'язання її територіальних конфліктів. Зокрема, це стосувалось польсько-литовського конфлікту за Вільнюс. Інтерес Парижа і Лондона до Литви, з огляду на її стратегічне значення – стик бувших німецьких і російських впливів, перетворювало цей конфлікт на основне питання регіону. Зокрема, Велика Британія продовжувала підтримувати Литву, а Франція – Польщу.

Ще взимку 1920 р. французька військова місія в Польщі і підпорядкована їй місія у Литві здійснили кроки з метою встановлення 20-кілометрової нейтральної зони між сторонами конфлікту [64], а публіцист Ш. Ріве висунув, узгоджену із Ке д'Орсе, ідею щодо відновлення польсько-литовської унії [388, с. 286]. Втім, литовська сторона відкинула ці пропозиції. Поступово ситуація навколо демаркаційної лінії почала загострюватись, і в другій половині березня 1920 р., у відповідь на тзв. литовську провокацію, війська ген. С. Шептицького зайняли ділянку шириною в 4 км. Рада Послів постановила, аби представники Франції, Італії та Великої Британії висловили протест щодо цієї акції і зажадали відведення військ до демаркаційної лінії. Натомість Польща вимагала визнати справедливою цю акцію, якщо Литва здійснить крок у відповідь [84, с. 272].

Водночас, Францію почала турбувати активізація радянської дипломатії щодо встановлення мирних договорів з Латвією, Литвою і Фінляндією. Прагнучи перешкодити цим планам, Париж 11 травня 1920 р. визнав Литву де-факто, а 28 травня 1920 р. підполковник К. Ребуль від імені А. Мільєрана зажадав, аби Ковно прийняв нейтралітет у польсько-радянській війні. У відповідь, Ковно зазначило, що погодиться на це, якщо Польща визнає приналежність Вільнюса до незалежної

Литовської держави [84, с. 339–340]. Пропозиції ж британської сторони щодо швидкого визнання Литви, Естонії і Латвії де-юре, навіть без гарантування їхньої незалежності, не знайшло підтримки з боку Франції, яка, за словами її представників у Варшаві, – «із задоволенням би поставилась до польсько-литовського зближення на федеративних засадах» [388, с. 288]. Загалом, союзники були спільні в єдиному, аби примирити сторони.

З огляду на таку позицію союзників і важке становище на фронті, Варшава 1 липня 1920 р. визнала Литву де-факто [11, с. 1] і постановила піддати віленське питання міжнародному арбітражу [12, с. 92]. 10 липня 1920 р. В. Грабський був змушений погодитись на умовне віддання Вільнюса Литві і на майбутнє вирішення його долі великими державами. Втім, свої корективи в хід подій внесла радянсько-польська війна. 12 липня 1920 р. в Москві між Радянською Росією і Литвою було підписано мирну угоду, за якою останній передавались Вільнюс, Гродно і Сувалкі, які ще в травні 1920 р. більшовики відмовлялась визнавати за нею [295, с. 40–41]. Цим вони демонстрували свою прихильну політику до Литви, намагаючись як завоювати підтримку її населення, щоб використати для «легальної» узурпації влади в країні, так й заручитись її нейтралітетом у війні. Хоча угода й суперечила «лінії Керзона», за якою Сувалкі і Сейни мали б відійти Польщі, литовські війська, спираючись на створену юридичну основу для вимог, зайняли ці землі.

Одночасно із цим конфліктом своє продовження мало й вирішення північних кордонів Польщі. На східному Помор'ї польська адміністрація повставала в міру виведення німецьких військ, а 10 лютого 1920 р. генерал Ю. Галлер провів в урочистій атмосфері символічну церемонію «заручення Польщі з Балтикою», кинувши в море перстень із польським орлом [103, с. 2–3]. Наступним етапом на шляху становлення цих кордонів стало проведення 11 липня 1920 р. плебісцитів на Мазурах, Вармії і Повіслі. На відміну від Берліна, уряд В. Грабського не звернув належної уваги на підготовку до плебісцитів. Крім того, в польських документах йшлося, що на користь німецької сторони було й те, що Конференція Послів ухвалила провести плебісцити до 15 липня 1920 р., тобто Варшава й так не встигнула б до них підготуватись; польське населення було залякане німецьким

терором; міжсоюзні комісії, які мали недостатню кількість солдатів, слабо орієнтувались у ситуації на місцях і з прихильністю ставились до німецької сторони [36, с. 11–16; 37, с. 66]. Тому, не дивно, що більшість виборців, які були позбавлені впродовж всього 19 століття зв'язку з польською культурою і сповідували протестантизм, висловились за приналежність до Німеччини. До того ж, вважалось, що таким чином вони зможуть уникнути долі опинитись під владою більшовиків. У результаті, у плебісцитному окрузі на Повіслі, який охоплював суський, квідзинський, шумський і мальборзький повіти, лише 28 гмін (8 тис. осіб) – 7,6 % виборців висловились за приєднання до Польщі, а 386 гмін (97 тис. осіб) – проти. У трьох повітах Вармії (м. Ольштин, ольштинський і решельський) за Польщу проголосували тільки 9 гмін (8 тис. осіб), а проти – 1694 (363 тис. осіб) [387, с. 71]. У восьми повітах на Мазурах (острудський, ніборський, шчитненський, пішський, елцький, олецький, гіжицький і мронговський) лише 2,2 % виборців проголосувало за Польщу. Як наслідок, поза межами Польщі опинилась більша частина її етнічних земель [85, с. 509–511] (Додаток Б.2).

Критичне становище Польщі впинуло її на не вигідне для неї вирішення питань Цешинської Сілезії, Спиша і Орави. Ще 3 лютого 1920 р. головою Міжсоюзної плебісцитної комісії, яка прибула до Цешина, було призначено французького представника – Г. де Манвілля [128, с. 141–142], пов'язаного із Прагою. За статутом комісії, при голосуванні Г. Манвілля мав 2 голоси, а інші члени – Е. Вілтон (Велика Британія), А. Борсареллі (Італія) і С. Ямала (Японія), який, будучи необізнаним із справою, голосував як й Г. Манвілля, – лише по 1 голосу [78, с. 31–38].

Вже 2–4 лютого 1920 р. ця комісія скасувала проміжну нейтральну зону [237, с. 49] і запропонувала дотримуватись демаркаційної лінії від 25 лютого 1919 р., як адміністративної лінії. Польські і чеські війська залишили регіон, а 4 лютого 1920 р. туди увійшов батальйон французької піхоти, до якого долучились близько 1400 італійців, що все ж було недостатньою силою [380, с. 282]. Під приводом браку сил, комісія підготувала поділ краю на засаді статус кво, що, по суті, означало перетворення лінії на лінію фронту [388, с. 304].

Польська сторона була обурена таким розвитком подій і звільненнями польських робітників у регіоні, про що свідчать численні публікації в пресі. 18 лютого 1920 р. сейм видав резолюцію, в якій просив уряд «привернути увагу французького уряду до стурбованості поляків» [473, с. 148]. Генерал П. Анріс також передавав до Парижа польські скарги на прочеську позицію французьких членів комісії [63]. Однак, його висновки не мали значення, адже скарги, які надходили до Парижа від чеської і польської сторін переконували, що терор здійснюють обидві сторони. Г. Манвіллль також відкинув звинувачення і наголосив, що Париж втратив інтерес до цього регіону. Однак, це не зовсім відповідав дійсності, адже саме тоді французький концерн Шнайдер-Круссо отримав 60 % металургійний заводів у Трінеці і права на деякі копальні поблизу Карвіни [473, с. 149–150]. Не мала результату й інспірована С. Патеком акція із надсиланням нот до союзних урядів щодо переслідування польського населення [53, с. 123; 56, с. 98–100]. Париж не зважився зайняти якусь рішучу позицію, побоюючись послабити одного із своїх союзників, так й з огляду підписання 25 лютого 1920 р. бажаної для Франції чехословацько-румунсько-югославської угоди, яку будапештське видання «Песті-Хірлап» іронічно назвало Малою Антантою. Лондон ж, по суті, дистанціювався від цієї справи, очікуючи рішень плебісциту, що, на думку В. Гюнтера, було найкращим варіантом у цій ситуації [38, с. 9].

Втім, початок пропагандистської роботи на теренах Цешинської Сілезії викликав перманентні зіткнення сторін, що змусило Конференцію Послів 4 травня 1920 р., за рекомендацією плебісцитної комісії, уповноважити її відстрочити термін проведення плебісциту на наступні 2 місяці. Згідно із новим рішенням плебісцит мав відбутись до 2 липня 1920 р., що викликало протести з боку польського населення краю [57, с. 71], а сейм заявив про неможливість проведення чесного голосування через бездіяльність союзників та напади чехів [388, с. 310]. В інструкції С. Патека до Е. Пільтца, який перебував у Парижі, вказувалась необхідність звернення уваги Франції на те, що «оскільки італійці є повністю безсторонні і справедливі, а англійці і японці тримаються подалі, вся неприхильність населення

впаде на Манвілля» [380, с. 311]. Зрештою, побоюючись нового конфлікту, ідею із плебісцитом було відкинуто.

Подальший розвиток цієї справи пов'язаний із візитом Е. Бенеша на Захід. Під час зустрічі із постійним підсекретарем Форін Офіс Е. Кроу, він заявив про готовність пристати на арбітраж бельгійського короля Альберта. Водночас, згадавши про вигідну для Праги лінію поділу регіону від 14 квітня 1919 р., яку умовно назвав лінією А, і більш вигідну для Варшави лінію від 22 серпня 1919 р. як лінію В, Е. Бенеш запропонував встановити лінію С, котра проходила б між лініями А і В. Згідно із нею, Цешин мав відійти до Польщі, а кордон проходив би приблизно по Ольжі і далі по південній частині адміністративного кордону бельського повіту. Е. Кроу пообіцяв підтримати арбітраж, якщо Лондон не зможе порозумітись з Парижем щодо лінії С [83, с. 681–683].

Переговори польських представників із Кс д'Орсе засвідчили, що Париж був зацікавлений у компромісному вирішенні справи, без її передачі іншому міжнародному органу, де він міг не мати вирішального впливу на її перебіг. 3 червня 1920 р. посол Франції у Лондоні вручив Дж. Керзонові ноту, в якій захищалась ідея арбітражу. 4 червня 1920 р. Рада Послів її схвалила [83, 681–683], а А. Мільєран надіслав ноти польській і чехословацькій делегації у Парижі, в яких йшлося, що якщо їхні уряди не підтримають до 15 липня цієї ідеї, то союзники повернуться до плебісциту, який мав би відбутись до 25 липня 1920 р. [380, с. 320].

Вже 29 червня 1920 р. Е. Бенеш повідомив союзників, що комісії із закордонних справ національних зборів і сенату парламенту Чехо-Словаччини підтримали ідею проведення плебісциту. Натомість в ситуації, коли польські війська почали зазнавати поразок від більшовиків і не могли б приділити плебісциту значної уваги, Варшава виступила за арбітраж. Е. Сапега також зазначив, що до нього повинні бути включені й Орава та Спиш з районами Чадце і Попрад, де більшість становило польське населення [54, с. 144]. 6 липня 1920 р. Конференція Послів заявила про повернення справи до варіанту плебісциту [58, с. 114]. 10 липня 1920 р. Е. Сапега погодився на плебісцит у Цешинській Сілезії. Водночас, без залучення

Чадце і Попрад до нього, він намагався уникнути його проведення у Спиші і Ораві [55, с. 149; 85, с. 118–119].

Безумовно, великий вплив на це питання здійснювала польсько-радянська війна. Так, нота Е. Бенеша до НКЗС РСФРР про доречність якнайшвидшого підписання миру, яка співпала з польськими перемогами на початку травня 1920 р., викликала у Варшаві підозри, для яких вони мали підстави. Так, за угодою від 26 березня 1919 р. Прага давала дозвіл на транспортування зброї і військового обладнання через свою територію до Польщі. Однак, через страйк чеських залізничників, Варшава не змогла отримати цих поставок з Франції. Було зрозуміло, що питання транзиту може зіграти вирішальну роль, яке б змусило Варшаву піти на поступки в цешинському питанні.

Напочатку липня 1920 р. Польща опинилась на межі катастрофи і Чехо-Словаччина висувалась на головне місце в санітарному кордоні, що давало їй змогу використати це для вигідного вирішення її кордонів з Польщею. Е. Бенеш усвідомлював, що наслідки плебісциту могли бути ризикованими. Тому, їдучи у Спа з Г. Манвіллем, чех зміг дістати від нього обіцянку, що Лондон і Париж схвалять лінію по Ольжі, а по прибутті туди Е. Бенеш дійшов згоди й з італійським міністром К. Сфорца [237, с. 53]. Не на користь Польщі було й те, що основні контури цієї справи були складені на нараді Е. Кроу, Ж. Лароша і Е. Бенеша, про підсумки якої польській стороні не повідомили [155, с. 125–126]. Британський прем'єр-міністр сказав І. Падеревському, що «немає сенсу сваритись за Цешинську область, коли можна втратити цілу Польщу» [169, с. 127].

10 липня 1920 р. В. Грабський погодився на підписання з Е. Бенешом угоди про поділ Цешинської Сілезії, Спиша і Орави згідно із рішенням союзників у Спа [59, с. 165–166; 85, с. 99–100]. Наступного дня А. Мільєран зробив поправку до документу, вказавши, що долю територіальних проблем Польщі вирішить Конференція Послів. Насправді рішення справи вже містилось в II частині резолюції від 11 липня 1920 р., про яку польській стороні не було відомо. Такі його дії пояснюються тим, що він хотів створити враження, ніби основне слово буде за Конференцією Послів, до якої формально входив й посол США, а не за Найвищою

Радою, в якій вже не було їх представника, що могло поставити під сумнів легітимність рішення [155, с. 22–24].

Відтак, оприлюднене Радою Послів 27 липня 1920 р. рішення по цій справі повністю відповідало пропозиціям Е. Кроу, Ж. Лароша і Е. Бенеша. В. Грабський був змушений підписати з Е. Бенешом й декларацію про встановлення приязних польсько-чехословацьких відносин [78, с. 58–59]. 28 липня 1920 р. документ був підписаний Ж. Камбоном (Франція), Е. Стенлі (Велика Британія), Л. Бонін-Лонгаре (Італія), Г. Матцуї (Японія) і Е. Бенешом [118, с. 61–66]. Згідно з ним, встановлений кордон проходив з північного заходу на південний схід, залишаючи на стороні чехів Фриштад, далі йшов на південь вздовж Ольжи. Польщі віддавався Цешин, а вугільний регіон і залізниця Богумин–Яблунков – Чехо-Словаччині (див. Додаток А.7). Загалом, Цешинську Сілезію було поділено приблизно навпіл: Чехо-Словаччині віддано 1270 км², а Польщі – 1012 км². Крім того, Варшава отримала 27 сіл північно-західного Спиша і північно-східної Орави, а Прага – 44 [118, с. 44–45; 271, с. 503–509]. Це рішення повністю задовільняло чехів, адже Польща отримала територію з 2 тис. чехами із 143 тис., що проживали в краю [128, с. 160] (див. Додаток А.7).

Рада Послів оприлюднила свою ухвалу без підпису посла США Х. Воллес, який зазначив, що компетентна комісія згодом змінить це рішення. І. Падеревський вручив Ж. Камбону протест, в якому зазначалось, що етнічний принцип, якого союзники так ретельно дотримувались при вирішенні російсько-польських проблем, був тут проігнорований, а це рішення викопало між двома націями прірву. Водночас, серед самих союзників не було впевненості у справедливості цього рішення. Г. Манвілль заявив, що «найневигідніший для Польщі плебісцит дав би їй ліпші кордони» [74, с. 58–59].

Тим не менше, офіційна лінія Франції засвідчила, що вона з радістю сприйняла цю ухвалу, яка посилила Чехо-Словаччину, що, з огляду на критичне становище Польщі, було важливо в контексті недопущення поширення комунізму. Натомість небажання Лондона брати активну участь у розв'язанні цієї справи і недотримання при її вирішенні етнічного принципу, як однієї з головних складових

британської політики після Першої світової війни, ще раз засвідчило його негативну позицію щодо територіальних проблем Польщі.

Складною була ситуація й у Верхній Сілезії, де від 11 лютого 1920 р. діяла Міжсоюзна урядова і плебісцитна комісія. До складу комісії входили Г. Ф. Персівал (Велика Британія), А. де Марініс (Італія), а очолював її представник Франції – Г. Ле Ронд [129, с. 232–233]. Її робота чітко виявила різні позиції союзників щодо цієї справи. Так, Париж підтримував польську сторону, а Лондон – німецьку. Зокрема, Д. Ллойд Джордж 27 березня 1920 р. в палаті общин заявив, що «в інтересах всієї Європи лежить відбудова німецької промисловості та економіки», чітко натякаючи на потребу передачі цього краю німцям. Водночас, союзники не змогли встановити повного контролю над краєм, де й далі діяла пруська адміністрація і поліція.

Польсько-радянська війна значною мірою впливала й на розвиток цієї територіальної проблеми. Так, в часі контрнаступу більшовиків Берлін звернувся до Заходу із пропозицією долучитись до війни з ними, в обмін на передачу йому Верхньої Сілезії [438, с. 29]. Франція виступила категорично проти цієї ідеї, яка б не тільки позбавила Польщу стратегічних ресурсів, але й посилила б її основного ворога. Водночас, скрутне становище Польщі змушувало Захід, шукати й альтернативний план вирішення справи. Зокрема, в той час значно активізувалась чеська дипломатія, яка висловила пропозицію щодо встановлення свого впливу у регіоні. Безумовно, що для Франції було значно кращим варіантом передача краю союзній Празі, ніж Берліну. Втім, союзники так й не прийняли остаточного рішення по цій пропозиції, і проведення плебісциту залишилось в силі.

Таким чином, з огляду на поразку Польщі у плебісцитах на Мазурах, Вармії і Повіслі, несприятливий поділ Цешинської Сілезії, Спиша і Орави, загострення ситуації у Верхній Сілезії і, найголовніше, наближенням більшовиків до Варшави, у другій половині липня – на початку серпня 1920 р. Друга Річ Посполита опинилась в надзвичайно скрутному становищі.

Перемога Червоної Армії здавалась неминучою, а звернення більшовиків до робітників всієї Європи саботувати виробництво і постачання військового обладнання до Польщі з метою запобігання «капіталістичної інтервенції» досягло

свого результату. Зокрема, Всенародний Комітет «Руки геть від Росії», британська ліберальна партія і соціалістична преса чинили тиск на уряди західних держав, аби вони не підтримували Польщу [445, с. 269; 388, с. 211–212].

Бажання Москви вести переговори безпосередньо із Варшавою, яке зазначалось у радянській ноті від 17 липня 1920 р. [67, с. 47–53], змусило Лондон заохотити польську владу до цього. Вже 20 липня 1920 р. Форін Офіс передав більшовикам згоду РОД укласти негайне перемир'я і додавав, що якщо Червона армія перетне «лінію Керзона», Лондон надасть Польщі допомогу. Того ж дня цю позицію підтвердив й А. Мільеран, який, втім, з огляду на небезпеку з боку Німеччини і побоюючись реакції французьких соціалістів, відкидав можливість направлення своїх військ з Верхньої Сілезії, Цешина і Гданська на східний фронт [388, с. 215]. 22 липня 1920 р. Е. Сапега надіслав ноту до Москви, в якій висловлювалась готовність розпочати переговори [104; 105].

Однак, Москва відкинула всі мирні ініціативи і 24 липня 1920 р. її війська перетнули північну частину «лінії Керзона». 1 серпня 1920 р. вони зайняли Брест-Литовський і перейшли Буг, але Захід на це не відреагував. Як згодом з'ясувалось, ще 16 липня 1920 р. на зустрічі за участю прем'єрів – Д. Ллойд Джорджа і А. Мільєрана та маршалів – Ф. Фоша і сєра Г. Вільсона було відкинуто варіант відправлення союзних військ до Польщі. Подальший ж наступ більшовиків призвів до паніки серед польської влади, яка почала висловлюватись за обмеження територіальних претензій [104; 105].

А. Мільєран усвідомлював, що перемога більшовиків означатиме не лише втрату союзника, але й можливе об'єднання російських і німецьких сил та комуністичну революцію в Європі. Хоча Німеччина 25 липня 1920 р. й оголосила про свій нейтралітет у війні, у нього були підстави так думати. Один із вищих військових осіб Німеччини, генерал Г. фон Сікт заявляв, що «якщо ми в цей момент не можемо допомогти Росії у відновленні її старих імперських кордонів, то принаймні ми не будемо перешкоджати їй в цьому» [473, с. 161]. Тому, А. Мільєран вважав, що майбутнє західної цивілізації «тримається на берегах Вісли» [158, с. 587]. Але, через його небажання вести переговори з Москвою, ініціатива у

цій справі й далі знаходилась в британських руках. Власне, Д. Ллойд Джордж вірив, що поразка Польщі була «другорядною справою» [283, с. 229], і що остання, яка після поразок вилікується від імперіалізму, зможе укласти мир у будь-який час. «Н'ю Стейтсмен» 31 липня 1920 р. писала, що якщо Польща перестане претендувати на роль аванпосту Франції у Східній Європі, вона зможе мирно існувати в межах своїх етнічних кордонів [316, с. 162].

24 липня 1920 р. у Варшаві було сформовано новий уряд національного єднання на чолі з В. Вітосом, який мав консолідувати польське суспільство у війні проти більшовиків, котрі вже підходили до Варшави [165, с. 25]. У цій ситуації, Лондон запропонував направити туди змішану міжсоюзницьку інформаційну місію на чолі з британським послом в Німеччині, лордом Е. д'Аберноном і послом Франції у США, Д. Жюзерандом як представників цивільної влади, та генералів Г. Редкліфа і М. Вейгана як представників військової влади від союзників. За словами посла Італії у Польщі, Ф. Томмасіні «ця місія добре маскувала реальне безсилля союзників» [176, с. 125], а її завдання лише полягало у з'ясуванні ситуації у Польщі.

У контексті територіальних питань, Париж інформував своїх посланців, що якщо Варшава виконає вказівки союзників, а Росія захопить «польську територію», тоді вони «будуть діяти спільно з польським урядом» [177, с. 95–97]. Натомість Лондон взагалі не проінструктував своїх посланців, що робити в разі провалу переговорів. Зрештою, вивчивши ситуацію, 5 серпня 1920 р. місія звернулася до союзницьких держав із заявою про необхідність негайного надання Варшаві військової допомоги. Однак, А. Мільєран не хотів втягувати Францію у війну, а тому міг лише зосередитись на постачанні військового обладнання до Польщі, хоча й тут зустрівся із труднощами, пов'язаними із неприхильною позицією Великої Британії, Німеччини і Чехо-Словаччини щодо цього [388, с. 203; 176, с. 196].

Окрім цього, обмін нотами між Лондоном і Москвою, та перебування у Великій Британії торговельної місії на чолі з Л. Каменєвим і Л. Красіним, показали, що союзники проводили різну політику. Хоча входження Червоної армії на етнічну територію Польщі викликало протест з боку Д. Ллойд Джорджа та направлення 29 липня 1920 р. Дж. Керзоном ще однієї ноти про необхідність укладення миру [388, с.

218], вони не були переконливими. Маршал Г. Вільсон зазначав, що він «був стривожений майже прислужницькою позицією, з якої Д. Ллойд Джордж розглядав російські інтереси» [472, с. 168].

Лише 9 серпня 1920 р. британський уряд був проінформований про ноту направлену з Москви на руки Л. Красіну, в якій більшовики остаточно відкинули мирні пропозиції. На його засіданні було підсумовано й результати французько-британської конференції від 8–9 серпня 1920 р. у Хізі, на якій прем'єри зійшлись на думці, аби Польща ще раз спробувала укласти перемир'я на умовах, які не суперечили б її існуванню в етнічних межах. Втім, на засіданні уряду було продемонстровано всю незначущість конференції і зроблено заяву, що «французький уряд виявляв певні антипольські тенденції». Лондон не виключав, що вся вага підтримки Польщі може впасти на нього. Втім, незважаючи на очікувані труднощі з огляду на акцію «Руки геть від Росії», Д. Ллойд Джордж оприлюднив два документи: Резолюції щодо Польщі і Декларації для Польщі, в яких обіцяв Польщі допомогу в разі загрози її державному існуванню [282, с. 268–269].

10 серпня 1920 р., в день коли держави Антанти підписали з Туреччиною Севрський договір, в якому йшлося й про передачу Польщі Західної Галичини, залишення Східної Галичини де-юре у розпорядженні держав Антанти [283, с. 20], і підтверджувалось основні положення вирішення польсько-чеського конфлікту, в британській палаті общин відбулись дебати навколо польської проблеми. Д. Ллойд Джордж заявив, що отримав пропозицію про перемир'я від Москви. Окрім пунктів щодо зменшення війська до 50 тис. осіб, створення «громадянської міліції» та інших капітулянтських для Польщі умов, більшовики вимагали встановлення кордонів згідно із депешею від 11 липня 1920 р. 18 серпня 1920 р. вони уточнили, що вимагають створення нейтральної 50-верстової зони між країнами під керівництвом спільної польсько-радянської влади [385, с. 670–673]. Насправді, ще 31 липня 1920 р. польські комуністи під керівництвом Ф. Дзержинського створили Тимчасовий Революційний Комітет Польщі, який проголосив, що тривалий мир можливий лише «між радянськими робітниками соціалістичної Росії і соціалістичної Польщі», демонструючи справжні наміри Москви. Зрештою, вони трактували

кордони як елементи «старого світу», які втратять значення після перемоги світової соціалістичної революції [482, с. 147].

Д. Ллойд Джордж позитивно поставився до цих умов і вважав, що вони не суперечили незалежному існуванню Польщі. Водночас, його ентузіазм був дещо приглушений Форін Офісом [169, с. 225]. Дж. Керзон надіслав ноту до Варшави, в якій зазначалось, що Лондон не бере відповідальності за те, що може статись, якщо польська влада їх відкине [189]. Е. д'Абернон згадував, що «такі умови були абсолютно неприйнятними, і я не міг собі уявити жодного польського уряду, який погодився б на них» [147, с. 73–74]. А. Мільєран був обурений таким розвитком подій і звинуватив Д. Ллойд Джорджа у порушенні союзницької солідарності [158, с. 87]. Е. Сапега був повідомлений, що Польща може розраховувати на повну підтримку Франції [84, с. 467]. Водночас, визнання Францією де-факто 11 серпня 1920 р. уряду П. Врангеля можна оцінити не лише як усвідомлення можливої поразки Польщі, віру у перемогу білих сил у Росії, спробу підважити авторитет більшовиків, але й як те, що Париж й до того часу не визначився із своїм основним союзником. Тому, Польща виглядала як пішак у грі, хоча згодом А. Мільєран й пояснював цей крок як спробу їй допомогти [155, с. 127]. Врешті, Лондон підтримав позицію Франції, а польська влада того ж дня відкинула умови перемир'я.

Тим часом, протягом 13–18 серпня 1920 р. відбувся перелом у війні (Додаток Б.3). Вранці 16 серпня 1920 р. Ю. Пілсудський розпочав контрнаступ під Варшавою, який деякі історики називають Варшавською битвою [388, с. 231]. Метою нашого дослідження не є висвітлення генези і реалізації маневру над Бугом [138; 146; 147; 158] та дискусії науковців щодо ролі генерала М. Вейгана у цій битві [340; 474], яким присвячена велика кількість праць. Загалом, завдяки раптовості, широкому залученню французьких військових спеціалістів, прорахунків радянського керівництва на чолі з М. Тухачевським і Л. Троцьким, активізацією білих Збройних сил Півдня Росії і значної кількісної переваги на фронті, польські війська змогли здійснити «чудо на Віслі» - зупинити просування Червоної армії.

Резонанс від цієї перемоги був великим. Лорд Е. Д'Абернон назвав її однією із вісімнадцяти найважливіших битв у світовій історії [147, с. 11–12], а В. Ленін

сказав: «Якщо б Польща стала радянською – це перекреслило б Версальський трактат і зруйнувало цілий міжнародний порядок» [79, с. 218]. Париж безумовно радів цій перемозі, яка, напередодні президентських виборів, подавалась як кульмінація зовнішньої політики А. Мільєрана; в Берліні цю новину зустріли із прихованим розчаруванням. Ті британці, які не схвалювали політику свого прем'єра, вважали, що його внесок у цю перемогу «полягав тільки в його порадах Польщі прийняти будь-які вимоги більшовиків, які були рівнозначними капітуляції» [153, с. 363].

У цей же час Берлін, задоволений від рішень Ради Послів від 12 і 15 серпня 1920 р. щодо визнання існуючих кордонів Східної Пруссії у Вармії і на Мазурах, вирішив скористатись проблемами Польщі та реалізувати політику доконаних фактів у Верхній Сілезії. Регіональні німецькі газети вийшли із заголовками про захоплення Варшави більшовиками, а 17 серпня 1920 р. демонстрація німецького населення у Катовіце призвела до сутичок, що дало імпульс початку 19 серпня 1920 р. другого сілезького повстання (див. Додаток А.6). Франція була стривожена цими подіями, адже посилення Німеччини і перемога більшовиків у війні з Польщею могли перекреслити всі напрацювання щодо створення союзного блоку держав в Європі та здобутки ПМК. Тому, дотримуючись політики нейтралітету щодо польських воєнізованих організацій, її військові органи розгорнули кампанію проти аналогічних німецьких структур. Лише завдяки втручання британських та італійських військ кровопролиття було зупинене. Підсумки повстання, яке тривало до 28 серпня 1920 р., дозволило польській стороні сподіватись на збільшення її важелів впливу на перебіг підготовки плебісциту [439, с. 215–229].

У той же час, перемога під Варшавою і подальший успіх польських військ знову поставили на порядок денний питання встановлення польсько-російського кордону. Воно, по суті, залежало від двох обставин: як далеко могли просунутись польські війська, і коли, та на яких умовах буде підписано мир. 17 серпня 1920 р. у Мінську відкрилась радянсько-польська мирна конференція, яка показала, що сторони схильні до поступок. Якщо стосовно радянської делегації, яка складалась з представників УСРР і РСФСР [282, с. 116], такий настрій пояснювався поразками,

то на позицію Польщі впливала важка внутрішня ситуація [81, с. 745] та реакція Заходу, який вимагав відмовитись від значних територіальних вимог. Це пояснювалась як остаточною перемогою позиції створення навколо неї «санітарної зони», економічною кризою, розмахом руху «Руки геть від Росії», так й бажанням не зіпсувати стосунків з П. Врангелем.

Навіть полонофільська Франція, ще коли Червона армія знаходилась на етнічних землях Польщі, почала побоюватись нової федеративної авантюри, яка могла б викликати критику з боку Великої Британії та Італії [69, с. 469]. Військові кола радили призупинити наступ на давній лінії німецьких окопів, а Ке д'Орсе виступало за «лінію Керзона» з певним розширенням в районі Гродна і відкидало ідею проведення плебісцитів [388, с. 236–237].

Втім, РОД відкинула пропозицію делегації РСФСР щодо встановлення східного кордону Польщі на основі «лінії Керзона» з відхиленням на користь Польщі в районі Бялостока і Хелма [231, с. 84]. Варшава заявила, що «польський елемент простягається далеко за вказану лінію», яка практично б співпадала з лінією поділу у 1795 р., що ображає польські національні почуття [70, с. 320], і наполягала на передачі територій по лінії Полоцьк–Борисов–Білокоровець–Дережні [85, с. 103]. 26 серпня 1920 р. В. Вітос заявив про неможливість врегулювати питання кордону [106], а Ю. Пілсудський пояснив, що не зупинив війська на «лінії Керзона», тому що це «означало б підтвердження того, що цей ілюзорний кордон на сході задовольняв би наші вимоги» [163, с. 167].

Військові кола Франції позитивно поставилось до незначних польських перемог, які, згідно із даними польської розвідки, вважали «лінію Керзона» як недостатній захист для Польщі, а «Ле Фігаро» писала, що уряд прагне встановлення східного кордону Польщі саме по «лінії Керзона». Водночас, вони прагнули встановлення кордону, який не мав викликати критики з боку Лондона і П. Врангеля [385, с. 710]. М. Замойський повідомляв, що Ке д'Орсе схиляється до нечіткої позиції між перемир'ям і миром. Було очевидно, що така непослідовність Парижа була зумовлена протиріччям польських і російських інтересів. З цього приводу головний редактор правого видання «Л'Аксьон Франсез» Ж. Бенвілль писав, що «ми

ніколи нічого не організуємо в Європі, якщо не позбудимся першого кохання Третьої Республіки», натякаючи на союз з Росією, а дипломат Л. Ноель підсумував цю дилему: «Вічна проблема – і вічний камінь спотикання – французької дипломатії всіх часів, вона намагається встановити чи підтримувати паралельні союзи з конфліктуєчими державами для того, щоб відновити східний бар'єр» [160, с. 97]. Париж почав це усвідомлювати, чим пояснюється відставка прихильного до білих сил М. Палеолога у серпні 1920 р.

У свою чергу, Лондон, до того моменту, залишив в минулому плани щодо військового знищення більшовиків і негативно ставився навіть до незначного польського просування. Зростання британсько-польського антагонізму чітко присутнє в таємній інструкції Е. Сапеги до співробітників його відомства від 10 вересня 1920 р., в якій британська політика тиску на Варшаву з метою зупинення її військ на «лінії Керзона» названа ганебною [85, с. 108–109]. Однак, не бажаючи ускладнювати відносини з Лондоном і розуміючи безперспективність подальшого наступу, Польща вирішила зупинити війська. Британська позиція щодо земель на схід від етнічної Польщі, висловлена полковником Ф. Кішем, звучала чітко: «самостійна Україна є абсурдом і в українських питаннях можна або стояти на стороні більшовиків, або Врангеля» [445, с. 270]. Франція ж все ще розраховувала на співпрацю з С. Петлюрою як союзником білих проти більшовиків [3, арк. 108–110]. Натомість Ю. Пілсудський розуміючи, що втомлена від війни нація не бажає втягуватись в нову авантюру, розірвав союз із С. Петлюрою та відкинув пропозиції Парижа щодо можливої співпраці з білими, після того, як польські війська дійшли до Збруча і здійснили успішну операцію над Німаном.

Восени 1920 р. у Франції відбулось перегрупування на найвищих посадах. Новим президентом Республіки, замість П. Дешанеля став А. Мільєран, уряд і МЗС очолив Ж. Лейга, генеральним секретарем Ке д'Орсе став Ф. Бертельє, а його генеральним директором – Е. Перетті де ла Рока (див. Додаток А.2). На початку жовтня 1920 р. професор Ш. Ашкеназі писав про Ф. Бертельє таке: «давній наш ворог і креатура Ізвольського (Ч. Ю. – О. П. Ізвольський був послом царської Росії у

Франції до 1917 р.), тепер сумнівався у швидкому відродженні Росії і був готовий пристосуватись до нас» [388, с. 241].

Хоча 21 вересня 1920 р., коли мирні переговори продовжилось на нейтральній території у Ризі, польська делегація й визнала повноваження радянських делегації [148, с. 77–78], переговори проходили важко. Слід вказати, що у Ризі вже не стільки Ю. Пілсудський впливав на позицію делегації, скільки польські депутати, в основному ендеки. 28 вересня 1920 р. радянська делегація запропонувала «Проект попереднього мирного договору» на основі визнання незалежності і територіальної цілісності УСРР, Радянської Соціалістичної Республіки Білорусі і Литви, вирішенні долі Східної Галичини шляхом плебісциту та встановленні кордону по «лінії Керзона» із значним відхиленням на користь Польщі [282, с. 117]. Такий варіант кордону служить прикладом гнучкої політики Москви, яка, вирішила прикритись авторитетом Лондона. В. Ленін сподівався й на виникнення нових протиріч між Варшавою і Лондоном, адже навіть У. Черчілль почав все більше переорієнтовуватись у справі знищення більшовизму на білий рух [253, с. 94]. Польська влада не могла не відчувати тут підступу і відкинула цю пропозицію, а її війська продовжили наступ [189]. За таких умов В. Ленін, який прагнув уникнути зимової кампанії, котра була б новим тягарем для селянства Росії, що могло викликати негативні наслідки для більшовиків, погодився на втрату Західної України і Західної Білорусі. Франція, не змігши досягнути союзу між білими і Польщею, та розуміючи безперспективність подальших військових дій, також була змушена погодитись на укладення миру.

12 жовтня 1920 р. у Ризі було підписано попередні умови майбутнього мирного договору між Польщею і радянськими Російською та Українською республіками, та досягнуто порозуміння в справі перемир'я, яке вступило в силу 18 жовтня 1920 р. [148, с. 118–125]. Польсько-російський фронт став на лінії так званих німецьких окопів, тобто тієї межі, яку утримували німецькі війська у Білорусі і Україні у 1915–1917 рр. (Додаток Б.4).

Обидві сторони визнавали незалежність України та Білорусі, і не дозволяли творення та перебування на своїй території організацій, які «присвоюють собі роль

уряду другої сторони або частини її території» [67, с. 245–252], що чітко стосувалось С. Петлюри. Кордони, які були визначені у договорі, залишали за Польщею приблизно 180 тис. км² на схід від «лінії Керзона», але були далекі від кордонів 1772 р. Водночас, такий поділ приводив до розколу українських і білоруських земель, що суперечило етнічному принципу. Загалом, зазначені кордони базувались на обережному балансі стратегічних, економічних та етнічних вимог сторін і, напевно, були найбільш компромісним для них варіантом розмежування територій.

У той же час, зміна ситуації на фронті і відкидання російських військ за Німан знову зробили актуальним питання польсько-литовського кордону і приналежності Вільнюса. Роль посередників в цих справах взяли на себе французькі місії у Варшаві і Ковно [62, с. 100–101]. Литва погоджувалась з ідеєю розпочати мирні переговори з Польщею, але тільки при врахуванні умов, вказаних у Московській угоді від 12 липня 1920 р., а тому виступала проти встановлення «лінії Керзона», яка була вироблена без врахування її інтересів. У свою чергу, МЗС Польщі заявляло, що не визнає Московської угоди [295, с. 41–42]. 27 серпня 1920 р. РОД вирішила зайняти Августів, Сувалкі і Сейни, та зажадала від Литви, аби її війська відійшли до старої «лінії Фоша» [70, с. 375–376]. Це призвело до нових сутичок.

5 вересня 1920 р. Е. Сапега, за великим рахунком із власної ініціативи, надіслав це питання на розгляд Ліги Націй, що, пояснювалось його сподіванням на допомогу пропольськи налаштованого французького полковника П. Шардіні, який мав очолити військово-контрольну комісію Ліги Націй з розгляду цієї справи та кулуарні запевнення французьких представників щодо схвалення союзниками зайняття польськими військами ділянки на південь від Прип'ять [84, с. 541].

Лондон повністю підтримував Литву і здійснив тиск на Париж та Варшаву, шантажуючи перших можливістю активної фінансової підтримки німецької промисловості [85, с. 115], а другим погрожував відкликанням свого посла із Варшави в разі нового захоплення Вільнюса [423, с. 269]. Зрештою, 13 вересня 1920 р. французький парламент закликав сторони дійти до порозуміння [402, с. 72]. В обмін на приєднання Литви до боротьби проти більшовиків, Франція обіцяла підтримку їхніх територіальних вимог.

За такої ситуації литовський уряд погодився прийняти польську пропозицію щодо переговорів, які відбулись 16–18 вересня 1920 р. у Кальварії. Однак, Париж ще до початку переговорів мав сумніви щодо їхнього успіху, і тому підтримав пропозицію Е. Сапегі передати суперечку до Ради Ліги Націй [84, с. 561]. Дійсно, з огляду на те, що Варшава зажадала встановлення кордону по «лінії Керзона», що підтримували голова Ради Ліги, Л. Бурже і референт суперечки, П. Гіманс, а Ковно виступало за встановлення нової демаркаційної лінії, переговори у Кальварії закінчились провалом. 20 вересня 1920 р. Рада Ліги Націй постановила, що Вільнюс повинен належати Литві, а землі на схід від нього – перейти під контроль Ліги Націй. Реалізація цих дій покладалась на військово-контрольну комісію під керівництвом П. Шардіні.

М. Замойський передавав з Парижа, що Ж. Лейга «вважає зайняття нами Вільнюса як недопустиме і таке, що може негативно позначитись на наших справах». Більш чіткіше про позицію Франції висловився М. Вейган, сказавши «що ми мусимо рахуватись із світовою думкою, а особливо Англії» [388, с. 292–293]. Все ж польський уряд намагався зацікавити французьку сторону польською власністю у Литві, якій загрожувала конфіскація, а також можливістю передачі Литві ділянки з Клайпедою в обмін на їх відмову від Вільнюса. На думку МЗС Польщі такий варіант був в інтересах Парижа, адже «якщо б англійці ліквідували свої впливи у Гданську на користь Польщі, а французи – свої впливи в Клайпеді на користь Литви, тоді б нарешті відбулось вирівнення британських і французьких впливів на Балтиці» [35, с. 71–72]. Втім, жодна із сторін не погоджувалась здійснити такий обмін.

Тим часом, тактика польської делегації під час переговорів з литовцями у Сувалках (30 вересня – 7 жовтня 1920 р.), за посередництва П. Шардіні, свідчила, що вони мали на меті лише приховати польські приготування до реалізації доконаних фактів. Тому, Дж. Керзон, який був прихильником федеративної польсько-литовської концепції, запропонував Парижу разом видати застереження, що в разі захоплення Вільнюса, союзники відкличуть своїх послів із Варшави [84, с. 579–580, 583–584, 586]. П. Шардіні також намагався зашкодити цій акції, що

викликало звинувачення на його адресу в русофільських поглядах з боку польських делегатів.

Під впливом тиску і вже неприхованих польських приготувань до окупації, литовська делегація в Сувалках погодилась укласти 7 жовтня 1920 р. військову угоду, за якою вона визнавала демаркаційну лінію від 8 грудня 1919 р. і залишила на стороні Польщі 34 % сувальської губернії, Лиду і Орани [388, с. 294–295]. Водночас, литовська влада не погодилась на проведення плебісциту у Вільнюсі, який фактично опинявся незахищеним із півдня від польського нападу (див. Додаток. А.11). Після узгодження прелімінарного договору у Ризі та поступок Литви у Сувалках, всі аргументи Польщі щодо загрози їхньому лівому флангу відпали.

Після декількох днів мовчанки Париж запропонував значно м'якшу версію ідеї Дж. Керзона. Нота, яку Ж. Лейга направив Ю. Пілсудському 7 жовтня 1920 р., до якої приєднався й британський уряд, зазначала, що угоди укладені у Спа є актуальними, а тому Вільнюс належить до Литви [84, с. 584–585]. Водночас, там не було згадки про можливі санкції проти Польщі в разі окупації міста.

За день до впровадження договору, 8 жовтня 1920 р. дивізія на чолі з офіцером Л. Желіговським перетнула обумовлену лінію і зайняла Вільнюс. 12 жовтня 1920 р. він очолив квазі-державне утворення під назвою Центральна Литва, до якої увійшли віленський, опшманський, швенчанський і частина троцького повітів (див. Додаток А.10). Цікаво, що польський уряд дистанціювався від цієї акції і назвав її бунтом [84, с. 595–596]. Попри це, всі були переконаними, що за нею стояв Ю. Пілсудський, який лише згодом це визнав [164, с. 124].

У будь-якому разі, акція Л. Желіговського мало резонанс. М. Замойський інформував Варшаву, що вона справила на Париж найгірші враження. М. Вейган і А. Лефевр зазначали, що польський уряд повинен обережною політикою довести, що не брав участі в цій акції [388, с. 297]. Ке д'Орсе було роздратоване нею, оскільки вона могла викликати небажані для Парижа дії з боку Лондона, зокрема, у справі майбутнього плебісциту у Верхній Сілезії. Тому, МЗС Франції намагалось як заспокоїти реакцію Лондона, так й недопустити погіршення міжнародного становища союзної Польщі і можливого посилення німецьких чи російських позицій

у Литві. Зрештою, Ф. Бертельє підтримав версію Варшави, що Л. Желіговський діяв самостійно, і пропонував відкласти всі акції щодо Польщі [84, с. 592, 598–599].

У результаті французької акції, вдень підписання попереднього миру у Ризі, союзні уряди направили Ю. Пілсудському ноти, в яких лише висловлювався протест щодо укладення мирного договору з більшовиками та їхнє обурення з приводу захоплення Вільнюса [84, с. 604–607], а британський і французький посол заявили, що гарантування литовцям права на володіння їх столицею – було питанням «лояльності і політичної мудрості» [473, с. 184]. В цьому демарші чітко простежувалось, що Захід пов'язував віленське питання із переговорами у Ризі. З цього приводу, серед істориків існують дискусії щодо того, чи союзники й тоді розглядали Литву як російську довоєнну провінцію, а відтак – чи не був захист Литви, захистом інтересів П. Врангеля.

У відповідь Варшава заявила, що Велика Британія ніколи не виконувала своїх зобов'язань, прийнятих у Спа і попросила союзників не здійснювати «нових перешкод щодо відновлення Польщі». В іншому ж разі Ю. Пілсудський пригрозив піти у відставку. 20 жовтня 1920 р. Е. Сапега оприлюднив «Інструкцію по литовському питанню», в якій підтримувалась ідея створення польсько-литовської федерації, а найкращим вирішенням справи Вільнюса вважалось проведення плебісциту [70, с. 428]. З огляду на величезний авторитет Ю. Пілсудського після битви під Варшавою і на непередбачувані наслідки його відставки, союзники погодились з цим доконаним фактом. Крім того, вони були зацікавлені у швидкому врегулюванні конфлікту, який послаблював ефективність «санітарного кордону». Для того, щоб схилити Литву до компромісу, Захід вирішив здійснити тиск на неї, відклавши її визнання де-юре до врегулювання конфлікту з Польщею [423, с. 338]. Однак, цей спільний виступ союзників зовсім не означав єдності їх поглядів у цій справі. Лондон був переконаний, що Франція зайняла таку позицію, щоб, перш за все, приховати свою причетність до цих подій і заспокоїти П. Врангеля [274, с. 82].

29 листопада 1920 р. між представниками Л. Желіговського і Ковно, за посередництва Ліги Націй, було укладено перемир'я і визначено демаркаційну лінію між Литвою і Центральною Литвою. Водночас, вони не змогли визначити меж

території на якій, згідно із рішенням Ліги Націй, мав відбутись плебісцит. 2 березня 1921 р. після декількох раундів безрезультатних переговорів Рада Ліги Націй передала справу спеціальній підкомісії на чолі з П. Гімансом. Водночас, в процесі уточнення пунктів Ризького договору Варшава 23 листопада 1920 р. заявила, що готова ліквідувати територіальний коридор між РСФСР і Литвою, якщо Москва поступиться частиною Волині із цукровими заводами. Оскільки остання відповіла, що цей коридор має для неї значення тільки, якщо Вільнюс залишиться за Литвою, сторони більше не повертались до цього питання [295, с. 43–45].

Хоча Франція й високо оцінила проявлену Польщею потугу у війні з більшовиками, вона не була повністю задоволеною Ризьким договором, з огляду на вказані кордони та ізоляцію П. Врангеля. Крім того, термін «тривога 1920 р.», використаний Ж. Бенвіллем для означення польсько-радянської війни [473, с. 186], виявив ізоляцію, в якій опинилась сама Франція у міжнародних відносинах і всю складність створення союзного їй блоку держав. Перешкодою цьому були й наявні територіальні конфлікти Польщі. Так, Ризькі угоди зовсім не гарантували міцного миру; не вирішеними залишались питання Вільнюса, Центральної Литви, Східної Галичини і Верхньої Сілезії.

Власне верхньосілезьке питання опинилось в полі зору західної дипломатії як одна із найважливіших європейських проблем того часу. Німецько-польська угода від 2 жовтня 1920 р., яка формально завершила друге сілезьке повстання, не зменшила напруги в краю. Цьому сприяв й розкол всередині плебісцитної комісії. Як зазначав британень А. Картон де Віарт: «Наша власна місія у Верхній Сілезії була настільки пронімецькою, що я дистанціювався від неї» [178, с. 95]. Все таки Лондон побоювався отримати невігідні для себе результати. Тому, у вересні 1920 р. Е. Стенлі, лорд Дербі намагався, щоправда невдало, на Конференції Послів змінити керівництво комісії, намагаючись усунути Г. Ле Ронда [84, с. 54–55, 81–82]. На думку Е. Сапеги «якщо Польща отримає Сілезію, тоді зросте її вплив на Францію, оскільки вугілля дозволить Франції стати більш незалежною від імпорту англійського вугілля. За такого розвитку подій зріс би вплив й Польщі на Англію,

тому що її вугілля можна буде використати як політичний тиск на Францію та Італію» [473, с. 212].

Зі свого боку, Париж також відчував всю важливість результатів цього плебісциту і тому направив у регіон найчисельніший контингент військ та постарався зайняти найвпливовіші посади в міжсоюзницькій плебісцитній комісії. Взагалі, страх перед можливою військовою акцією Німеччини у Верхній Сілезії, за очікуваного невтручання Лондона, ще більше зблизило Париж і Варшаву, що стало поштовхом до початку переговорів між ними, які у лютому 1921 р. завершилися підписанням французько-польського союзу. З огляду на те, що метою нашого дослідження не є висвітлення укладення угод між ними [388, с. 372–374, 449–451; 414, с. 217–222], ми зупинимось лише на тих аспектах, які стосувались територіальних проблем.

Ф. Фош зазначав у нотах від 4 і 14 січня 1921 р., що підписання військового союзу з Польщею було б необережним кроком, оскільки вона не має затверджених кордонів [177, с. 179; 155, с. 137]. Тут Ф. Фош мав на увазі швидше східні кордони Польщі і намагався з'ясувати політику Варшави в цьому питанні. Крім того, Франція була дуже незадоволена напруженими польсько-чеськими відносинами, які унеможливлювали вступ Польщі до Малої Антанти, і робила спроби примирити сторони. Вона домоглась неприйняття Найвищою Радою 8 січня 1921 р. рішення про передачу чехам всього Цешина і намагалась організувати візит Ю. Пілсудського до Праги. Зрештою, перемогла позиція А. Мільєрана, військового міністра Л. Барту і нового прем'єра та одночасно глави МЗС А. Бріана (див. Додаток А.2), які виступали за союз із Польщею. 2 лютого 1921 р. Париж відвідав Ю. Пілсудський [412, с. 218].

Підготовка документів покладалась на польську сторону, тому представники Франції отримали право їх критикувати і доповнювати. Так, Ж. Ларош виступав проти пункту 1 військового проекту, який визначав німецьку агресію більше як політичне, ніж військове питання, наголошуючи, що будь-яка атака з території «залежної від німецького уряду» вважатиметься актом агресії. Відтак, цей проект конвенції чітко стосувався Верхньої Сілезії і не залишав би Парижу маневру; пункт

З поширював військові зобов'язання Франції підтримувати вільні лінії комунікацій з Польщею, що, у випадку спроби захоплення німцями Помор'я і Гданська, втягувало б її у бойові дії [473, с. 218–219]. Тому, Ке д'Орсе виступало за чітке визначення територій, з яких могла йти агресія, намагаючись убезпечити себе від втягнення у конфлікт. Через небажання визнавати більшовицький уряд у Москві, Париж відмовився й попередньо схвалювати Ризький трактат та вказані в ньому кордони. Тому, польське формулювання в преамбулі політичної угоди про «трактати», було замінено на «спільно підписані трактати». Не посприяв успішному вирішенню для Польщі цієї справи й візит Е. Сапеги до Лондона 14–17 лютого 1921 р., який декларував бажання встановити кордони на етнографічних засадах, та робив нові пропозиції щодо залучення британського капіталу у Польщу [84, с. 719–732].

Позиція Лондона щодо польсько-радянського кордону була сформульована наприкінці лютого 1921 р. новим британським послом у Варшаві М. Мюллером у розмові з Ф. Томмасіні (див. Додаток А.9). Перш за все, основною справою для Лондона було укладення між сторонами миру; по-друге, ризький кордон проходив значно далі за той варіант кордону, який у Лондоні вважали безпечним для Польщі. Тому, він сказав, що британський уряд не надасть йому свої гарантії. Така позиція отримала повне схвалення з боку Північного Департаменту – створеного у 1920 р. підрозділу Форін Офіс, який займався польськими, російськими та українськими питаннями [445, с. 278].

Париж, з огляду на наближення справи німецьких репарацій, не міг собі дозволити відкладати укладення угод з Польщею, які стали б додатковим тиском на Берлін. 18 лютого 1921 р., за вказівкою МЗС Франції паризькі видання вийшли із публікаціями, в яких зазначалось, що Париж, без згоди союзників, не прийме рішення про гарантування східних кордонів Польщі. Того ж дня Е. Сапега прийняв поправки до політичної угоди, доопрацьований проект військової конвенції і, найважливіше, погодився на набрання чинності цих угод, лише після підписання економічної угоди [388, с. 376–377].

19 лютого 1921 р. А. Бріан і Е. Сапега підписали політичний союз [89]. Сторони зобов'язувались діяти спільно у випадку неспровокованої агресії проти

однієї із сторін (пункт 3); консультуватись перед прийняттям угод, які стосувались б Центрально-Східної Європи (пункт 4). 21 лютого 1921 р. маршалом Ф. Фошем, генералом Е. Буа і військовим міністром Польщі К. Соснковським було підписано таємну військову конвенцію [414, с. 212–217]. Вона передбачала забезпечення спільної допомоги у випадку агресії з території, яка за Версальським трактатом передавалась Німеччині (пункт 1); в разі початку радянсько-польської війни, Франція зобов'язувалась стримати Берлін і допомогти Варшаві (пункт 2) шляхом підтримки вільних ліній комунікацій, але виключала можливість надсилання своїх військ (пункт 3).

Можна відзначити досить обережний характер цих угод, що свідчило про небажання Франції надавати Польщі надто широкі зобов'язання і гарантії. Зокрема, термін «діяти спільно», був використаний французькою стороною для того, щоб надати їм певної свободи дій; пункт про неспровокований напад означав, що Франція не підтримає будь-яку нову авантюру Польщі на сході; вона також залишала за собою можливість не визнавати ризькі кордони. В контексті німецької загрози, пункт про агресію з території, яка за Версальським трактатом передавалась Німеччині, означав, що умови конвенції не будуть застосовані в разі німецької агресії з території вільного міста Гданськ і – до часу остаточного вирішення питання – Верхньої Сілезії. Франція не погодилась й на однакове трактування німецької і радянської загрози, адже була зацікавленою у використанні Польщі як чинника безпеки власних східних кордонів.

Загалом, з огляду на ці умови та неготовність Е. Сапегі підписувати економічну угоду, цей союз виглядав як незавершений, і скоріше мав лише морально-політичне значення. Він одразу вписався у політику Франції щодо Німеччини і Великої Британії, та, зважаючи на потребу Польщі у позичці, перетворював її на залежну від неї країну. Відтак, задоволення від цього союзу змішались із почуттям деякої роздратованості і розумінням того, що він жодним чином не посприяв вирішенню територіальних проблем Польщі.

З приводу цього союзу, британська сторона звинуватила Францію у бажанні встановити свою гегемонію в Європі, а Варшаву – у посередництві французько-

турецького зближення [388, с. 381]. Справді, Париж робив все можливе, аби залагодити протиріччя Польщі з сусідами задля її зближення з Малою Антантою. Результатом цих зусиль було підписання 3 березня 1921 р. польсько-румунської військової конвенції [88], яка передбачала взаємну допомогу у випадку виникнення загрози їхнім східним кордонам, що свідчило про її безпосередню спрямованість проти Радянської Росії. Хоча цей союз й був без реальної політичної реалізації, він мав для Парижа стратегічне значення, адже як забезпечував комунікацію з Польщею в разі захоплення Гданська, так й дозволяв Варшаві більше уваги приділити її кордонам з Німеччиною.

Незважаючи на антирадянську спрямованість цих двох союзів, Франція почала все менше вірити у вірогідність загрози Польщі з боку Москви [61, с. 4–8] і взагалі почала проявляти менший інтерес до Росії, що підтверджує реорганізація у Ке д'Орсе у лютому 1921 р., за якою великий Російський Відділ було перетворено на підрозділ Північного Відділу, на рівні із підрозділами скандинавських, балтійських країн, Польщі і Румунії [388, с. 535].

Варшава також не бажала відновлення військових дій і спрямувала всю увагу на підготовку плебісциту у Верхній Сілезії. Взагалі, на переломі 1920–1921 рр. це питання часто з'являлось на порядку денному Найвищої Ради. Воно в основному стосувалось двох аспектів: встановлення остаточного терміну плебісциту і визначення груп населення, які могли б взяти в ньому участь. З огляду на більш вигідні наслідки останнього повстання для польської сторони, вони були зацікавлені у швидкому проведенні голосуванні, на відміну від Берліна і Лондона. Натомість Варшава категорично виступала проти допущення до плебісциту населення, яке не проживало в краї – приблизно 200 тис. тзв. емігрантів, що переселились до Німеччини. Основним фактором, що вплинув на рішення Найвищої Ради від 20 лютого 1921 р. у цій справі, став її збіг у часі із дискусією навколо питанням репарацій. Це відповідало інтересам Лондона, адже для Парижа, очевидно, більш важливішою була справа репарацій і він був змушений піти на компроміс. Плебісцит мав відбутись до 20 березня 1921 р. за участі тзв. емігрантів, а Берліну був направлений ультиматум щодо негайного схвалення суми репарацій [438, с. 32–

33]. Взагалі, німецька сторона ще у липні 1920 р. у Спа намагались пов'язати питання репарацій із визнанням за ними Верхньої Сілезії, що тоді викликало обурення й у Д. Ллойд Джорджа, який навіть погодився на окупацію Францією трьох міст на правому березі Рейну [347, с. 25].

Значний вплив на перебіг цього питання здійснювали й економічні переговори Варшави і Берліна з Парижем. Власне, великі перспективи від можливого укладення економічних угод з німцями також пояснюють чому Франція погодилась на прийняття такого рішення щодо плебісциту. Втім, конкретні фінансові пропозиції з боку польського представника – А. Беніса, зрештою, дозволили їм перетягнути французьку сторону на свій бік [438, с. 34–35].

Хоча підготовка до плебісциту й відволікала Варшаву від переговорів у Ризі, але зважаючи на укладені угоди з Францією і Румунією та ухвалену Польську конституцію від 17 березня [180; 182; 184], вона могла більш впевнено підходити до підписання остаточного миру з Москвою. Водночас, радянсько-британська економічна угода від 16 березня 1921 р., та нормалізація відносин Москви з Іраном, Афганістаном і Туреччиною – слід визнати успіхом її дипломатії. За такого своєрідного статус кво, 18 березня 1921 р. між представниками РРФСР і УСРР з одного боку, та Польщі – з другого, було підписано Ризький мирний договір, який закінчив польсько-радянську війну 1920–1921 рр. [148, с. 206–224; 266, с. 618–658]. Як слушно зазначає історик Дж. Лукас: «це був останній і найважливіший післявоєнний мирний договір у Центрально-Східній Європі» [388, с. 536]. Згідно з ним, кордон мав проходити від Західної Двіни на південь до заходу від Мінська, всього на 32 км від нього, і на схід від Лунінця, через Остріг до Збруча й по Збручу до Дністра. Тобто, Польща отримувала землі Західної України і Західної Білорусі, що становило 180000 км² території на схід від «лінії Керзона». Водночас, більшовики заявили про свою незацікавленість щодо Вільнюса [225, с. 143–196] (див. Додаток Б.4).

Загалом, важко погодитись з тими думками тих істориків, які стверджують про однозначну перемогу однієї із сторін у цій війні. З одного боку, Польща зберегла свою незалежність, а східний кордон, хоч й не був визнаний Заходом,

загалом відповідав інтересам Варшави. З іншого – Росія виграла політично: факт укладення міжнародного договору з Варшавою, де-факто робив визнаним більшовицький уряд. Водночас, рішення польського уряду щодо розриву Варшавського договору і співробітництва з урядом УНР напередодні першого етапу Ризької мирної конференції, фактом визнання повноважень делегації УСРР на переговорах та підписанням Ризького мирного договору з радянською Росією і Україною, означало відмову Польщі від федеративної концепції на сході, що відповідало британським та французьким інтересам.

Франція, яка хоча й претендувала на роль політичного патрона цього регіону, зважаючи на небажання йти на контакт з більшовиками і негативне ставлення Лондона до ризьких кордонів, відмовилась визнавати Ризький мир. Ке д'Орсе вважало, що Польща уклала його на власну відповідальність. Водночас, Ф. Бертельс, на відміну від офіційної декларації А. Бріана, в якій високо оцінювався укладений францuzько-польський союз, вважав, що Польща, навіть якщо тепер й почне приділяти більше уваги своїм західним кордонам, все одно становить лише тимчасову і недостатню протизагу Німеччини. Він вважав, що єдиним сильним союзником на сході може бути Росія, навіть радянська. Тому, незважаючи на підписані між ними угоди, позиція Франції щодо територіальних проблем Польщі на сході залишалась нечіткою.

Велика Британія ж була, перш за все, зацікавлена у припиненні радянсько-польської війни і стабілізації ситуації в цьому регіоні, що відповідало б її концепції балансу сил в Європі, яка дозволила б їй більше уваги приділити своїм колоніальним питанням. Тому, 20 березня 1921 р. Форін Офіс проінструктувало своє представництво у Варшаві передати на руки польського уряду ноту, в якій висловлювалось глибоке задоволення і радість з приводу «успішного закінчення переговорів у Ризі» [445, с. 278]. Водночас, Лондон, з огляду на вказані в договорі кордони Польщі, які проходили значно далі на схід від етнічної «лінії Керзона» і гарантувати які було б дуже ризиковано, та відмовою Заходу встановлювати офіційні відносини з радянською Росією, також не визнавав Ризького миру. Крім

того, Д. Ллойд Джордж чітко виступав проти тієї ролі Польщі, яку вона, за підписаними із Францією угодами, повинна була грати в Європі.

3.2. Ставлення Великої Британії і Франції щодо польських територіальних проблем у період із підписання Ризького мирного договору до визнання Радою Послів східних кордонів Польщі (березень 1921 р. - березень 1923 р.)

Після укладення Ризького миру, який хоча й не був визнаний Заходом, але все ж певній мірі нормалізував ситуацію на східних рубежах Польщі, за виключенням конфлікту з Литвою, ключовим питанням її територіальної проблематики стало проведення плебісциту у Верхній Сілезії. З огляду на різні позиції Парижа і Лондона до цієї справи, вона обіцяла бути запеклою, адже приєднання краю до однієї із сторін могло безпосередньо вплинути на зміну геополітичної ситуації в Європі.

Із наближенням плебісциту напруга у Верхній Сілезії зростала. Зі свого боку, Ке д'Орсе радило Польщі не перешкоджати тзв. німецьким емігрантам в участі у плебісциті [107]. М. Замойський пояснював це тим, що Париж вважав збереження спокою у регіоні як основну умову для перемоги Польщі. Крім того, це б дозволило уникнути звинувачень з британського боку щодо агресивності Польщі і можливого невиконання французькими військами у регіоні своїх обов'язків. Водночас, Ф. Фош запевнив Варшаву, що не допустить втручання німецьких військ.

Обидві сторони намагались використати всі можливі чинники, які могли б їм допомогти. З боку Польщі – ухвалена 17 березня 1921 р. Конституція і Ризький мир. Втім, рішення німецького Рейхстагу про надання автономії Верхній Сілезії і перевезення туди 195 тис. тзв. емігрантів [220, с. 12] виглядали більш ефективними. 20 березня 1921 р., незважаючи на масові напади з обох сторін, голосування відбулось. Хоча офіційні дані плебісциту були офіційно оприлюднені 7 травня 1921 р., його приблизні результати стали відомі відразу. Число тих, хто проголосував за Німеччину складало 707,605 тис. осіб (56 %), а за Польщу – 479,359 (40,3 %) [128, с. 290; 111, с. 640–641] (див. Додаток А.6).

З цього приводу, Д. Ллойд Джордж писав, що, незважаючи на закиди, ніби німецька сторона досягнула такого результату лише за рахунок тзв. емігрантів (16 % від загалу), і через включення до плебісциту німецьких районів Ноєштадт і Леобшутц, які Польща не вимагала, ці цифри свідчили про повну перемогу Німеччини [133, с. 610].

Вже 21 березня 1921 р. Варшава звернулася до великих держав «з необхідністю негайного розв'язання справи приналежності Верхньої Сілезії» [388, с. 512]. Однак, швидкий поділ регіону був неможливий, зважаючи на географічну розкиданість гмін, які проголосували за вхід до Польщу чи Німеччини. Основна ж суперечка виникала навколо центральної частини краю – тзв. промислового трикутника (Битом–Катовіце–Глівіце), в якому знаходилось 100 % всієї промисловості Верхньої Сілезії. Тут незначну перевагу здобули німецька сторона [438, с. 36–37].

Хоча, Версальський договір й передбачав поділ краю, при врахуванні географічних та економічних факторів, згідно із більшістю певної сторони у кожній громаді, Берлін все ж заявляв, що, з економічних поглядів, поділ цього краю є некорисний і вимагав передачі всього краю. Лондон повністю підтримував німецьку сторону у цій справі, а Д. Ллойд Джордж обіцяв їм підтримку ще тоді, коли Дуйсбург 8 березня 1921 р. опинився під окупацією Франції [421, с. 210–211]. Займаючи цю позицію, він, швидше всього, турбувався не питанням сплати Берліном репарацій, хоча й використовував цей елемент як тиск на Париж, а прагнув встановити стабільність в Європі.

Очевидно, що Варшава виступала проти втрати регіону і вимагала поділу згідно до «лінії Корфанти», яка тягнулася вздовж Одри, за якою до Польщі відійшли б 662 громади з польською більшістю і 226 з німецькою [128, с. 251]. Франція також різко розкритикувала ідею неподільності Верхньої Сілезії як таку, що суперечила Версальському договору. Комітет із закордонних справ французької палати депутатів прийняв 24 березня 1921 р. резолюцію, в якій просив уряд здійснити кроки щодо негайного поділу регіону відповідно до наявних більшостей у гмінах.

Важливу роль у цій справі, поряд з політичними чинниками, продовжували відігравати й економічні. Так, на основі підписаної угоди від 1 березня 1921 р. між А. Бенісом і Е. Перетті де ла Рокка, а 23 березня 1921 р. й з А. Бріаном, було створено корпорацію «Société Fermière des Charbonages de l'État Polonais», банки «Banque de Silésie і Société Fermière des Mines Fiscales de l'État Polonais en Haute Silésie», а у 1922 р. кампанію – «Fonderie Fiscale Polonaise de Strzybnica», «Société Fermière de Tarnowitz», які отримували значні пільги в регіоні [450, с. 127–167]. Сілезька німецька позапартійна організація – «Der Bund der Oberschlesier», зазначала, що цей регіон як неподільна економічна одиниця значно б більше відповідав інтересам Франції. Однак, з огляду політичні чинники Париж відкинув ці пропозиції. Водночас, А. Бріан заявив у сенаті, що шахти Верхньої Сілезії ще упродовж 15 років будуть поставляти вугілля до Німеччини, і тому помилково вважати, що її приєднання до Польщі може негативно вплинути на можливість Берліна сплачувати репарації [473, с. 230–231].

Не принесло свого результату й обговорення цієї справи Д. Ллойд Джорджем і А. Бріаном 23 квітня 1921 р. Відтак, члени союзницької плебісцитної комісії, апріорі, не могли прийти до спільної позиції, що ще більше загостило напругу в регіоні. За такої ситуації голова комісії Г. Ле Ронд вважав, що краще було б взагалі не оприлюднювати жодних рекомендацій. Однак, Лондон і Рим не поділяли його погляду [176, с. 174]. 30 квітня 1921 р. було запропоновано два варіанти: який захищав кордон наблизений до «лінії Корфанти» (французький); за яким весь промисловий регіон, за виключенням пщинського, рибницького і частини катовіцького повітів, мав би відійти до Німеччині (британсько-італійський) [128, с. 243–257].

На початку травня 1921 р. Найвища Рада зібралась у Лондоні, де розглянула дві справи: німецькі репарації і поділ Верхньої Сілезії. Це було не вигідно для Польщі, адже вона розуміла, що Франція, з огляду на свою непросту економічну ситуацію, може віддати перевагу справі репарацій. Хоча рекомендації комісії й не було озвучено публічно, деякий їх зміст став відомий. Побоюючись, що Париж може піти на компроміс, польське населення 2 травня 1921 р. оголосило загальний

страйк у регіоні. Наступного дня розпочалось нове – третє сілезьке повстання (2/3 травня–5 липня 1921 р.) (див. Додаток А.6), і повстанці на чолі з В. Корфанти, який залишив посаду польського плебісцитного комісара, захопили майже всю територію до «лінії Корфанти».

У такому розвитку подій Берлін, Лондон і Рим звинуватили Г. Ле Ронда, якого напередодні повстання було відкликано до Парижа, та французькі війська під командуванням Ж. Гратьера, які не виступили проти повстанців [176, с. 176]. Було очевидно, що маршал Ф. Фош і Г. Ле Ронд, який радив послу М. Замойському, аби Польща послідовно дотримувалась «лінії Корфанти» [108], мали знати про підготовку повстання і не перешкодили йому. Втім, ми вважаємо, що Париж швидше прагнув здійснити тиск на Німеччину, ніж виступав за реальну військову акцію. З огляду на це, а також рішучу позицію союзників, Франція засудила дії Польщі [388, с. 517]. Деякі джерела свідчать, що в обмін на подальшу підтримку в разі здобуття повстанцями Верхньої Сілезії, Париж висунув Польщі умови. Так, при владі й далі мав бути уряд В. Вітоса, голову МЗС Е. Сапегу замінити на більш активного дипломата, а Польща повинна була дотримуватись повного нейтралітету у конфлікті [473, с. 232].

7 травня 1921 р. Конференція Послів засудила повстання і повідомила, що Польща може понести повну відповідальність. Того ж дня Г. Ле Ронд повернувся до Ополе і зміг домовитись з В. Корфанти про встановлення тимчасової лінії перемир'я. На півдні вона мала відповідати «лінії Корфанти», а на півночі дещо відходити на користь Німеччини. Втім, через те, що міжсоюзна комісія відмовилась укладати з повстанцями угоду, цей план, який створював би для польської сторони dokonаний факт, провалився.

Хоча повстанці й досягли своєї стратегічної мети – зняття Найвищою Радою, через військові дії, питання поділу Верхньої Сілезії зі свого порядку денного, німецька сторона почала поступово перехоплювати ініціативу у конфлікті. Головною причиною цього, було формування 11 травня 1921 р. нового німецького уряду на чолі з К. Й. Віртом, який прийняв ультиматум щодо сплати репарацій в сумі 132 млрд. марок в золоті, що дозволило Берліну ліквідувати загрозу окупації

Руру. Водночас, Д. Ллойд Джордж заявив, що Польща «не має жодного історичного права на Верхню Сілезію» [387, с. 74], і розкритикував Францію, яка ускладнювала вирішення справи [145, с. 193]. У відповідь, А. Бріан 14 травня 1921 р. в ноті до британського уряду зазначав, що якщо Берлін втрутиться у конфлікт, «Франція в жодному випадку не буде пасивною» [438, с. 39]. Публічне протистояння союзників все більше загострювалось і кожна із сторін намагалась залучити на свій бік Італію. Втім, зважаючи на некоректні висловлення віце-міністра Польщі Е. Пільтца щодо неактивності італійців, Рим не підтримав Париж у цій справі [13, с. 452].

Однак, розпочатий 21 травня 1921 р. наступ озброєних німецьких частин – Сельбштштутц і Фройкорпс на повстанців ускладнював Д. Ллойд Джорджу, з огляду на бажання не зіпсувати стосунки з Парижем, можливість подальшої відкритої підтримки Берліна. Тому, союзники разом застерegli Берлін від подальших атак [145, с. 164–166]. Наприкінці травня міжсоюзна комісія знову запропонувала два варіанти розв'язання конфлікту: Г. Ле Ронда – створення між воюючими сторонами нейтральної зони та Г. Персівалю–А. Марініса – створення трьох зон. Промислову зону повинні були б зайняти війська союзників, зону Пщини і Рибніка – повстанці, а решту території – німецькі військові напівформування.

24–26 травня 1921 р. верхньосілезьке питання стало об'єктом дебатів французького парламенту, які були підсумовані в резолюції. В ній заявлялось, що Палата «покладає свою довіру на уряд у забезпеченні прийняття рішення стосовно Верхньої Сілезії, яке б відповідало духу Версальського договору». 9 червня 1921 р. Р. Пуанкаре заявив в «Ле Матін», що «Все нам наказує підтримати Польщу: Договір, плебісцит, відданість, теперішні і майбутні інтереси Франції, і постійний інтерес в мирі» [473, с. 234–235].

У другій половині 1921 р. позиція Франція на міжнародній арені дещо посилилась, що пояснювалось покращенням економічної ситуації в країні, а також перемогою підтримуваних Парижем турецьких військ у війні з Грецією, за якою стояв Лондон. Взагалі, британській стороні потрібний був перепочинок для придушення антибританського повстання в Іраку 1920 р., врегулювання палестинського питання та необхідність вирішення «неоголошеної війни» проти

ірландських сепаратистів з ІРА, яка досягла свого апогею у 1919–1921 рр. З огляду на це, Лондон був змушений піти на деякі поступки у справі Верхньої Сілезії, хоча його офіційна лінія й далі залишалась незмінною [438, с. 41]. А. Бріан також був готовий піти на компроміс, адже вважав, що цей конфлікт є небезпечним як для миру в Європі, так й для французько-британського союзу. Варшава була дещо дезорієнтована такими виступами А. Бріана і схвальною реакцією британської преси щодо його дій [14, с. 481]. Париж намагався переконати Варшаву, що якщо вона піде на поступки, Франція «зможе здійснити свою програму передачі цілого промислово-гірничого округу» [15, с. 727]. Зрештою, союзники домовились з німцями про створення нейтральної зони, а сторони повинні були 14–22 червня 1921 р. вивести свої війська з плебісцитної території. 5 липня 1921 р. повстання було формально припинене.

Поділ Верхньої Сілезії знову мали вирішувати великі держави. Зокрема, британсько-італійський план пропонував негайну інкорпорацію до Польщі і Німеччини, тих районів, які межували з ними, і зупинитись тільки на обговоренні промислового «трикутника» (Битом–Катовіце–Глівіце). Франція і Польща, МЗС якої очолив К. Скірмунт, виступили проти пропозиції британського прем'єра передати весь «трикутник» німцям, і наполягали на його поділі. За британським планом Польща отримала б територію з 30 % населення, що голосувало за неї, а за французьким – з 80 % населення.

На початку серпня 1921 р. цю дискусію було перенесено до Парижа, де зібралась Найвища Рада. 8 серпня 1921 р. на її засіданні, французька сторона знову виступила за поділ регіону згідно із результатами голосування у гмінах, а британська – передачі «трикутника» Німеччині. Розбіжності зникли після того, як італійські представники запропонували підпорядкувати цей край під тимчасове управління Ліги Націй, а А. Бріан висунув пропозицію, аби вона й прийняла рішення щодо поділу. 12 серпня 1921 р. Д. Ллойд Джордж, з огляду на складну внутрішню ситуацію, погодився з цим [388, с. 528]. Загалом, це рішення Найвищої Ради можна назвати тактичною перемогою А. Бріана, адже йому вдалось уникнути реалізації британського варіанту, в ситуації коли Франція опинилась в ізоляції у цій

справі, а також давало змогу сподіватись на більшу підтримку своєї позиції у Раді Ліги Націй. З іншого боку, це рішення дозволило Лондону врятувати свій престиж у безвихідній ситуації і в разі не вигідного вирішення для Німеччини справи, зменшити свою відповідальність за це.

Ліга Націй розпочала розгляд цього питання 29 серпня 1921 р., створивши комітет у справі вирішення верхньосілезької проблеми. Ключові ролі в ньому знову відігравали представники Лондона і Парижа. Однак, з огляду на їх спільне прагнення встигнути розв'язати цю справу до початку Вашингтонської конференції, союзники були готові до компромісу [155, с. 143].

Остаточне рішення в справі поділу плебісцитної території було оприлюднене Радою Ліги Націй 12 жовтня 1921 р., а вже 20 жовтня 1921 р. свою позицію оголосила й Конференція Послів (див. Додаток А.6). Всупереч результатам плебісциту, Верхню Сілезію було поділено відповідно до розташування лінії фронту станом на липень 1921 р. Новий кордон, по суті, розрізав промисловий «трикутник» регіону. До Польщі відійшли Пщина, Рибнік, Катовіце, Крулевська Гура, Тарновські Гури і Любленець [90], що дало їй змогу отримати 53 з 67 діючих копалень регіону [438, с. 41]. Водночас, Польща отримала 3214 км², тобто лише 29 % плебісцитної території. Відповідно до міжнародних рішень, цим землям була надана автономія. Крім того, Конференція Послів поставила перед сторонами умову укладення між ними договору щодо охорони прав національних меншин і пом'якшення наслідків господарського поділу промисловості краю. Будучи незадоволеною цим рішенням, Варшава все ж 22 жовтня 1921 р. погодилась з ним. Натомість рейхсканцлер Німеччини К. Й. Вірт на знак протесту подав у відставку.

Такий поділ Верхньої Сілезії, незважаючи на те, що він пролягав коротше за «лінію Корфанти» і проект Г. Ле Ронда, можна назвати успіхом Парижа і Варшави. А. Бріан зміг, всупереч бажанням Д. Ллойд Джорджа передати Німеччині цей регіон, уникнути протистояння з Лондоном і досягти передачі Польщі більшої частини копалень. Хоча ця справа й продемонструвала велику залежність Польщі від французької допомоги та дієвості їхнього союзу, слід відзначити, що суттєва роль у такому рішенні належить польським повстанцям, які своїми діями

унеможливи прийняття Найвищою Радою небажаного для Польщі поділу. Водночас, це рішення й не означало повної поразки Лондона і Берліна, які покладали надії на умову Конференції Послів щодо необхідності укладення польсько-німецького господарської угоди. Умови цієї угоди могли суттєво вплинути на те, що поділ регіону насправді означав б лише зміну державно-правового статусу тієї частини краю, що відходила до Польщі.

Власне, офіційне підписання рішення Ради Послів від 20 жовтня 1921 р. було відкладено до підписання польсько-німецької конвенції, переговори щодо якої відбувались у Женеві під контролем Ради Ліги Націй [19, с. 683–702]. Найбільш спірне їх питання стосувалось права Польщі ліквідувати німецьку приватну власність, що передбачалось Версальським трактатом, але було відкладено Радою Послів на 15 років. Берлін хотів внести це правило й в майбутню конвенцію, але Варшава виступала проти цього [110]. Лише наприкінці квітня 1922 р. Варшава, побоюючись нового повстання в краї, погодилась піти тут на компроміс [20, с. 280–292]. 15 травня 1922 р. було прийнято угоду, відому як «Верхньо-Сілезька Конвенція», або «Женевська Конвенція» [111, с. 661–670]. Згідно із нею, на території Верхньої Сілезії, яка відходила до Польщі, протягом найближчих 15 років чинним залишалось німецьке законодавство. Загалом, зазначимо, що пункти цієї угоди більш вигідні для Німеччини і в майбутньому дали їй можливість здійснювати економічну блокаду Польщі, хоча тоді, передача останній частини індустріального краю, яка відбулась у червні 1922 р., й посприяла відбудові польської економіки. Міжсоюзна комісія припинила свою діяльність 4 липня 1922 р., а Варшава і Берлін були зобов'язані сплатити союзникам за їхню діяльність там відповідно 50 214 144,39 і 29 198 591,50 марок в золоті [123, с. 219]. Таким чином, хоча учасникам тих подій й здавалось, що тоді була вирішена остання польсько-німецька територіальна суперечка, майбутні події, пов'язані із ненаданням великими державами у Локарно у 1925 р. своїх гарантій щодо східних кордонів Німеччини викликали питання щодо безпеки і цілісності Польської держави, відповідь на які пролунали у 1939 році.

Паралельно із вирішенням цієї справи, Великій Британії і Франції потрібно було визначитись із своєю позицією щодо східної територіальної проблематики Польщі, а саме – питання міжнародно-правового визнання її кордонів, вказаних у Ризькому договорі, який набрав чинності 30 квітня 1921 р., визначення статусу Східної Галичини і розв'язання польсько-литовського конфлікту. Основний ж вплив на ставлення Заходу до цих питань здійснювали їх взаємини з більшовиками, які, після евакуації з Криму у листопаді 1920 р. останнього лідера білих – П. Врангеля, та підписання ряду мирних договорів з іноземними державами, фактично остаточно утвердилась у Росії і посилили свої міжнародні позиції.

Хоча Франція й не визнала Ризького миру, вона поступово почала відмовлятися від ідеї скинення більшовиків шляхом інтервенції. Основні її зусилля були тепер спрямовані на створення польсько-прибалтійського союзу [269], який мав разом з Малою Антантою та польсько-румунським союзом з одного боку ізолювати Радянську Росію, а з іншого – тримати під контролем Німеччину і створити політичну протизагу Великій Британії і США. Тому, Париж не був зацікавлений у польсько-литовському конфлікті, який перешкодив створенню цього союзу. Зі свого боку, Лондон, з огляду на підписану торговельну угоду з Москвою, став ще більше зацікавлений на перетворення Прибалтики на транзитний шлях до Росії. Крім того, зважаючи на концепцію рівноваги в Європі, у Лондоні негативно ставились як до активних дій Франції щодо створення польсько-прибалтійського блоку, що значно б посилювало її позиції в регіоні, так й розглядали будь-які конфлікти в Європі, зокрема польсько-литовський, як небажані. Отже, союзники, виходячи із власних інтересів, здійснювали чимало зусиль для вирішення цього конфлікту.

Так, 1–3 березня 1921 р. за їх безпосереднім сприянням, Рада Ліги Націй прийняла рішення про проведення у Брюсселі польсько-литовських переговорів під керівництвом представника Ради Ліги Націй, П. Гіманса. Однак, з огляду на те, що сторони не були готові до компромісу, шанси зустрічі на успіх виглядали невеликими. За такої ситуації, Ке д'Орсе, яке загалом, як й Лондон, підтримувало

ідею створення федерації між Польщею і Литвою, вважало за необхідне відтягнути прийняття будь-якого рішення.

20 травня 1921 р. П. Гіманс запропонував врегулювати суперечку на основі тзв. проекту трьох послів (Великої Британії, Франції і Італії), який згодом отримав назву – першого плану Гіманса. Цей проект, який передбачав створення федерації між Польщею і Литвою, отримав підтримку як у Парижі, так й з боку Дж. Керзона [271, с. 58]. Загалом, цей план відповідав проекту федерації Литви і створеної Центральної Литви, який обговорювався Е. Сапегою і Ф. Бертельє у лютому 1921 р., і відрізнявся лиш тим, що там було введено поняття кантонів – віленського і ковінського. Хоча затвердження Радою Ліги Націй 28 червня 1921 р. цього плану як основу для майбутніх переговорів й було вигідним для Варшави, в інструкції МЗС Польщі до її посольств висловлювалась «прихильна критика» щодо нього [30]. З огляду на, загалом, прихильну позицію Лондона до цього плану, така неоднозначність Варшави і небажання Литви приставати на ідею федерації, викликали незадоволення у британської сторони, а Д. Ллойд Джордж, який виступав проти такого фактичного приєднання Литви до Польщі, взагалі заявив про безсенсовність подальших переговорів [423, с. 341].

Водночас, Польща була стурбована небажанням Заходу визнати її східні кордони. Ю. Пілсудський розумів, що однією із основних причин цієї стриманості, окрім політичної і дипломатичної, було негативне ставлення військових, які вважали, що цей кордон значно виходить за польську етнічну лінію, немає стратегічної цінності і може призвести до нової війни. Незважаючи на спроби польських військових переконати Захід у протилежному, у липні 1921 р. Ке д'Орсе заявило, що в цій ситуації «прагнути до підтвердження де-юре стану де-факто» є неможливо [388, с. 539–540].

Лондон також детально стежив за ризьким кордоном та аналізував наслідки миру, який оцінювався дуже позитивно. В ході дискусії щодо стійкості кордону, яка відбулась у Форін Офіс у червні 1921 р., за результатами отриманого з Варшави повного тексту Ризького трактату, А. Ліпер знову повторив думку, що цей кордон був надто розширений на схід і пропонував передати його на розгляд Ліги Націй.

Дж. Д. Грегорі заявив, що великі держави опинились б в дурній ситуації, якби після надання ними гарантій кордону, більшовики розпочали б війну і повернули втрачені території, а А. Ліндсей був переконаний, що оскільки західний кордон Росії вперше за 130 років так кардинально змінився, не можна було нічого остаточного про нього говорити [445, с. 283–284]. Загалом, розходження щодо ризького кордону виникали з побоювань, що стосувались дійсних намірів Москви.

Особливо проблемним елементом визнання цього кордону залишалось питання Східної Галичини. Зокрема, Лондон надалі виступав проти остаточного приєднання цього краю до Польщі і саме завдяки його зусиллям та активним протестам української еміграції, 23 лютого 1921 р. це питання постало перед Радою Ліги Націй. Варшава і Париж були дуже незацікавленими таким розвитком подій. Зрештою, Франції вдалось схилити союзників до передачі цієї справи Раді Послів, в рамках якої Ке д'Орсе могло відтягнути прийняття рішення до кращої міжнародної ситуації [486, с. 138–147]. Восени–взимку 1921 р. Форін Офіс вирішив знову вивчити справу Східної Галичини. М. Мюллер 10 жовтня 1921 р. повідомляв, що Варшава не дотримувалась порозуміння від 19 червня 1919 р., за яким отримувала лише адміністративну владу над цим краєм, що свідчило про підняття польською владою «інкорпораційних кроків»; Дж. Д. Грегорі після спілкування з польським представником у Лізі Націй Ш. Ашкеназі, заявляв, що Варшава працювала над автономним статутом Східної Галичини. 11 листопада 1921 р. перебіг цієї дискусії було представлено британському послу у Парижі, Ч. Гардінгу (див. Додаток А.9), який, загалом, із симпатією поставився до концепції переказу краю до Польщі, в разі надання йому автономії [445, с. 285–286]. Однак, зрештою, знову перемогла традиційна британська тактика «wait & see».

Водночас, зважаючи на наближення Вашингтонської конференції, складну ситуацію в Ірландії, бажання Єгипту проголосити незалежність та наближення терміну виборів у Великій Британії, Д. Ллойд Джордж прагнув якнайшвидше вирішити всі гострі питання у Східній Європі. Зі свого боку Париж побоювався, що з огляду на голод в південних регіонах Росії і в Україні влітку 1921 р. і звернення В. Леніна по міжнародну допомогу [16, с. 270–272; 231, с. 231–235], Лондон і Берлін

могли посилити свої позиції й на Балтиці, а тому прагнув швидкого вирішення польсько-литовського конфлікту. Тому, у К. Скірмунта були підстави сподіватись на вигідне вирішення віленського питання.

Проте, новий проект П. Гіманса від 3 вересня 1921 р. пропонував створити з Віленщини автономний литовський кантон. Таким чином, це означало відмову від ідеї федерації, що було б більш вигідно для литовської сторони [17, с. 484–494]. 24 вересня 1921 р. він був затверджений Радою Ліги Націй. Втім, цей варіант був неприйнятний для обох сторін. Кє д'Орсе також без ентузіазму віднеслось до нього, побоючись, що Москва і Берлін змогли б встановити контакт через автономну територію. 21 вересня 1921 р. віце-директор політичних справ Кє д'Орсе, Ж. Ларош ознайомив польських представників у Парижі із французьким баченням розвитку цієї справи. Зокрема, він радив, аби Л. Желіговський залишив Віленщину, де протягом двох місяців повинна бути створена автономна адміністрація, яка б змогла організувати вибори до сейму Вільнюса; ці вибори повинні охопити, окрім Центральної Литви, й сусідні польські воєводства до кордону, який визначався за Московським договором від 12 липня 1920 р., що викликало б схвалення з боку міжнародних інституцій; підтримав пропозицію встановлення польсько-литовського кордону на Сувальщині контрольною комісією відповідно до «лінії Керзона» [388, с. 553–554]. Відтак, Кє д'Орсе схвалювало польські вимоги, а засада автономії повинна була служити лише «для вигляду».

Ухвала польського сейму від 17 листопада 1921 р. про проведення виборів до автономного сейму Вільнюса, передача Л. Желіговським 30 листопада 1921 р. влади над Центральною Литву голові Тимчасової урядової комісії і призначення ним виборів до сейму на 8 січня 1922 р., та обіцянка Польщі визнати автономію краю, свідчили про дотримання Варшавою французького плану. Водночас, Кє д'Орсе, з огляду на очевидну негативну позицію Великої Британії та Італії щодо інкорпорації краю, застерігало Варшаву від швидкої анексії Віленщини після виборів і наголошувало на необхідності підкреслити ззовні особливість її статусу. 13 січня 1922 р. Рада Ліги Націй видала ухвалу про закінчення посередницьких зусиль щодо

вирішення конфлікту, та застергла Польщу, що не визнає його одностороннього розв'язання.

Справді, позиція Парижа багато в чому пояснюється його прагненням в цей час уникнути конфронтації з Лондоном. У період підготовки до Вашингтонської конференції (12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р.), Кє д'Орсе зрозумівши, що не зможе залучити США в європейські справи, вважало єдиним кроком, який посприяв б покращенню міжнародної позиції Франції, саме нормалізацію відносин з Великою Британією. У грудні 1921 р. французький дипломат у Лондоні, А. де Сент Олар запропонував укласти спільний гарантійний пакт, в якому б передбачалось не тільки підписання військової конвенції і надання Лондоном своїх гарантій Франції і Рейнській зоні, але й їхня допомога через Лігу Націй східним союзникам Франції [171, с. 555–556]. Однак, зважаючи на «небажання англійського народу щодо можливого втягнення у конфлікти, які могли виникнути з приводу Польщі, Гданська чи Верхньої Сілезії», Д. Ллойд Джордж відкинув пропозиції посла та подібні варіанти А. Бірана на Лондонській (19–22 грудня 1921 р.) і Каннській (5–12 січня 1922 р.) конференціях [145, с. 258]. Така позиція Лондона свідчила й про його сумнів щодо міцності й тривалості встановлених польсько-німецьких кордонів.

Більшість французької преси і парламент погоджувались із Р. Пуанкаре, що «Франція нічого не виграє, а Німеччина нічого не програє, якщо французький уряд буде й надалі проводити галасливу дипломатичну акцію і влаштовувати великі конференції прем'єрів». Позиція А. Бірана, котрий все ж не виключав можливості прийняття британських пропозицій, які загрожували ревізії Версальського договору, та його згода на проведення у Генуї конференції з економічних питань за участі Москви, викликала критику з боку опозиції і президента А. Мільєран. А. Біран подав у відставку, а прем'єром і главою МЗС став Р. Пуанкаре [171, с. 588–592] (див. Додаток А.2), а розбіжності між союзниками [109] і зосередження Лондона на своїх проблемах на Близькому Сході відсунули справу гарантійного пакту на задній план. Взагалі, відставку А. Бірана можна вважати поворотним пунктом політики Франції щодо Польщі. Погоджуємось із заявами соціалістичної преси, що якщо

тезами А. Бріана були підтримка і недопущення ізоляції Польщі, то Р. Пуанкаре – прагнення прив'язати її до Парижа, який сам опинився у міжнародній ізоляції.

У той же час, всі зацікавлені сторони розуміли, що наближення конференції у Генуї, яка мала прояснити роль Росії і Німеччини в економічній відбудові Європи, могло вплинути й на розв'язання територіальної проблематики Польщі. Взагалі, після надання гарантій безпеки своїм володінням у Тихому Океані і на Далекому Сході, прийняття програми морського озброєння і часткового вирішення ірланського питання, Велика Британія на початку 1922 р. змогла активізувати свою політику у Східній Європі. Зокрема, з огляду на зростаючу загрозу конкуренції з боку Німеччини на російському ринку та бажання використати радянський козир, який мав гарантувати йому підтримку лейбористської партії, в ситуації очікуваного виходу консерваторів з уряду, Д. Ллойд Джордж виступав за визнання Росії де-юре або принаймні за посилення з нею торговельних контактів. Тому, Лондон прагнув надати цій конференції як економічного, так й політичного характеру. Водночас, з огляду на британські плани вести торгівлю з Росією через море, а не через Польщу, готовності Росії відмовитись від розгляду питання визнання її ризьких кордонів у Генуї, та прагненні Франції розглядати там лише економічні питання, і небажанні визнавати більшовиків, до того як вони не сплатять боргів царської Росії, шанси на схвалення ризьких кордонів виглядали примарними.

Франція займала негативну позицію щодо можливої інкорпорації Віленщини, яка могла мати негативні наслідки на підписання польсько-прибалтійського союзу і гарантійного пакту. Водночас, Ке д'Орсе прийшло до висновку, що втручання Ліги Націй у цей конфлікт тепер лише шкодить його вирішенню. К. Скірмунт підтримував цю позицію і вважав, що відповідні дії могли б посприяти визнанню ризьких кордонів. Однак, сейм Вільнюса, який був сформований за результатами виборів у Центральній Литві від 8 січня 1922 р., незважаючи на їх бойкотування з боку литовського, білоруського та єврейського населення, які склали приблизно 30 % населення краю, не зважав на дипломатичні нюанси і вже 20 лютого 1922 р. виступив за приєднання краю до Польщі. За такої ситуації, навіть польські федералісти підтримали ідею інкорпорації. Тому, не дивно, що у них викликало

обурення статті французької преси, в яких вибори називались як «плебісцит під багнетами» [388, с. 556–557].

Очевидно, що після віленського питання, позиції Польщі у Франції були дуже слабкими, про що свідчила відсутність консультацій між ними щодо конференції у Генуї. Тому, Польща усвідомлювала необхідність нормалізації їх відносин. Як наслідок, 6 лютого 1922 р. Варшава підписала доопрацьовану версію економічної угоди з Францією, в обмін на що К. Скірмунт сподівався здобути визнання ризьких кордонів. Втім, Р. Пуанкаре, по суті, проігнорував питання кордонів у меморандумі від 6 лютого 1922 р. та під час його зустрічі з Д. Ллойд Джорджем 25 лютого 1922 р. у Булоні. Більше того, на початку 1922 р. Франція взагалі надіслала на реєстрацію до Ліги Націй Севрський договір, згідно з яким Східна Галичина передавалась би Польщі на 25 років, а не назавжди, як того хотіла польська влада [269, с. 48]. З огляду на цю позицію Парижа, Варшава лише змогла заручитись його підтримкою щодо недопущення у Генуї дискусії навколо Ризького трактату.

Шанси Варшави на схвалення її кордонів стали ще меншими після проекту щодо приєднання Віленщини до Польщі від 1 березня 1922 р. [18, с. 586–590], який викликав демарш з боку Парижа, Лондона і Рима. Вони застерігли її, що анексія Вільнюса може завдати їй серйозних труднощів на міжнародній арені [176, с. 40]. Незважаючи на це, 24 березня 1922 р. сейм Вільнюса прийняв ухвалу про приєднання до Польщі, а 6 квітня 1922 р. польський сейм прийняв закон про «встановлення державної влади над Віленською землею». Ковно оголосило стан війни з Польщею, який тривав до 1938 р. [329, с. 24–44].

Хоча напередодні Генуї Польща й змогла отримати визнання своїх ризьких кордонів з боку Латвії, Естонії і Фінляндії шляхом підписання з ними 13–17 березня 1922 р. Варшавського договору [91], який був здійсненням давнього плану Ке д'Орсе, Париж чітко продемонстрував негативну позицію щодо цього кордону на конференції у Лондоні (22–28 березня 1922 р.). Водночас, побоюючись можливого підняття Москвою питання перегляду Ризького договору при обговоренні боргу царської Росії, Варшава домовилась 29–30 березня 1922 р. у Ризі з РСФСР, Естонією і Латвією узгоджувати дії на конференції у Генуї.

Лондон позитивно поставилась до Ризької наради, а інспіровані Д. Ллойд Джорджем видання вітали пропозиції цієї зустрічі щодо визнання Радянської Росії де-юре і скорочення озброєння [416, с. 203], а також писали про надання Великою Британією Польщі кредиту у розмірі 4 млн. фунтів стерлінгів [269, с. 44]. Натомість ця нарада викликала обурення у Парижі, і Р. Пуанкаре висловив М. Замойському своє здивування щодо несподіваної зміни політики Польщі [416, с. 205]. 6 квітня 1922 р. дії представника Польщі у Ризі В. Йодко-Наркевича були офіційно дезавуйовані прем'єром А. Поніковським [455, с. 162], що продемонструвало велику залежність політики Польщі від Франції.

Знаючи про небажання Парижа визнавати ризький кордон, К. Скірмунт на початку квітня 1922 р., в рамках свого візиту до Лондона, спробував схилити до цього рішення Д. Ллойд Джорджа. Форін Офіс неофіційно запевнив польське посольство у Лондоні, що ця конференція буде чудовою нагодою вирішити питання кордонів, але застеріг, що прем'єр веде власну політику, яка може переважити у Генуї. Зрештою, він не дав йому чіткої відповіді [269, с. 48]. Частина правлячих британських кіл, особливо консерватори, негативно дивились на зміцнення Польщі. У розмові з Р. Дмовським, Н. Чемберлен сказав, що в інтересах Лондона – забезпечення для Німеччини вільного простору для експансії на Сході, а сильна Польща була б цьому перепоною [416, с. 204].

Зрештою, з огляду на активність радянської дипломатії напередодні конференції, яка могла вплинути на послаблення антирадянського фронту, Франція досягнула прийняття тези про потребу солідарності союзників у переговорах з Радянською Росією. 3 квітня 1922 р. Р. Пуанкаре публічно озвучив цю позицію в палаті обшин, яка непрямом засуджувала укладання Ризького трактату, а відтак й перекреслювала сподівання Варшави на можливість визнання її кордонів у Генуї [176, с. 145].

Втім, Франція і Польща направились на Генуезьку конференцію (10 квітня – 19 травня 1922 р.) з відчуттям побоювання за свої позиції. Воно знайшло своє підтвердження 9 квітня, коли польських делегатів – К. Скірмунта і Г. Нарутовіча не було запрошено на прелімінарне засідання, на якому британський прем'єр підняв

питання Вільнюса і Східної Галичини. Лише завдяки спільному виступу делегацій Франції і держав Малої Антанти, цю пропозицію було відхилено. Не бажаючи обговорювати ці справи, які Польща вважала доконаними фактами, К. Скірмунт 14 квітня 1922 р. направив учасникам конференції ноту із вимогою визнати східний кордон Польщі. Однак, з огляду на те, що 16 квітня 1922 р. у Рапалло було підписано німецько-російську угоду, яка передбачала спільну відмову від військових репарацій, що означало їхній вихід із міжнародної ізоляції і могло суттєво змінити конфігурацію сил у Європі, польська нота була, на певний час, залишена поза увагою.

Спроби Р. Пуанкаре підняти питання гарантійного пакту з британською стороною, в якому б йшлося й про надання гарантій для Польщі, знову не знайшли підтримки з боку Д. Ллойд Джорджа [171, с. 620], який хотів завадити російсько-німецькій співпраці шляхом укладення всіма учасниками конференції пакту про неагресію, умовою якого була ліквідація всіх проблемних питань. В контексті територіальної тематики, він вважав, що Росія може згадати про ті українські і білоруські землі, які увійшли до Польщі. Крім того, Литва і українська еміграція також будуть піднімати питання Східної Галичини і Віленщини, що не дасть змогу стабілізувати ситуацію в регіоні, необхідну для підписання цього пакту. Відтак, використавши як привід протест української сторони щодо окупації Польщею Східної Галичини від 10 травня 1922 р., Д. Ллойд Джордж того ж дня на засіданні політичної підкомісії запропонував негайно розглянути ці справи [423, с. 379–380]. Втім, завдяки протестній акції польської сторони та заяві делегатів Франції, Малої Антанти і балтійських держав, що конференція має економічний характер, ці пропозиції було відхилено. Союзники вирішили повернутись до питання ризького кордону за 9 місяців [221, с. 292; 9, арк. 1–6]. Водночас, 22 травня 1922 р. Варшава прийняла рішення визнати цей кордон як такий, що знаходяться під загрозою [21, с. 654–655, 679].

Провал Генуезької конференції, що призвела до економічної блокади Росії та німецько-радянської співпраці, небажання Лондона надати свої гарантії Польщі і нератифікація Варшавської угоди, через відмову фінського парламенту влітку 1922

р., змушували Францію все більше турбуватись щодо своїх зобов'язань перед Варшавою [275, с. 77]. З іншого боку, нерозв'язане ризьке питання і страх перед німецько-російською загрозою, який був поєднаний із складною ситуацією в країні, створював у Польщі високу напругу. 7 червня 1922 р. уряд А. Поніковського пішов у відставку, а відтак зупинились всі починання К. Скірмунта щодо зближення з Малою Антантою [381, с. 95]. Хоча наступні прем'єри – А. Слівінський і Я. Новак й заявляли, що будуть продовжувати курс на зближення з Малою Антантою, новий глава МЗС Польщі Г. Нарутович критично ставився до Праги (див. Додаток А.2). За такої ситуації, визначене в додатку політичної угоди між Варшавою і Прагою від 6 листопада 1921 р. вирішення суперечки за село Яворину на Спиші, що повністю підтримувалось з боку Конференції Послів, котра навіть декілька разів переносила остаточний термін закінчення переговорів – 15. 01, 6. 05, 6. 08 і 29. 12 1922 р. – було відкладено на невизначений час [466, с. 76–77]. Спроби демілітаційної комісії, яка була утворена згідно із пунктом 2 рішення Ради Послів від 28 липня 1920 р. щодо розв'язання польсько-чехословацької суперечки, остаточно врегулювати всі територіальні питання між сторонами також не принесли результату.

Хоча союзники й відклали розгляд питання визнання ризьких кордонів, їхнє обговорення тривало. Польський посол у Великій Британії В. Врублевський (див. Додаток А.9) писав, що «Д. Ллойд Джордж міг би визнати ці кордони тільки тоді, коли ця подія була б прихильно сприйнята британським суспільством, та якби вона давала йому козир у поєдинкові з Р. Пуанкаре» [423, с. 386–387]. І такий козир, перш за все, для Варшави, вимальовувався. Він був пов'язаний із турецько-грецькою війною, яка давала їм змогу сподіватись на зміну Великої Британії щодо питання визнання її кордонів. Так, згідно з британським планом, які підтримували Грецію, а Франція і Росія – Туреччину, Румунія повинна була стати їх союзницею на середземноморських протоках, а Польща мала б захищати румунські кордони від нападу з боку Росії. Відтак, ця війна чітко стосувалась Східної Галичини [8].

Безпосередній вплив на вирішення цієї справи продовжувала здійснювати дискусія навколо статусу краю. У ході розмови з Ж. Барту, Д. Ллойд Джордж пропонував вирішити це питання за зразком британсько-ірландських стосунків, але

цей план міг бути втілений у життя тільки за умови його схвалення двома сторонами [445, с. 293]. Натомість М. Мюллер надіслав до Лондона меморандум щодо польського проекту автономії для Східної Галичини від 12 серпня 1922 р. [176, с. 265]. Однак, запропонований поділ краю на «три особливі провінції» був відкинтий британським урядом, який вимагав надання справжньої автономії.

Внесення канадським представником В. С. Філдінгом східногалицького питання 19 вересня 1922 р. у порядок денний Ліги Націй було негативно розцінено у Лондоні. Наступного дня Дж. Керзон писав А. Бальфуру, що їхня ініціатива у цій справі була би безсенсовною з уваги на підтримку Парижем ідеї надання автономії краю і необхідність кожного польського уряду включати Східну Галичину до території, де буде відбуватись голосування, бо в іншому разі цей уряд впаде [423, с. 391]. А. Бальфур інформував з Женеви, що 22 вересня 1922 р. «з огляду на відсутність прогресу у галицькій справі збори Ліги Націй прийняли резолюцію, яка рекомендувала великим державам негайно зайнятись питанням статусу Східної Галичини». Такий розвиток подій міг змусити Лондон до небажаної відмови від політики вичікування. Тому, британська сторона із схваленням поставилась до нового проекту автономії для Східної Галичини, прийнятого сеймом 26 вересня 1922 р. З огляду на спроби Ліги Націй прискорити скликання Конференції Послів по цій справі, Форін Офіс інструктував Ч. Гардінга не проявляти ініціативу в початку її обговорення, а в разі підняття питання, спробувати позбутись прийнятої на себе у 1919 р. відповідальності щодо цього краю [445, с. 293–296].

Взагалі, наприкінці 1922 р. ставлення Заходу до питання визнання східних кордонів Польщі помітно змінилось на користь останньої. Вони позитивно оцінили результати листопадових виборів до польського сейму і сенату, а неучасть в них українського населення кваліфікували як наслідок незначної кількості української інтелігенції та низького рівня національної свідомості українського населення. Головні ж причини зміни були пов'язані із відставкою у жовтні 1922 р. Д. Ллойд Джорджа та загостренні ситуації на Близькому Сході. Так, з огляду на зростаючу небезпеку вибуху війни з Туреччиною, яку могла підтримати Москва, новий британський уряд на чолі з консерватором Е. Бонар Лоу став зацікавленим у

стабільній Польщі як частини британського плану щодо грецько-турецької війни [423, с. 394–395]. Водночас, відставка Д. Ллойд Джорджа означала й посилення впливу Форін Офіс на ведення зовнішньої політики, який, загалом, прихильно ставився до Польщі. Зміна курсу Лондона проявилась в ході дебатів навколо меморандума Дж. Д. Грегорі щодо Східної Галичини у Форін Офіс. Так, А. Ліпер заявив, що схиляється до визнання за Польщею цього краю і прагне уникнути складнощів, пов'язаних із можливим виникненням розходжень щодо проекту його автономії. Тому, він пропонував вирішити справу в колі Великої Британії, Франції та Італії [445, с. 297].

Хоча вбивство новообраного президента Польщі Г. Нарутовіча 16 грудня 1922 р. й викликало на Заході враження у посилення анархії в країні [178, с. 114], новий прем'єр-міністр В. Сікорський і глава МЗС А. Скшинський асоціювались як речники мирної політики (див. Додаток А.2) [176, с. 299], що повністю відповідало інтересам Лондона і Парижа. Варшава прагнула скористатись ситуацією. В. Сікорський у січні 1923 р. заявив, що «Уряд прагнучиме до покращення відносин з Англією, яка на міжнародній арені оцінить значення Другої Речі Посполитої як чинника миру та стабільності на сході» [485, с. 27], а О. Скшинський сказав, що хоче «понизити дружбу із Францією у Лондоні, і змусити Францію добре заплатити за неї» [388, с. 53].

У січні 1923 р. на міжнародній арені відбулись дві події, які безпосередньо вплинули на позицію Парижа і Лондона щодо розв'язання питання визнання союзниками кордонів Польщі. Перша з них стосувалась німецьких репарацій і, з огляду на те, що 9 січня 1923 р. Репараційна комісія під керівництвом Л. Барту трьома голосами представників Франції, Бельгії та Італії проти голосу британського делегата констатувала, що Німеччина не виконує своїх платіжних зобов'язань по Версальському договору, Париж наполягав на прийнятті санкцій. 11 січня 1923 р. французькі і бельгійські війська вступили в Рур, що викликало великий резонанс в Європі. Хоча Л. Бонар Лоу й зайняв досить нейтральну позицію, французька «Л'Еклер» писала, що дії Франції викликали у Великій Британії, як й у Німеччині і США, дуже негативну реакцію [49, с. 14]. З огляду на Рапалльську угоду, ця акція

загрожувала Польщі, як союзниці Франції, безпосереднім втягненням у конфлікт. Відтак, вона поводила себе дуже обережно, адже прагнула розглядати цей альянс виключно як захисний. 8 лютого 1923 р. М. Замойський писав Р. Пуанкаре, що «окупація Руру не дозволяють їм (Ч. Ю. – французькій стороні) в достатній мірі зосередитись над змінами, які відбуваються на східних кордонах Німеччини, тому, невизнання кордонів Польщі означатиме її послаблення тоді, коли Париж потребує підтримки» [473, с. 273; 176, с. 150, 264].

На користь Варшави зіграв й факт захоплення Литвою 15 січня 1923 р. Клайпеди (по-німецьки – Мемеля), котра з 15 лютого 1920 р. знаходилась під управлінням Найвищої Ради і мала стратегічне значення, адже давала литовцям можливість вийти до Балтійського моря (Додаток Б.5).

Варшава виступила із протестом, який мав швидше формальний характер, адже це питання стосувалось не стільки гарантій інтересів Польщі у Клайпеді, скільки визнання Заходом польсько-литовського кордону та її права на утримання Віленщини. Негативно налаштовані до Польщі опозиційні британські видання писали, що джерелами таких дій Ковно стали польсько-французьке порозуміння, захоплення польськими військами Вільнюса і Східної Галичини [47, с. 38]. З метою стабілізації становища у регіоні представники Лондона і Парижа у Лізі Націй вирішили погодитись із претензіями Польщі на цей край, а Литви – на Клайпеду. 3 лютого 1923 р. Рада Ліги Націй запропонувала тимчасовий адміністративний поділ нейтральної смуги між сторонами. Згідно з нею, до Польщі відходила вся залізнична дорога Гродно–Вільнюс–Двінськ [328; 363; 505].

У лютому 1923 р. М. Замойський писав до А. Скшинського про те, що треба знайти країну, яка б взяла на себе ініціативу у піднятті питання визнання східних кордонів Польщі. Він зазначав, що цією країною не повинна бути Франція, оскільки це викличе негативну реакцію Лондона. Тому, він пропонував на цю роль – Італію. Крім того, Б. Муссоліні, здавалось, був готовий погодитись з цим [52, с. 3]. 15 лютого 1923 р. Рада Послів отримала ноту Варшави щодо остаточного розгляду її східних кордонів [97, с. 676]. Втім, В. Сікорський розцінив відповідь Р. Пуанкаре як «стриману позицію», а М. Замойський звернув увагу Парижа, що «будь-яка нова

відмова перекреслить всі зусилля Варшави направлені на підтримання миру і рівноваги в цій частині Європи» [473, с. 273]. 22 лютого 1923 р. Х. Панаф'є все таки передав Варшаві згоду Парижа розглянути це питання на Конференції Послів.

29 лютого 1923 р. Рада Послів доручила комітету експертів під керівництвом Ж. Лароша вивчити проблеми Східної Галичини та східних кордонів Польщі і до 10 березня 1923 р. підготувати відповідний проект рішення [243, с. 252]. Ще 13 лютого 1923 р. в ході розмови з К. Скірмунтом, підсекретар Форін Офіс Р. Ліндсей сказав, що «Галицький відрізок вашого східного кордону є єдиним відрізком, який нас інтересує і до якого є сумніви» [48, с. 93–96]. Водночас, Дж. Керзон висловив застереження щодо справи Східної Галичини. Він наполягав на необхідності направлення Варшавою доказів підготовки до запровадження автономії в краю. У зв'язку з цим, українські представники намагались схилити Захід до варіантів створення із Східної Галичини незалежної держави, певної форми протекторату великих держав або навіть її приєднання до Чехо-Словаччини [445, с. 298]. Ця акція принесла результати, і запланована на початок березня 1923 р. конференція була відкладена, а британський представник поставив перед Радою Послів умову підписання з Польщею конвенції, в якій та гарантувала б автономію краю. Втім, союзники не підтримали таку пропозицію.

Відповідно, такі вагання викликали у Польщі хвилю протестів з боку політиків та громадськості [243, с. 253]. Проте, галас виявився даремним, адже Лондон, який, загалом, прихильно ставився до вимог Польщі, відмовився від своїх умов. «Британський уряд не бачить іншої альтернативи щодо Східної Галичини, ніж віддати її під польське володіння» - зазначалось в урядовій інструкції до свого представництва в Парижі [423, с. 405–406]. Водночас, чеська «Загранічні Політика» писала, що Франція, з огляду на Рурське питання, використала весь вплив, аби змусити союзників прийняти якнайшвидше рішення щодо ризьких кордонів [473, с. 274]. Визнання цього кордону з боку союзників, дозволило б Парижу як почуватись більш комфортно в разі можливої агресії з боку Москви на Польщу.

14 березня 1923 р. Рада Послів, до складу якої входили Р. Пуанкаре (Франція), Р. Авезана (Італія) М. Матсуда (Японія) і Е. Філіппс (Велика Британія), прийняла

декларацію в якій, посилаючись на 87 ст. Версальського і 91 ст. Сен-Жерменського договорів, визнавала східні кордони Польщі, зазначені у Ризькому трактаті. Свої дії щодо Східної Галичини союзники мотивували тим, що «Польща визнала етнографічні умови Східної Галичини такими, які вимагають автономного устрою» [445, с. 299; 97, с. 679–680; 243, с. 254]. Задля справедливості слід зазначити, що Варшава протягом міжвоєнної доби жодного разу не поверталась до цієї справи [283, с. 34–36]. 15 березня 1923 р. документ, який остаточно вирішував долю Східної Галичини, Волині, Західної Білорусі і Віленщини, було підписано [52, с. 24–28]. Наступного дня М. Ратай повідомив депутатів про рішення Ради Послів, а 20 квітня 1923 р. польський уряд видав спеціальну постанову з цього приводу.

У заяві-протесті Є. Петрушевича від 15 березня 1923 р. та українських організацій щодо такого рішення зазначалось, що українське населення ніколи не погодиться з ним і домагатиметься незалежної Галицької держави [243, с. 254; 5, арк. 126–128; 10]. Загалом, в межах Другої Речі Посполитої опинилось 132 тис. км² етнічної території українського народу з 10,2 млн мешканців, з яких близько 6,5 млн, або 64 % складало українське населення [244, с. 70]. Ковно також відмовилось визнати таку ухвалу Ради Послів. Хоча в Ризькому договорі й зазначалось, що радянська російсько-українська делегація розглядає вирішення питання щодо державно-правового статусу Східної Галичини шляхом проведення там плебісциту, Польща, навпаки, інтерпретувала цей договір як міжнародно-правову відмову української радянської влади від території колишньої ЗУНР та Волині на свою користь. Тому, ця ухвала викликала критику й з боку радянських України і Росії [243, с. 255].

Таким чином, міжнародно-правове визнання східних кордонів Польщі Радою Послів у березні 1923 р. формально завершило процес формування території Другої Речі Посполитої. Вже згодом, після того як 27 липня 1923 р. Рада Послів, зважаючи на неспроможність Варшави і Праги дійти остаточної згоди щодо долі с. Яворина на Спиші в ході безпосередніх переговорів, передала цю справу Лізі Націй, яка у 1924 р. прийняла рішення щодо залишення цього села у складі Чехо-Словаччини. Згідно із встановленими кордонами за переписом 1921 р. площа Польщі досягла 387 тис.

км², що була шостою за величиною в Європі. Друга Річ Посполита являлась багатонаціональною державою, адже з понад 27 млн. чоловік, які проживали там станом на 1931 р., польське населення становило лише 68,9 % (Додаток Б.6). За кількістю населення вона також займала шосте місце серед європейських держав. Найпротяжніший кордон Польща мала з Німеччиною – 34,5% усієї довжини кордонів, або 1912 км. На другому місці були радянські республіки – 25,5%, або 1412 км, далі – Чехо-Словаччина – 17,8%, або 984 км. Кордон із Литвою мав 507 км, з Румунією – 347 км, Вільним містом Гданськом – 121 км, з Латвією – 109 км. Морський кордон – 140 км, або 2,5% усіх кордонів [491, с. 116] (Додаток Б.7), (Додаток Б.8).

В ході розгляду питання встановлення польських кордонів після Паризької мирної конференції, яке розглядається нами у контексті двох етапів – під час польсько-радянської війни (січень 1920 р. – березень 1921 р.) і після неї (березень 1921 р. – березень 1923 р.), було зроблено наступні висновки щодо політики Великої Британії і Франції стосовно цієї справи: 1. Значний вплив на розв'язання територіальних проблем Польщі здійснила польсько-радянська війна, яка продемонструвала як абсолютне різне ставлення британських і французьких кіл до загрози її захоплення більшовиками, так й спільну негативну позицію до реалізації польської федеративної ідеї, що багато в чому пояснювалось їхнім баченням вирішення російського питання; 2. Небажання як Лондона, так й Парижа особисто втягуватись у бойові дії з більшовиками та невиправдання сподівань Польщі досягти визнання своїх східних кордонів шляхом підписання угоди з Францією ще раз унаочнило другорядність польської проблематики для Заходу; 3. Критичне становище Польщі у війні з більшовиками дало змогу союзникам на конференції у Спа вплинути на не вигідне для Польщі остаточне розв'язання її територіальних проблем із Чехо-Словаччиною щодо встановлення південного кордону у Цешинській Сілезії, Спиші і Ораві, окрім Яворини, визначення її північних кордонів після проведення плебісцитів на Мазурах, Вармії і Повіслі, а також значно вплинути на перебіг вирішення справи Верхньої Сілезії і польсько-литовського конфлікту; 4. Перемога більшовиків у громадянській війні у Росії, провал польської федеративної

ідеї, яку Франція, зрештою, могла розглядати й як створення «додаткового санітарного поясу» – ще однієї лінії оборони її східних кордонів, неможливість сформувати сильний союзний блок держав Центрально-Східної Європи за участю Польщі, перетворювали останню, із засобу тиску на Берлін, на вразливу державу, затиснуту між приниженою Німеччиною і агресивною Радянським Союзом – союзними після Рапалло, що, з огляду на існуючі ризиковані зобов'язання щодо Польщі зазначених у польсько-французьких угодах, змушувало Париж розпочати згортання своєї політики на становлення гегемонії на континенті і перейти до спільної із Великою Британією, яка продовжувала проводити політику рівноваги щодо Європи, позиції встановлення етнічних східних кордонів Польщі та надання їй ролі лише як «санітарного кордону» навколо більшовицької Росії; 5. Відзначаємо, що хоча питання політики Лондона і Парижа щодо територіальних проблем Польщі й продемонструвало первинність політичної та економічної доцільності над етнічним принципом при встановленні її кордонів для них, три сілезькі повстання та інші численні міжнаціональні конфлікти в регіоні, які виникали з приводу несправедливого характеру становлення кордонів Другої Речі Посполитої унаочнили західним державам факт, що упереджений поділ земель може знову призвести до нових зіткнень та міжнародних ускладнень; 6. Хоча ризький кордон Польщі, який базувався на принципі військово-політичної доцільності та не відповідав британській концепції рівноваги сил, адже Польща отримувала 180000 км² території на схід від «лінії Керзона», розглядався союзниками, із стратегічної точки зору, досить ризикованим, загострення міжнародної ситуації в Європі на початку 1923 р., пов'язане із небезпекою вибуху британсько-турецької війни та можливою підтримкою останньої з боку Москви, вступом французьких і бельгійських військ у Рур, що загрожував Франції опинитись в ізоляції, а також захопленням Клайпеди литовськими військами, вплинула на позитивну для Польщі зміну британської і французької позиції у питанні визнання цього кордону.

ВИСНОВКИ

У дисертації було проаналізовано питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 рр., що дозволило з'ясувати ступінь вивчення цієї наукової проблеми у вітчизняній та зарубіжній історіографіях, опрацювати, систематизувати і поповнити джерельну базу дослідження, оцінити співвідношення впливу внутрішніх і зовнішніх факторів на відновлення Польської держави, виявити основні чинники формування британської і французької політики стосовно Польщі та її можливих кордонів, визначити місце і значення Польщі у зовнішньополітичних концепціях Франції і Великої Британії, з'ясувати вплив британсько-французьких протиріч на вирішення територіальних проблем Польщі, виявити зовнішньополітичні орієнтації Другої Речі Посполитої та їхній вплив на перебіг питання становлення кордонів, оцінити значення міжнародно-правового визнання ризьких кордонів для політики Великої Британії і Франції щодо Польщі.

Дослідження політики Великої Британії і Франції, як найсильніших європейських держав у період повоєнного врегулювання, щодо територіальної проблематики Польщі упродовж 1918–1923 рр. якнайкраще демонструє всю складність і суперечливість процесу становлення кордонів Другої Речі Посполитої та реалізації британської і французької зовнішньополітичних стратегій в Європі після війни, які призвели до неповного задоволення польських територіальних вимог, згорання самостійної активної зовнішньої політики Франції і досягнення Великою Британією формування вигідного для неї балансу сил на континенті.

– Історіографічний аналіз засвідчує наявність багатьох досліджень, які стосуються різних аспектів дисертації. Втім, наукова проблема політика Великої Британії і Франції щодо територіальних меж Польщі у 1918–1923 рр. дотепер не була предметом спеціального комплексного дослідження. Джерельна база, яка базується на матеріалах польських та українських архівів, а також на британських, американських, французьких, радянських, польських документальних публікаціях та великому обсязі мемуарно-публіцистичних матеріалів дозволяє висвітлити

територіальну проблематику Польщі у контексті геополітичних змін в Європі після 1918 р.

– Аналіз історичних передумов відновлення Польської державності приводить до висновку, що воно було досягнуто завдяки синтезу зовнішніх і внутрішніх чинників. Перші з них пов'язані із наслідками Першої світової війни 1914–1918 рр., які привели до розпаду Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій, в межах яких перебували польські землі, проголошенням В. Вільсоном принципу права націй на самовизначення, геополітичними розрахунками великих держав, котрі, загалом, підтримували ідею відновлення Речі Посполитої, як виправлення історичної несправедливості допущеної щодо Польщі під час трьох її поділів 1772 р., 1793 р., 1795 р. та на Віденському конгресі 1815 р., щоправда в різних територіальних межах. Внутрішні фактори, які посприяли відродженню Польської держави, полягали в активізації польського національно-визвольного руху як на самих польських землях – повстання у Познанщині, три сілезьких повстання, так й на еміграції – громадсько-політична діяльність ПНК, створення у Франції польської армії Ю. Галлера, пропагандистська діяльність І. Падеревського тощо. Встановлено, що відновлення Польської держави у 1918 р. було результатом комбінованої дії об'єктивних й суб'єктивних внутрішніх і міжнародних чинників, завдяки збігові національних інтересів та міжнародної кон'юнктури.

– Ключову роль у визначенні зовнішньої політики Франції і Великої Британії щодо кордонів Другої Речі Посполитої, встановлення яких дозволило завершити процес формування суверенної Польщі як дієвого суб'єкта міжнародних відносин, відіграли політичний, дипломатичний та військовий фактори.

Безпосередній вплив на формування політики Франції і Великої Британії як держав-переможниць після 1918 р., від котрих тепер залежало розв'язання низки складних проблем повоєнного врегулювання, здійснювала конкретна історична ситуація, породжена наслідками Першої світової війни, яка характеризувалась кардинальною зміною стратегічної ситуації в Європі, пов'язаною із розпадом Австро-Угорської, Російської, Німецької, Османської імперій, зростанням соціальної напруги, активізацією національно-визвольних рухів, економічною

кризою, революціями в країнах, що зазнали поразки, чи виявили незадоволеність підсумками війни.

Ці об'єктивні фактори в різній мірі позначились на британській і французькій політиці щодо питання відновленої Польської держави та її ймовірних кордонів як однієї із ключових проблем післявоєнної Європи, адже встановлення тих чи інших територіальних меж Польщі безпосередньо б стосувалось сусідніх із нею держав, перш за все, йдеться про Німеччину і Росію, а відтак стратегічного розкладу сил на європейському континенті.

– Польща традиційно посідала відмінне місце і значення у зовнішньополітичних концепціях Франції і Великої Британії. Різні, іноді діаметрально протилежні, розрахунки Лондона і Парижа щодо європейського континенту, які чітко проявились при розгляді територіальної проблематики Польщі, підтверджують хрестоматійні положення стосовно генеральних ліній цих великих держав на міжнародній арені у 1918–1923 роках.

Основні завдання зовнішньої політики Франції після Першої світової війни полягали у прагненні законсервувати ситуацію, створену перемогою Антанти, і досягнути гарантій безпеки своїм кордонам з огляду на потенційну загрозу з боку німецького мілітаризму, яку так й не було остаточно вирішено після поразки Німеччини і нав'язування їй Версальського мирного договору. Вирішення цих завдань Париж вбачав у віднайдені традиційного союзника у Східній Європі, що ускладнилось після більшовицького перевороту і початку громадянської війни у Росії та закликів більшовицького Раднаркому до поширення «світової революції», що розцінювалось Францією як загроза західній цивілізації. Виходячи із цього, Париж розглядав варіант створення сильної і територіально великої Польської держави, яка могла б стати противагою Німеччині та бар'єром проти більшовицької експансії в Європу, як один із найбільш ймовірних варіантів на шляху реалізації основних завдань її зовнішньої політики.

Сподівання французької влади на вигідне для себе вирішення польської проблематики шляхом здобуття керівних позицій у ряді створених консультативних дорадчих органах упродовж роботи Паризької мирної конференції, а саме в комісії з

польських справ на чолі з Ж. Камбон, спеціальній комісії на чолі із Ж. Нуленсом та в інших, себе не виправдали. Причиною цьому була різка протидія з боку прем'єр-міністра Великої Британії Д. Ллойд Джорджа, під впливом позиції якого формувалась британська зовнішня політика упродовж 1918–1922 рр., що дає змогу говорити й про роль особи в історії.

Політика Великої Британії щодо відновленої Польської держави та її кордонів розглядалась в контексті вирішення основних завдань британської дипломатії після 1918 р., а саме – досягнення стратегічної рівноваги сил в Європі, під якою розумілось перманентне французько-німецьке та німецько-російське протистояння, яке б змушувало ці держави зосереджувати увагу на вирішенні своїх європейських проблем, а Великій Британії дозволило б зайнятись її найбільшим джерелом прибутку – колоніями, ситуація в яких значно загострилась в ході Першої світової війни. Тому, створення сильної Польщі і ставка французької дипломатії на Варшаву як на один із варіантів посилення свого впливу в Європі, зовсім не входило в британські інтереси. Відтак, територіальна проблематика Польщі розглядалась крізь призму концепції «малої Польщі».

Польське питання по своїй суті було «польським» лише для самого польського населення, адже її проблематика розглядалась великими державами як засіб для досягнення власних цілей. За своєю суттю політика Великої Британії і Франції щодо територіальної проблематики в Європі після 1918 р. мала за мету скоріше не врегулювання, прагнення створити вигідний для кожної з них розклад сил на континенті. Польща грала в цьому збалансуванні велику, але разом з тим досить безперспективну роль «буферу» між Росією і Німеччиною, «противаги» Німеччині і «санітарної зони» навколо Росії. Ці поняття якнайкраще характеризують суть «польського питання» для великих держав у період повоєнного врегулювання.

Таке положення має надзвичайно актуальне звучання для сьогодення незалежної Української держави на міжнародній арені, яка опинилась на стику інтересів провідних держав світу та військово-політичних сфер їхнього впливу. Тому, приклад міжвоєнної Польщі, яка зрештою, стала жертвою гітлерівської Німеччини, свідчить про помилковість покладання ілюзій у захисті

своїї країни виключно на допомогу з боку великих держав та безпеку функціонування України в ролі балансу, бажаного для зовнішньої політики іноземних країн.

Хоча перетворення польського питання на міжнародну проблему й відбулось 30 березня 1917 р., за півтора року до проголошення відновлення Польської держави, розгляд питання ймовірних польських кордонів на Паризькій мирній конференції та після її закінчення засвідчило певну невідповідність Франції і Великої Британії, після 123-річного бездержавного існування Польщі, до цієї важливої проблеми. Раптовість і нагальність питання Польщі та її кордонів після Першої світової війни дозволяє нам проводити паралелі між ним та проголошенням незалежності Української держави у 1991 р., що не дає змогу говорити про політику великих держав до цих актуальних міжнародних проблем як повністю виважену і продуману. Свідченням цього були численні, часто суперечливі, варіанти встановлення польських кордонів всередині самої британської і французької влади.

Ключовим механізмом реалізації зовнішньополітичних концепцій союзників при вирішенні досліджуваного питання стало вмале маніпулювання етнічним принципом, принципом права націй на самовизначення та історичним принципом, які часто суперечили один одному, в залежності від наявної геополітичної та економічної кон'юнктури. З одного боку, спираючись на етнічний принцип держави Антанти, при великій розбіжності у поглядах: Франція прагнула відокремити якнайбільше, а Велика Британія – якнайменше території від Німеччини, передали на користь Польщі значну частину Познанщини і Західної Пруссії. З іншого боку, союзні держави відмовили у застосуванні цього принципу при розгляді цешинського питання, який був аргументом польської сторони у її суперечці із Чехо-Словаччиною, та на його поширенні на території колишньої Російської імперії (окрім країн Балтії і Фінляндії), а також на землі, на які остання висловлювала свої претензії (Східна Галичина), намагаючись цим захистити інтереси «старої» Росії. Ця обставина пояснює рішення союзників про надання Польщі лише тимчасового права на володіння Східною Галичиною у 1919 р., у час коли громадянська війна у Росії ще тривала, а російське питання залишалось відкритим.

Відповідний підхід Франції і Великої Британії до нерозв'язаних територіальних проблем Другої Речі Посполитої чітко проявився й під час роботи конференції у Спа у липні 1920 р. та польсько-радянської війни загалом, яка подається в дослідженні як нова складова частина періодизації британської політики щодо становлення польських кордонів. Скориставшись неможливістю Польщі приділити увагу всім своїм територіальним питанням, з огляду на важке становище у війні з більшовиками, великі держави змусили польських представників у Спа, в обмін на обіцяну військову допомогу у війні, піти на поступки в питаннях поділу Цешинської Сілезії, Спиша і Орави, проведення у липні 1920 р. плебісцитів на Мазурах, Вармії і Повіслі, умовного віддання Вільнюса до Литви, майбутню долю якого повинні були вирішити великі держави.

Силове встановлення більшої частини її кордонів в рамках 60 локальних збройних конфліктів та війні з ЗУНР, УСРР, РРФСР, яке було закріплене показним успіхом мистецтва західної дипломатії, викликало почуття несправедливості і призвело до напруги та підозрливості у відносинах Польщі з усіма її сусідами, за винятком Румунії і Латвії. Відповідно, закладалось ґрунто ворожості між державами Центрально-Східної Європи, що у 1939 р. стало однією із причин початку Другої світової війни.

– Завдяки існуючому британсько-французькому антагонізмові, який якнайкраще спостерігається при розгляді територіальної проблематики Польщі у 1918–1923 рр., за виключенням цешинського питання, Варшава отримувала певну свободу дій у розв'язанні питання встановлення своїх кордонів. Вираженням цих дій стала реалізація нею політики доконаних фактів, котра прикривалась наявністю серед політичної еліти Польщі двох концепцій – інкорпораційної і федеративної, щодо приєднання західноукраїнських (Лемківщини, Посяння, Холмщини, Підляшшя з 1918 р., Західної Волині з травня 1919 р. та всієї Східної Галичини з липня 1919 р.), литовських (частини Сувальщини з липня 1919 р. і Віленщини з жовтня 1920 р.) та білоруських земель (Гродненська і частина Мінської губернії з жовтня 1920 р.), яка була яскравим відображенням продовження великодержавної традиції, що тягнулась з часів шляхетської Речі Посполитої.

Вплив суперечностей між Лондоном і Парижем позначався й на ефективності боротьби польського національно-визвольного руху, зокрема при вирішенні верхньосілезького питання, а саме у фактичній підтримці французьким миротворчим контингентом, на відміну від британських військ, польських робітників у сілезьких повстаннях проти німецьких напіввійськових формувань. Рішення Конференції Послів від 20 жовтня 1921 р. щодо поділу цього краю, всупереч результатам плебісциту, відповідало більш вигідному для Польщі розташуванню лінії фронту останнього, третього сілезького повстання станом на липень 1921 р.

– Частковий провал польської програми територіальних претензій поставив Варшаву перед фактом даремності орієнтації тільки на одну велику державу – Францію. Загалом, всі спроби Франції створити у Центрально-Східній Європі ряд союзних їй блоків спрямованих проти Німеччини, Радянської Росії і революційного руху в Європі, втягували її в складні етнічні, територіальні, релігійні, політичні чвари між відновленими або новоствореними державами регіону. Як наслідок, неспроможність Парижа досягти цієї мети, з огляду на небажання Польщі приєднуватись до Малої Антанти 1920 р. (Чехо-Словаччина, Румунія, Югославія) через польсько-чеські протиріччя за Цешинську Сілезію, а Литви – до Варшавського договору 1922 р. (Польща, Латвія, Естонія, Фінляндія) через інкорпорацію Польщею Віленщини, який й так не було ратифіковано, неефективність політики сили як методу примусити Німеччину виконувати пункти Версальського трактату, а також зближення Веймарської Німеччини з більшовицькою Росією у боротьбі проти Версальської системи зафіксоване в Рапалльському договорі 1922 р. та відцентрові тенденції в таборі переможців, призвели до значного погіршення становища Франції на міжнародній арені, що змушувало її перейти до поступового згортання політики, спрямованої на встановлення своєї гегемонії в Європі, та посилення співпраці із Великою Британією.

Послаблення позиції Франції, яка опинилась у фактичній ізоляції в Рурському питанні і не вигідне для Великої Британії загострення ситуації на Близькому Сході, яке вплинуло на позитивну зміну її політики щодо Польщі, котра тепер розглядалась

як необхідна складова геополітичної гри Лондона, та відставка восени 1922 р. критично налаштованого до Польщі Д. Ллойд Джорджа, дозволяло польській владі активізувати відносини з британською стороною у справі останньої важливої складової її територіальної проблематики – міжнародно-правового визнання східних кордонів Польщі.

Згортання зовнішньої політики Франції в Європі і зміна в розкладі сил в європейській політиці на користь Великої Британії мали негативні наслідки для Польської держави у подальші роки міжвоєнного періоду. Це засвідчила вже Локарнська угода 1925 р., держави-учасниці якої відмовились надавати такі ж самі гарантії східному кордону Німеччини з Польщею, які були надані західному кордону Німеччини із Францією. Відповідно, ця умова означала припинення дії польсько-французького союзу 1921 р., адже унеможлиблювала тепер надання Францією допомоги Польщі, в разі агресії на її територію з боку Німеччини.

– Міжнародно-правове визнання Радою Послів 1923 р. східного кордону Польщі, за великим рахунком, позбавило Париж і Лондон можливості впливати на Варшаву використовуючи її територіальні проблеми. Втім, відсутність міжнародних гарантій щодо польсько-німецьких кордонів та заморожені конфлікти Польщі з її сусідами в майбутньому могли серйозно позначитись на міжнародному становищі Другої Речі Посполитої та політичній ситуації всередині країни.

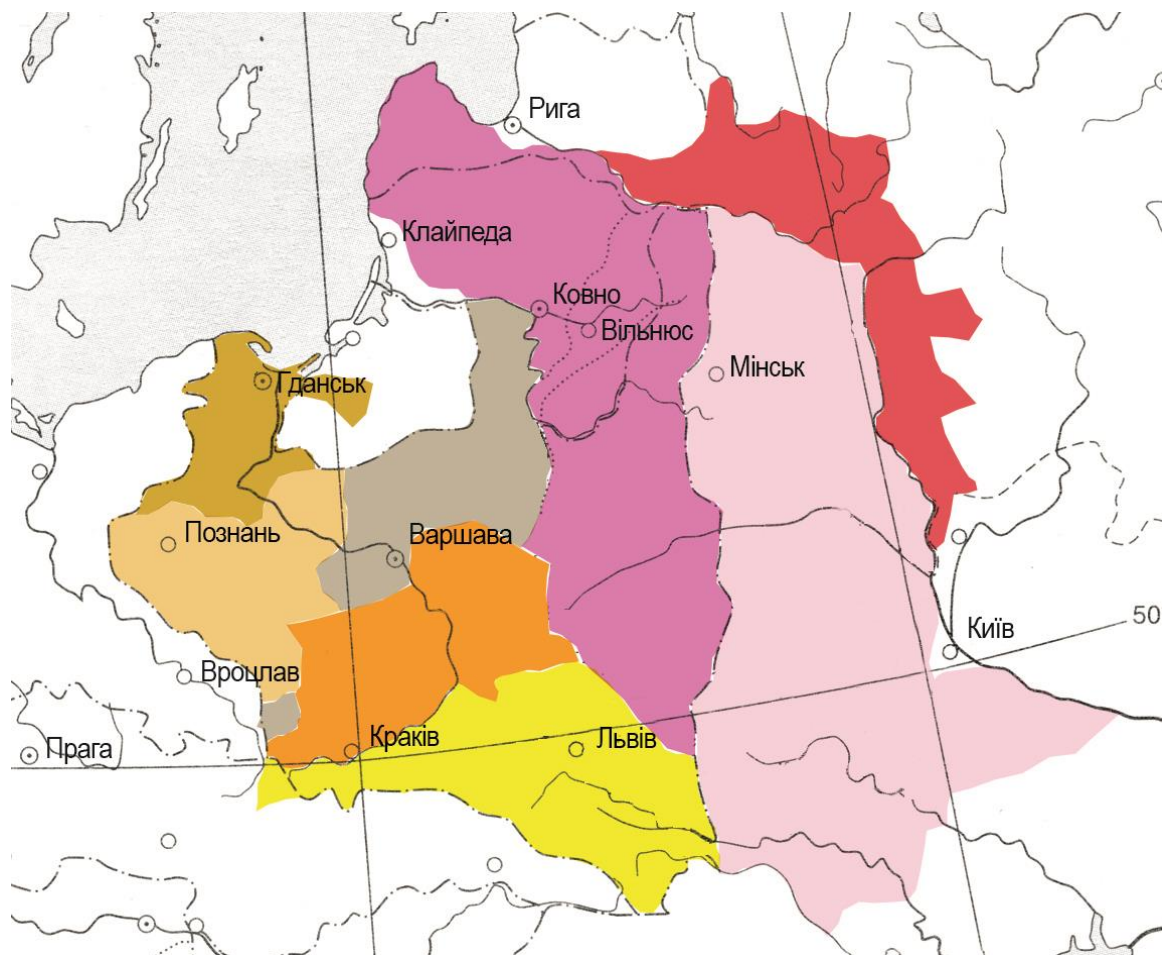
Отже, порівняльний аналіз політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі дає змогу зробити висновок про перемогу Лондона над Парижем у дипломатичному протистоянні навколо питання встановлення польських кордонів, розміри яких безпосередньо впливали на геополітичну ситуацію в Європі. Загалом, результати цієї дипломатичної боротьби упродовж 1918–1923 рр., яку можна охарактеризувати як британську політику реагування на ініціативи Франції щодо віднайдення сильного союзника у Східній Європі як противаги Німеччині, дали змогу Лондону сформуванню бажану для себе рівновагу у розкладі сил на європейському континенті, за наявності якої вона могла зосередитись над вирішенням своїх колоніальних питань і проводити політику використання протиріч для забезпечення собі ролі арбітра. Велика заслуга у такому

результаті належить британському прем'єр-міністру Д. Ллойд Джорджу, який проявив себе відмінним дипломатом у вирішенні цієї справи. Водночас, такий успіх реалізації британської концепції пов'язаний й з її підтримкою з боку нового впливового союзника на міжнародній арені – США. Участь американців у вирішенні питання кордонів Польщі створювала додатковий прецедент для їхнього проникнення в європейські справи у майбутньому, що повинно було стати тривожним дзвінком для Франції і Великої Британії.

ДОДАТКИ

**Додаток А. Матеріали стосовно політики Великої Британії і Франції до Польщі
напередодні та під час Паризької мирної конференції**

Додаток А.1

Розподіл Першої Речі Посполитої у 1772 р., 1793 р., 1795 р.

Примітка.

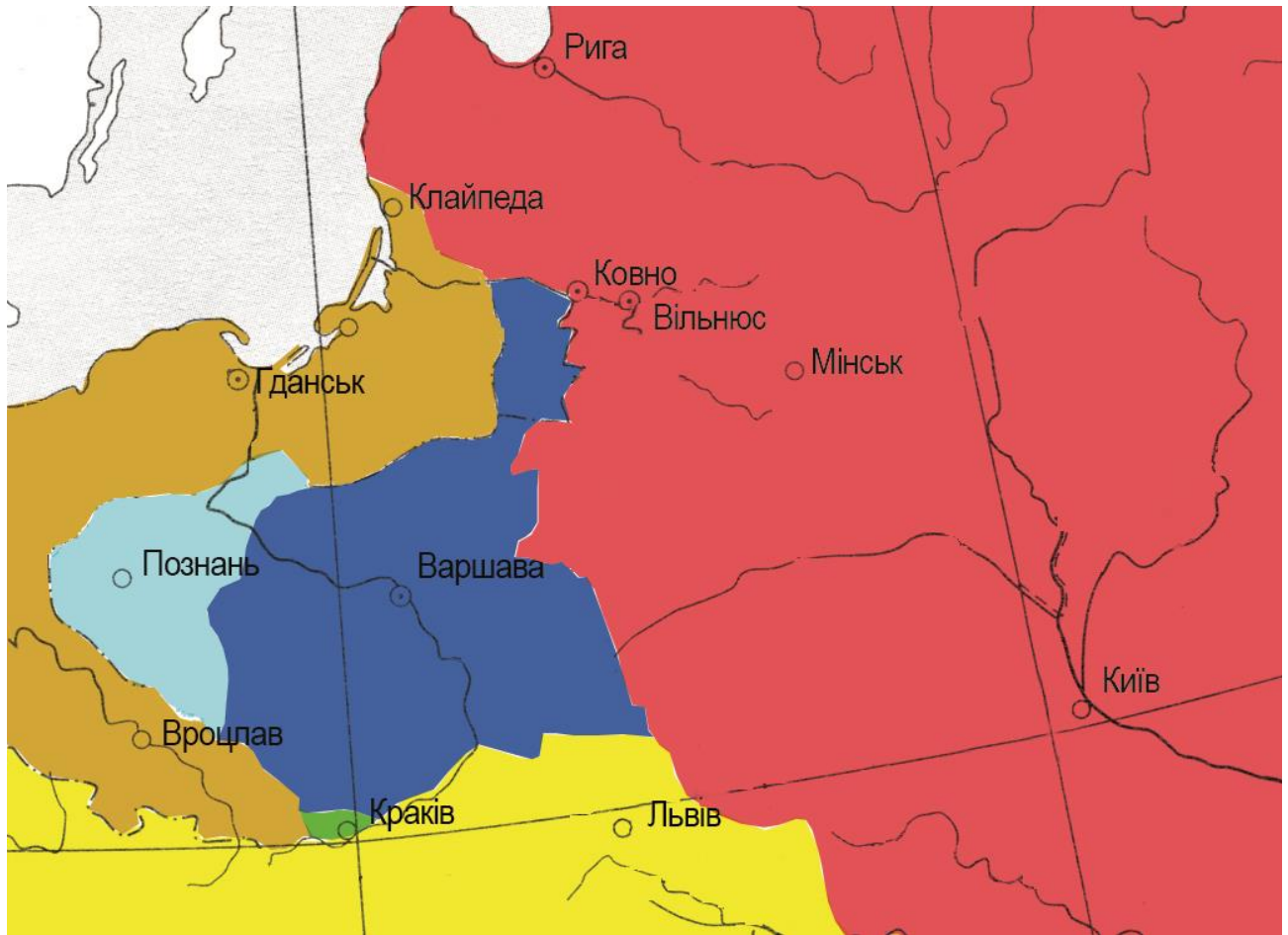
Рік	Російська імперія	Пруссія	Австрія
1772			
1793			не брала участі
1795			

**Президенти, прем'єр-міністри і міністри закордонних справ Великої Британії,
Франції і Польщі упродовж 11 листопада 1918 р. – 15 березня 1923 р.**

Рік	Велика Британія	Франція	Польща
1918	Д. Ллойд Джордж ^ А. Бальфур #	Р. Пуанкаре * Ж. Клемансо ^ С. Пішон #	Ю. Пілсудський * (лис.) Є. Морачевський ^
1919	Дж. Керзон # (жов.)	Р. Пуанкаре * Ж. Клемансо ^ С. Пішон #	І. Падеревський & (січ.) Л. Скульський ^ (гру.) В. Врублевський # С. Патек # (гру.)
1920		А. Мільєран & (січ.) П. Дешанель * (лют.) А. Мільєран & А. Мільєран * (вер.) Ж. Лейга &	В. Грабський ^ (чер.) Е. Сапега # В. Вітос ^ (лип.) Е. Сапега #
1921		А. Бріан & (січ.)	Я. Дамбський # (тра.) К. Скірмунт # (чер.) А. Поніковський ^ (вер.) К. Скірмунт #
1922	Е. Бонар Лоу ^ (жов.) Дж. Керзон #	Р. Пуанкаре & (січ.)	А. Шлівінський ^ (чер.) Г. Нарутовіч # Ю. Новак ^ (лип.) Г. Нарутовіч # Г. Нарутовіч * (гру.) С. Войцеховський * (гру.) В. Сікорський ^ А. Скшинський #
1923			

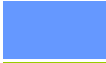

Примітки:

1. * використані для позначення президентів
2. ^ для прем'єр-міністрів
3. # для міністрів закордонних справ
4. & для прем'єр-міністрів, які одночасно очолювали й МЗС
5. Місяць в дужках вказує коли посадова особа вступила у свої повноваження

Польські землі після Віденського конгресу 1815 р.

Примітка.

	Російська імперія
	Пруссія
	Австрійська імперія, Австро-Угорська імперія
	Польське Королівство або Королівство Конгресове
	Велике Князівство Познанське
	Вільне місто Краків

Варіанти встановлення кордонів у Познанщині

Примітки:

	Польща
	Німеччина
	Демаркаційна лінія згідно із Тревільською угодою 16. 02. 1919 р.
	Кордон познанського воєводства по Версальському договору
	Кордони Другої Речі Посполитої
	Кордон Великого Познанського Князівства

Польський коридор і вільне місто Гданськ

Примітка

	Польща
	Німеччина
	Литва
	Вільне місто Гданськ

Три сілезькі повстання на плебісцитній території у Верхній Сілезії

Примітки:

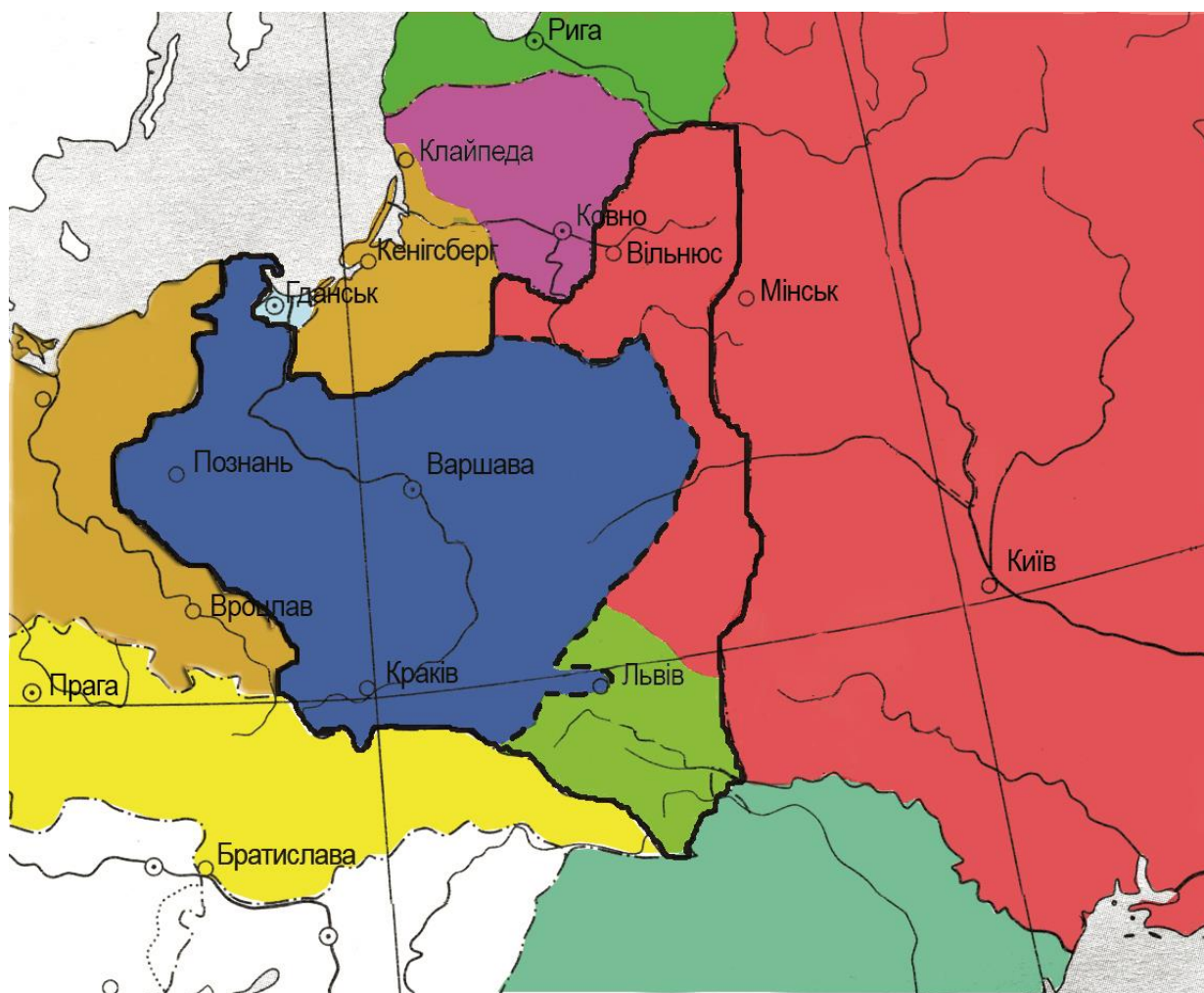
	Польща
	Німеччина
	Чехо-Словаччина
	Межі плебісцитної території у Верхній Сілезії
	Територія поширення першого сілезького повстання
	Територія поширення другого сілезького повстання
	Територія поширення третього сілезького повстання
	Лінія поділу Верхньої Сілезії згідно із рішенням Конференції Послів 20. 10. 1921 р.

Варіанти поділу Цешинської Сілезії, Спишу і Орави

Примітки:

	Польща
	Німеччина
	Чехо-Словаччина
	Плебіситна територія
	Кордон від 05. 11. 1918 р.
	Кордон від 28. 07. 1920

Лінія польсько-українського фронту станом на березень 1919 р.

Примітка.

	Друга Річ Посполита
	Територія контрольована радянськими військами
	ЗОУНР
	Німеччина
	Литва
	Чехо-Словаччина
	Румунія
	Латвія

**Дипломатичні представники Великої Британії, Франції і Польщі у вказаних
державих упродовж 11 листопада 1918 р. – 15 березня 1923 р.**

Представники Франції у Польщі	Е. Пралон (1919–1920) А. де Панаф'є (1920–1925)
Представники Франції у Великій Британії	П. Камбон (1898–1920)
Представники Великої Британії у Польщі	Г. Румбольд (1919–1920) В. Мюллер (1920–1928)
Представники Великої Британії у Франції	Е. Стенлі, лорд Дербі (1918–1920) Ч. Гардінг (1920–1922) Р. Кроу-Мілнс (1922–1928)
Представники Польщі у Франції	Е. Пільтц (16. 04. – 01.06. 1919) (представник уряду) М. Замойський (01. 08. 1919 – 19. 01. 1924)
Представники Польщі у Великій Британії	В. Собанський (1918–1919) (делегат ПНК) Е. Сапега (1919–1920) Я. Чехановський (1920–1921) (Chargés d'affaires ad (per) interim) В. Врублевський (1921–1922) К. Скірмунт (1922–1929)

Територіальні вимоги Литви після Першої світової війни

Примітки:

Поширення територіальних вимог Литви разом із землями Центральної Литви

Квазідержавна Центральна Литва

Друга Річ Посполита

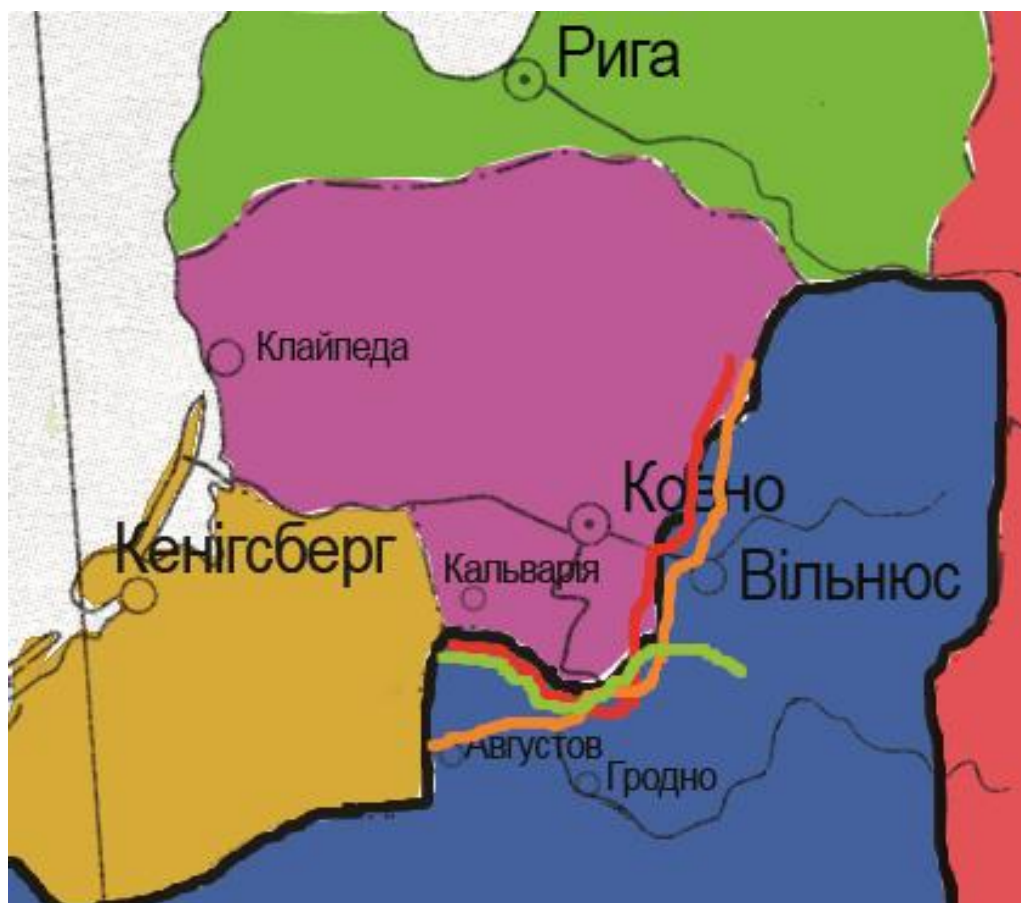
Німеччина (Східна Пруссія)

Латвія

РРФСР

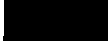
Кордони Другої Речі Посполитої

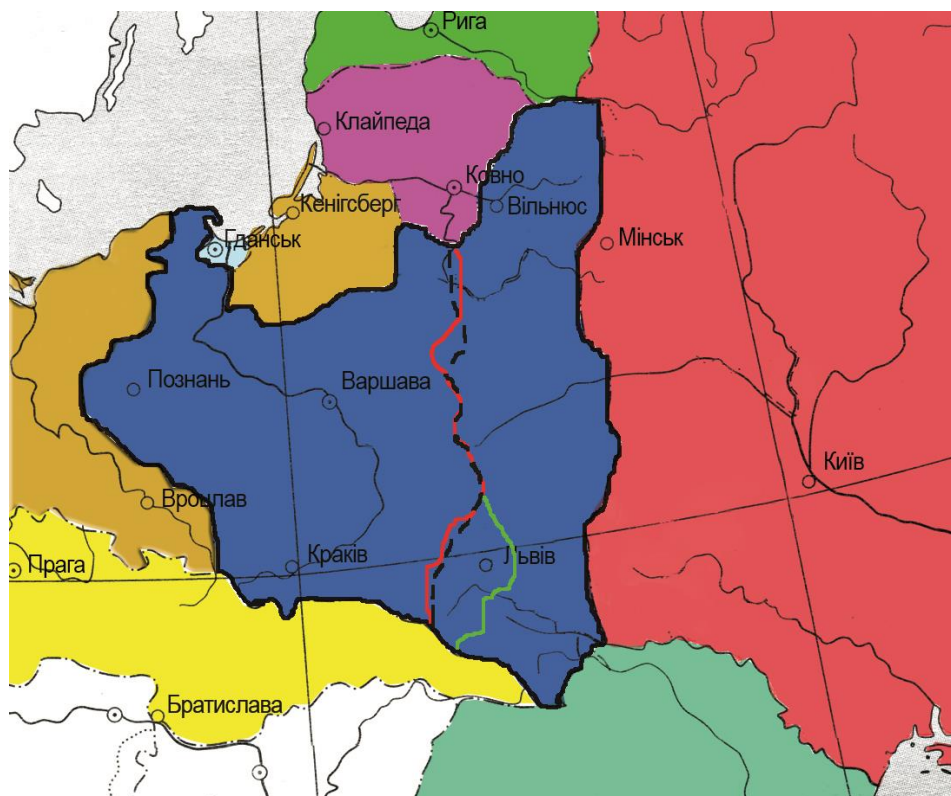

Варіанти встановлення польсько-литовського кордону

Примітки:

	Литва
	Друга Річ Посполита
	Німеччина (Східна Пруссія)
	Латвія
	РРФСР

	Перша, 18 червня 1919
	Лінія Фоша, 27 липня 1919
	Сувальська угода, 7 жовтня 1920
	Остаточна, 3 лютого 1923

Лінія Керзона

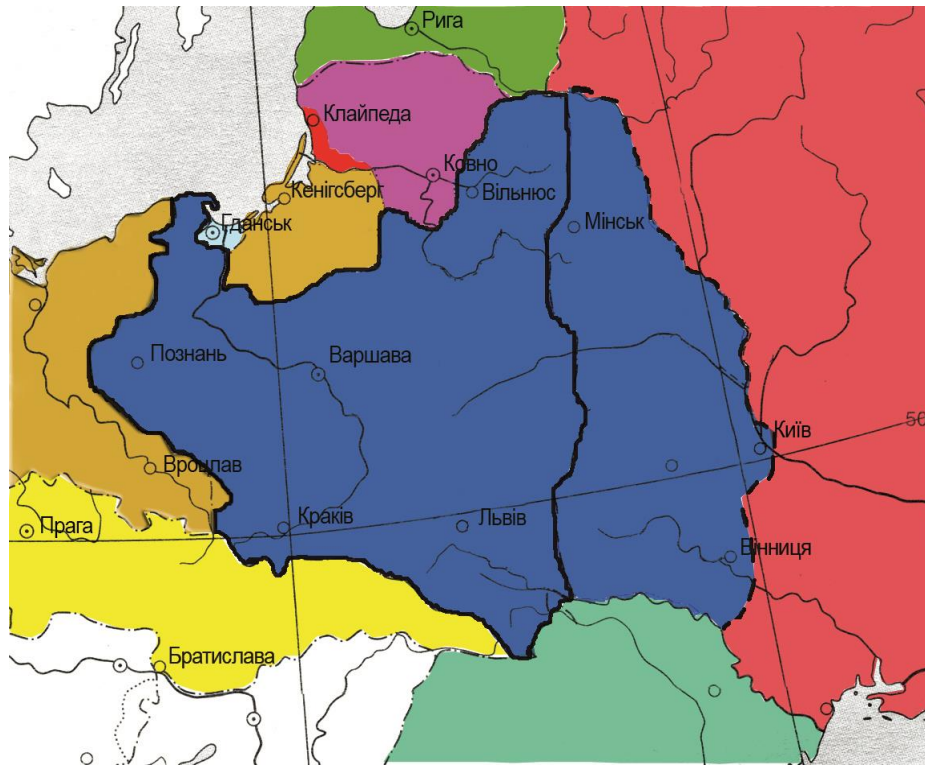
Примітки:

	Друга Річ Посполита
	Радянські республіки
	Німеччина
	Литва
	Чехо-Словаччина
	Румунія
	Латвія

	Лінія Керзона
	Лінія Керзона «В»
	Сучасні східні кордони Польщі

Додаток Б. Матеріали стосовно політики Великої Британії і Франції до Другої Речі Посполитої на завершальному етапі формування її території (січень 1920 – березень 1923 рр.)

Додаток Б.1

Лінія польсько-радянського фронту станом на червень 1920 р.

Примітки:

Друга Річ Посполита

Радянські республіки

Німеччина

Литва

Чехо-Словаччина

Румунія

Латвія

Територія під тимчасовим управлінням Антанти

Кордони Другої Речі Посполитої

Лінія фронту

Плебісити у Вармії, на Повіслі і Мазурах

Примітки:

Друга Річ Посполита

Німеччина (Східна Пруссія)

Територія, на якій більшість становило польське населення

Територія, на якій більшість становило німецьке населення

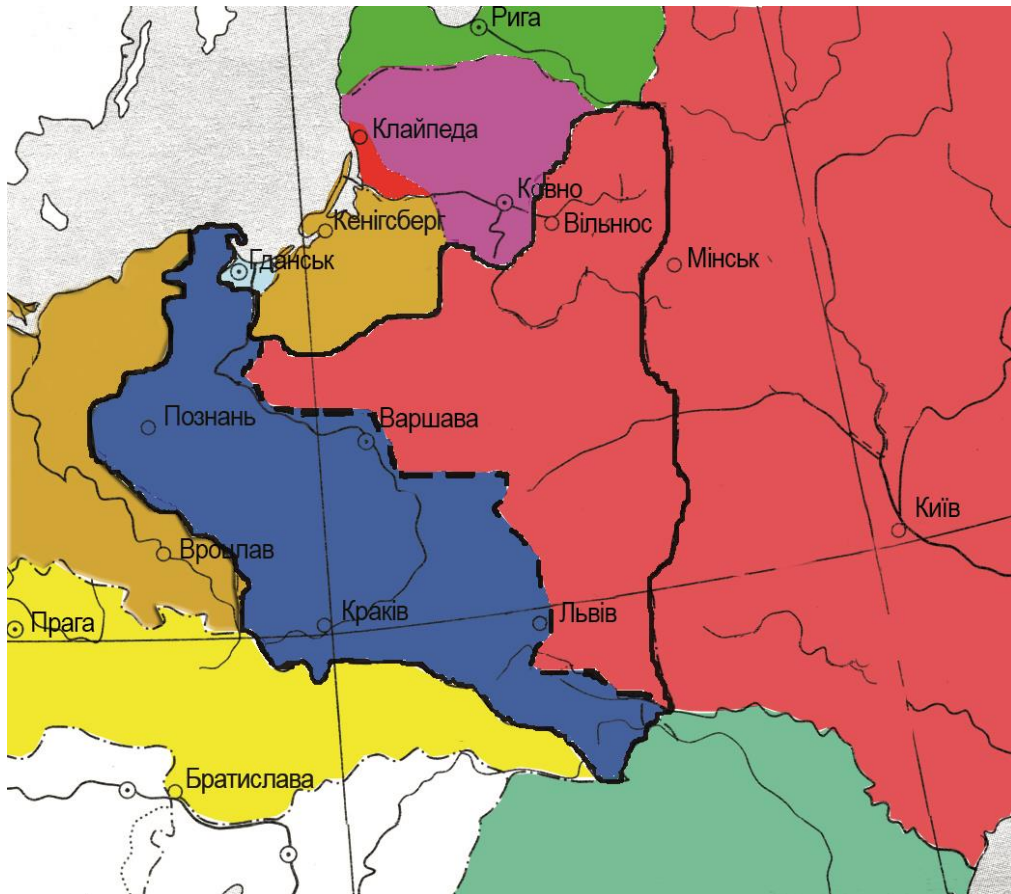
Приєднані до Польщі землі

Вільне місто Гданськ

Кордони Другої Речі Посполитої

Плебіситна територія

Лінія польсько-радянського фронту станом на серпень 1920 р.

Примітки:

Друга Річ Посполита

Територія контрольована радянськими військами

Німеччина

Литва

Чехо-Словаччина

Румунія

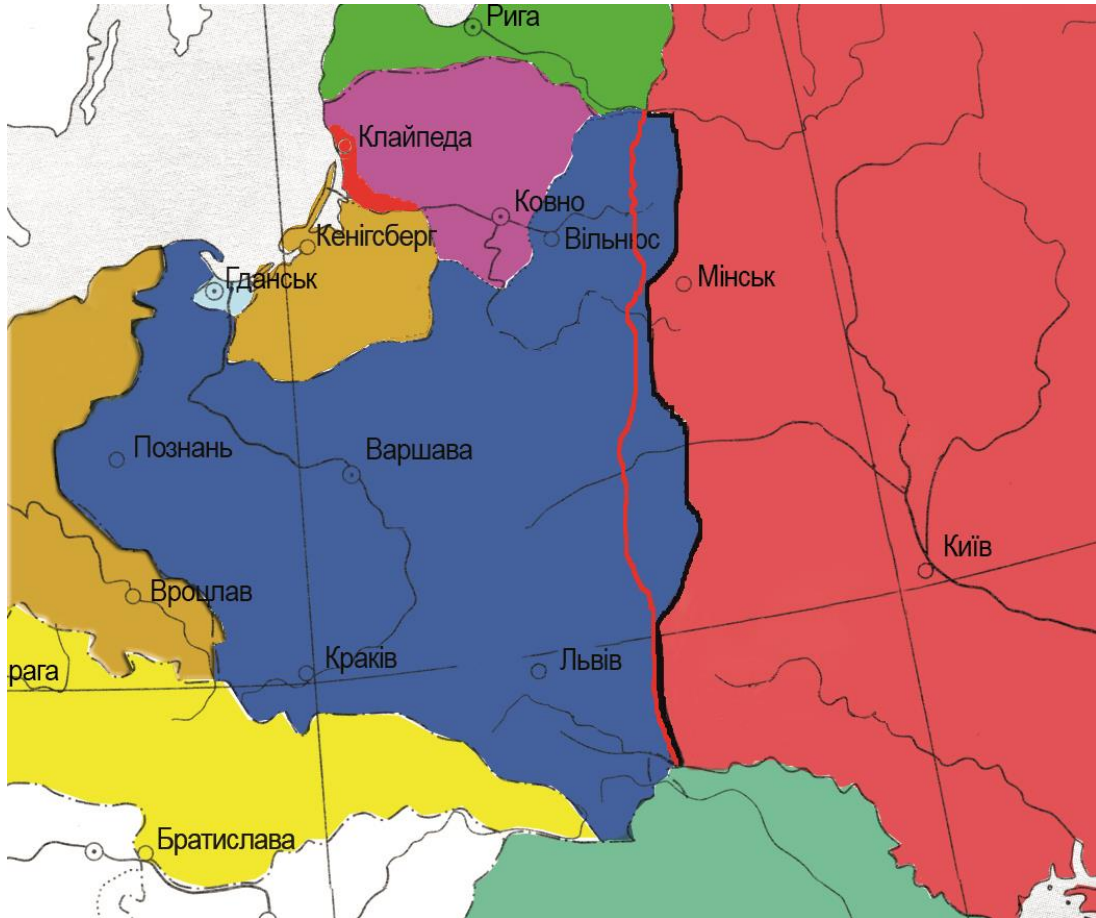
Латвія

Територія під тимчасовим управлінням Антанти

Кордони Другої Речі Посполитої

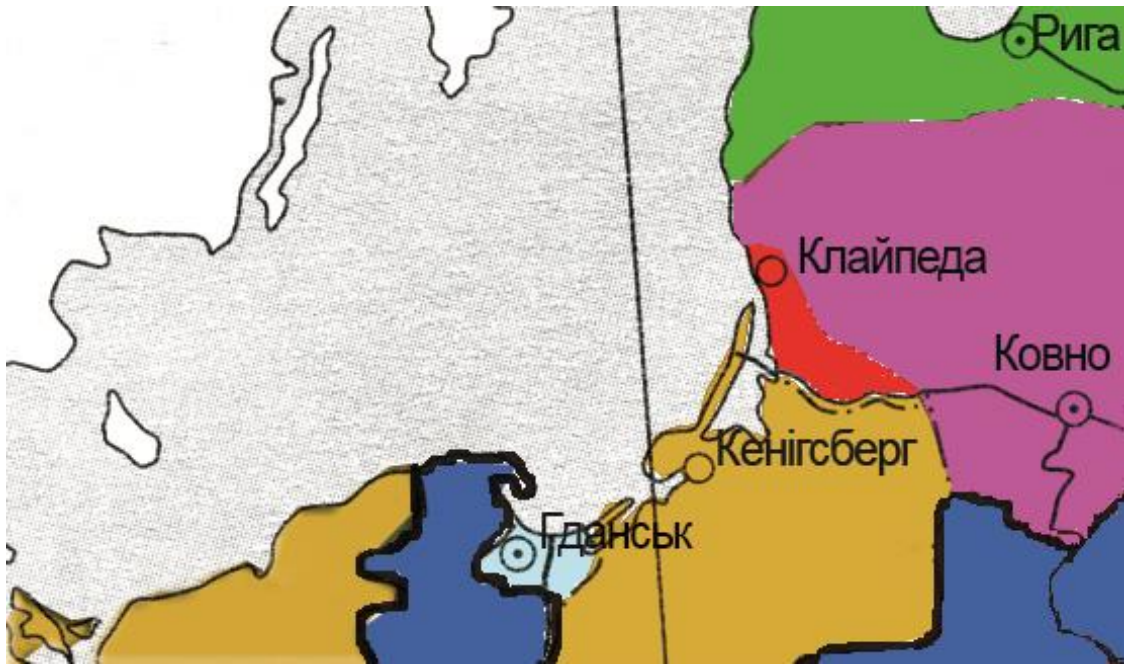
Лінія фронту

Польсько-російські кордони 1793 р. і 1921 р.

Примітки:

Клайпеда (Мемель)

Примітки:

Друга Річ Посполита

Німеччина

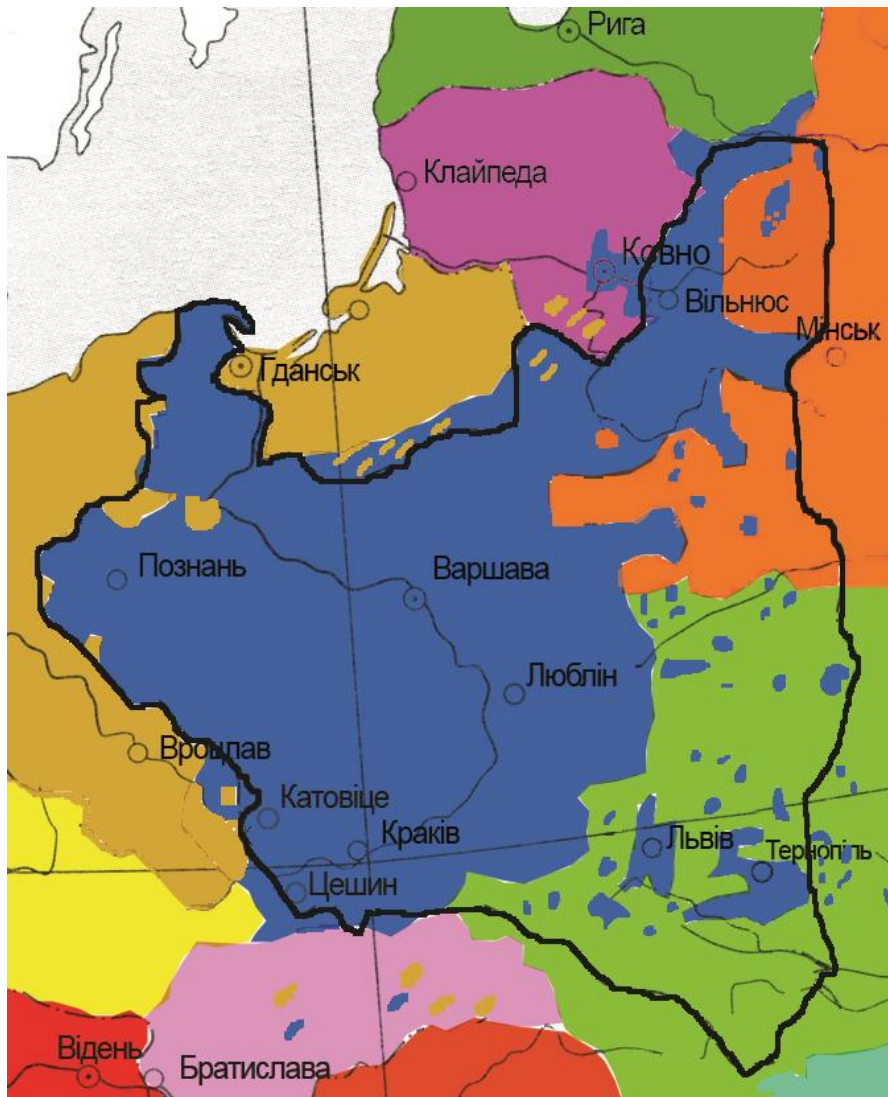
Литва

Латвія

Територія під тимчасовим управлінням Антанти

Кордони Другої Речі Посполитої

Національні меншини у Польщі станом на 1931 р.

Примітки:

Польське населення
Українське населення
Білоруське населення
Литовське населення
Німецьке населення

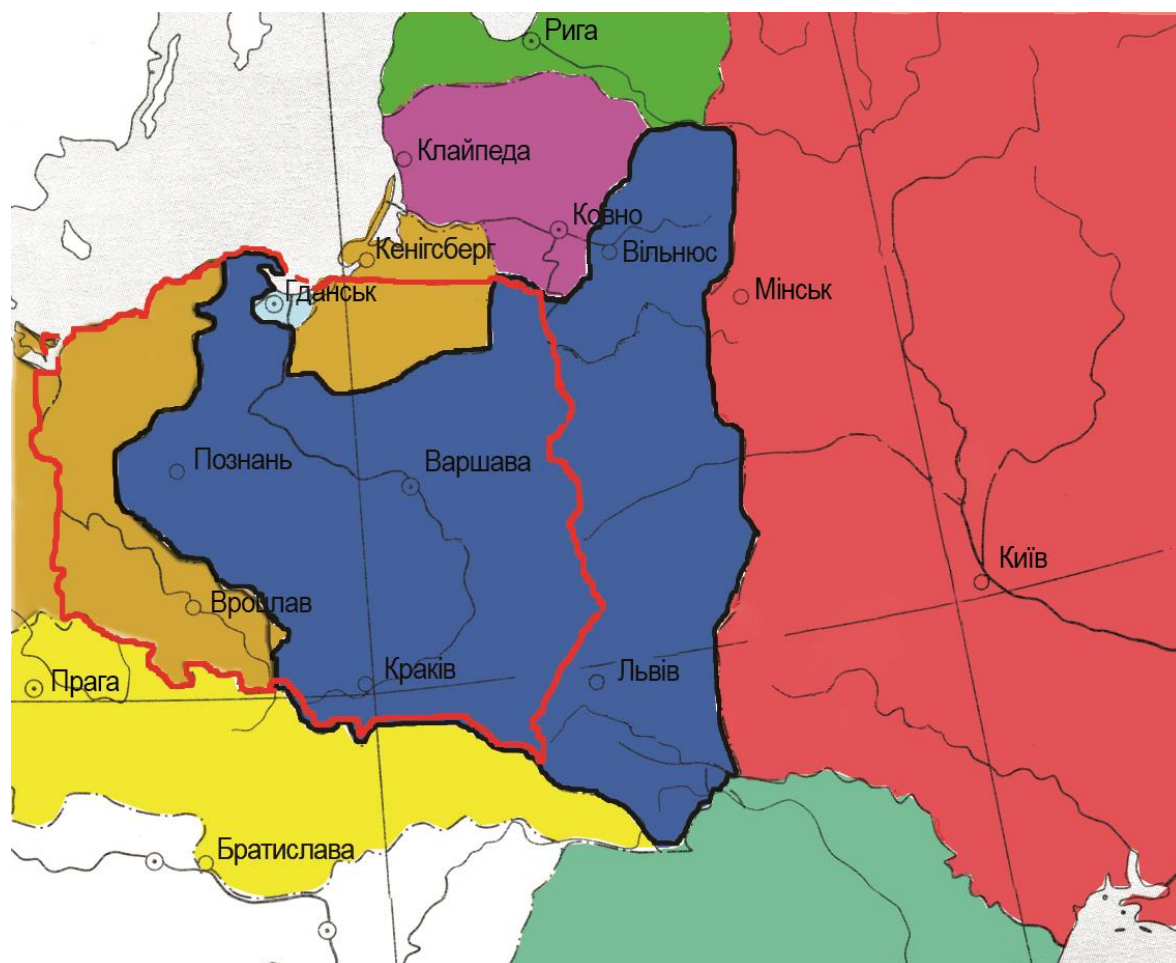
Румунське населення
Латвійське населення
Угорське населення
Чеське населення
Австрійське населення

Кордони Другої Речі Посполитої

Протяжність кордонів Польщі з її сусідами після Першої і Другої світових воєн

	Станом на 1921 р.	Станом на 1945 р.
площа Польської держави	387 тис. км ²	312, 6 тис. км ²
кордон з Німеччиною	1912 км	467 км
кордон з радянськими республіками	1412 км	з Україною – 535 км
		з Білоруссю – 418 км
		з Росією – 210 км
кордон з Чехо-Словаччиною	984 км	з Чехією – 796 км
		зі Словаччиною – 541 км
кордон з Литвою	507 км	104 км
кордон з Румунією	347 км	
кордон з вільним містом Гданськом	121 км	
кордон з Латвією	109 км	
морський кордон	140 км	440 км

Друга Річ Посполита 1922–1939 рр.

Примітки:

	Друга Річ Посполита
	РРФСР
	Німеччина
	Литва
	Чехо-Словаччина
	Румунія
	Латвія
	Кордони Другої Речі Посполитої
	Сучасні кордони Польщі

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф.3535. Українське товариство прихильників Ліги націй в Парижі, м. Париж

оп. 1,

1.1. спр. 2. Копії матеріалів делегації Української республіки в Парижі 1919 р., арк. 1–5.

Ф.3696. Міністерство закордонних справ Української Народної республіки, м. Київ, з листопада 1919 р. – Кам'янець-Подільський, з травня 1920 р. – м. Вінниця, м. Тарнів (Польща)

оп. 2,

1.2. спр. 96. Лист надзвичайного посла і уповноваженого міністра Директорії в Німеччині генералу Дюпону, арк. 15–17.

оп. 2,

1.3. спр. 379. Матеріали про відношення Франції до С. Петлюри восени 1920 р., арк. 108–110.

оп. 2,

1.4. спр. 404. Звернення депутатів французького парламенту М. і Л. Перолаза і Г. де Гайяр-Банселя до свого уряду про визнання незалежної України від лютого–березня 1920 р., арк. 154.

Центральний державний історичний архів у Львові

Ф. 355. Західно-Українське Товариство Ліги Націй (Відень)

оп. 1,

1.5. спр. 34. Звернення Західно-Українського товариства Ліги Націй до Найвищої Ради і Ради Послів з 17. 03. 1923 р., арк. 126–128.

Ф. 368. Томашівський С.

оп. 1,

1.6. спр. 89. Матеріали про відношення урядів Антанти до Радянської Росії, 1919 р., арк. 1–13.

Ф. 581. Колекція документів про діяльність урядів і армії ЗУНР і УНР
оп. 1,

1.7. спр. 35. Інструкції про підготовку до переговорів делегації УНР, Польщі і представників Антанти, арк. 1–16.

оп. 1,

1.8. спр. 100. Меморіал про політичне становище Східної Галичини у зв'язку з укладенням Версальського, Ризького і Сен-Жерменського договорів, 1922 р., арк. 1–6.

оп. 1,

1.9. спр. 110. Протокол засідання представників держав-учасниць Генуезької конференції в справі Східної Галичини, арк. 1–6.

оп. 1,

1.10. спр. 112. Протоколи засідань Української Народної Ради та Міжпартійної Ради у Львові з протестом проти рішення Ради Послів в Парижі від 15. 03. 1923 р., арк. 1–19.

Archiwum Akt Nowych, Warszawa, Polska

Z. 8. Prezydium Posiedzeń Rady Ministrów w Warszawie

sygn. 11,

1.11. mikrofilm nr 20055. Protokół z 55 posiedzenia z 1 VII 1920 r., s. 1.

sygn. 11,

1.12. mikrofilm nr 20055. Protokół z 57 posiedzenia z 8 VII 1920 r., s. 92.

sygn. 14,

1.13. mikrofilm nr 20058. Protokół z 58 posiedzenia z 19 V 1921 r., s. 452.

sygn. 14,

1.14. mikrofilm nr 20058. Protokół z 61 posiedzenia z 30 V 1921 r., s. 481.

sygn. 14,

1.15. mikrofilm nr 20058. Sprawozdanie Zamoyskiego na posiedzeniu Rady Ministrów z 16 VI 1921 r., s. 727.

- sygn. 15,
- 1.16. mikrofilm nr 20059. Protokół z 91 posiedzenia z 5 VIII 1921 r., s. 270–272.
sygn. 15,
- 1.17. mikrofilm nr 20059. Protokół z 103 posiedzenia z 3 IX 1921 r., s. 484–494.
sygn. 17,
- 1.18. mikrofilm nr 20061. Protokół z 23 posiedzenia z 1 III 1922 r., s. 586–590.
sygn. 18,
- 1.19. mikrofilm nr 20062. Sprawozdanie K. Olszowskiego z rokowań genewskich z 143 posiedzenia z 5 XII 1921 r., s. 683–702.
sygn. 18,
- 1.20. mikrofilm nr 20062. Protokół z 49 posiedzenia z 24 IV 1922 r., s. 280–292.
sygn. 18,
- 1.21. mikrofilm nr 20062. Protokół z 60 posiedzenia z 22 V 1922 r., s. 654–655, 679.

Z. 39. Komitet Narodowy Polski

- sygn. 9,
- 1.22. Załącznik do protokołu nr 186.
sygn. 29,
- 1.23. Kopia noty z 8 XI 1918.
sygn. 78,
- 1.24. mikrofilm nr 20804. Kopia umowy z 12 VI 1919 r.
sygn. 148,
- 1.25. Sprawozdania z posiedzenia Komisji międzyaliamckiej; szyfogram Paderewskiego do Dmowskiego z 16 V 1919 r.
sygn. 294,
- 1.26. Przegląd prasy angielskiej.
sygn. 295,
- 1.27. Przegląd prasy angielskiej.
sygn. 297,
- 1.28. Przegląd prasy angielskiej.

sygn. 1908,

1.29. microfilm nr 22634. Nota Balfoura z 27 II 1918 r.

**Z. 45. Kolekcja opracowań i odpisów dokumentów dotyczących stosunków
Polski z Łotwą, Litwą, Rosją Radziecką, Gdańskiem, Ukrainą**

sygn. 8,

1.30. dok. 13. Instrukcja MSZ do placówek

Z. 100. Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941

sygn. 776,

1.31. Raport nr 2 z 3 VI 1919 r.

sygn. 779,

1.32. Kopie poufnego telegramu szyfr. Dmowskiego do Skrzyńskiego 1 VIII 1919.

sygn. 780,

1.33. List Kozickiego do Paderewskiego 20 XII 1919 r.

sygn. 791,

1.34. Burlion listu Paderewskiego do Sapiehy 3 IV 1919 r.

sygn. 791,

1.35. List wiceministra Stefana Dąbrowskiego do Paderewskiego z 30 IX 1920 r., s.
71–72.

sygn. 901,

1.36. Sprawy plebiscytów na Śląsku, Warmii i Mazur 1919–1920, s. 11–16.

sygn. 902,

1.37. Sprawa przyłączenia powiatów nadwiślanskich Warmii i Mazur, s. 66.

sygn. 924,

1.38. Raport W. Gunthera o sprawie Śląska wobec bliskiego jej rozstrzygnięcia, s.
9–12.

sygn. 933,

1.39. Memorial w sprawie programu granic wschodnich, s. 35–41.

sygn. 948,

1.40. Notatka T. Filipowicza z 13 IV 1919 r.

sygn. 953,

- 1.41. Radiotelegram szyfrowy KNP dla MSZ, pismo Howarda z 12 V 1919.
sygn. 953,
- 1.42. Sprawozdanie Aleksandra Skarbka dla Paderewskiego z 21 I 1919, fotokopia.
sygn. 967,
- 1.43. Radiotelegram szyfrowy Dmowskiego 11 V 1919 r.
sygn. 967,
- 1.44. Raport Patka z 24 XI 1919 r.
sygn. 967,
- 1.45. Telegram szyfr. Zamoyskiego do MSZ nr 114.
sygn. 980,
- 1.46. Raport Pos. Londyn nr 11 z 13 X 1919 r.

Z. 322. Ministerstwo Spraw Zagranicznych

- sygn. 62,
- 1.47. Raport K. Skirmunta do MSZ od 16 stycznia 1923 r., s. 38.
sygn. 62,
- 1.48. Raport K. Skirmunta do MSZ od 13 lutego 1923 r., s. 93–96.
sygn. 3906,
- 1.49. microfilm №20128. L'éclair, 26. XII. 22. Notre seule chance: la Ruhr, s. 14.
sygn. 5091a,
- 1.50. microfilm №21334. Depesza E. Howarda do M. Paderewskiego od 25 lutego
1918 r., s. 41.
sygn. 5091c,
- 1.51. microfilm nr 213346. List A. Zaleskiego do Ministra Spraw Zagranicznych od
28 grudnia 1918 r., s. 11.

Z. 463. Ambasada RP w Paryżu

- sygn. 62,
- 1.52. Uznanie granic wschodnich Polski przez Konferencję Ambasadorów, głosy
prasy niemieckiej, s. 3, 24–28.
sygn. 104,
- 1.53. Telegram MSZ do Zamoyskiego z 19 III 1920 r., s. 123.

sygn. 104,

1.54. Instrukcja Sapiehy dla Zamoyskiego z 4 VII 1920 r., s. 144.

sygn. 104,

1.55. Instrukcja Sapiehy dla Zamoyskiego z 10 VII 1920 r., s. 149.

sygn. 151,

1.56. Nota Sapiehy do brytyjskiego MSZ z 24 III 1920 r., s. 98–100.

Z. 503. Ambasada RP w Londyniu

sygn. 321,

1.57. Raport delegacji polskiej w Cieszynie dla MSZ, 15 V 1920 (wyciąg z 25 V 1920), s. 71.

sygn. 321,

1.58. Nota Cambona do przewodniczącego delegacji polskiej w Paryżu z 6 VII 1920 r., s. 114.

sygn. 321,

1.59. Deklaracja Grabskiego i Beneša z 10 VII 1920 r., s. 165–166.

sygn. 342,

1.60. Litwa (Stosunki polityczne z Polską, sprawa ustanowienia linii demarkacyjnej).

Centralne Archiwum Wojskowe, Warszawa, Polska

Teki Teslera

t. XIX,

1.61. carton 1761. Raport szefa biura informacji Vasilieva wobec L'Armee de la Russie Sovietiste, s. 4–8.

t. XIX,

1.62. carton 1766. Depesza gen. Henrysa do ppłka Reboula z 31 II 1920 r., s. 100–101.

t. XX,

1.63. carton 1768. Raport gen. Henrysa dla Ministerstwa Wojny i marsz. Foscha z 17 IV 1920 r.

t. XX,

1.64. carton 1771. Pismo gen. Spire'a do ministra Francji w Warszawie z 29 I 1920 г.

2. Опубліковані документи та матеріали

2.65. Архив полковника Пауза : Избранное : в 2 т. / [пер. с англ. Прокунина В. В. ; предисл. Уткина А. И. ; комм. Сеймура Ч.] – М. : Астрель АСТ, 2004. – Т. 2. – 2004. – 752 с.

2.66. Документы внешней политики СССР : в 24 т. / [ред. Громыко А. А.]. – М. : Госполитиздат, 1957–1962. – Т. 1. – 1957. – 771 с.

2.67. Документы внешней политики СССР : в 24 т. / [ред. Громыко А. А.]. – М. : Госполитиздат, 1957–1962. – Т. 3. – 1959. – 702 с.

2.68. Документы внешней политики СССР : в 24 т. / [ред. Громыко А. А.]. – М. : Госполитиздат, 1957–1962. – Т. 5. – 1961. – 807 с.

2.69. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 3 т. / [исполн. Вроньский С.]. – М. : Наука, 1964. – Т. II: Ноябрь 1918 г. – апрель 1920 г. – 1964. – 719 с.

2.70. Документы и материалы по истории советско-польских отношений : в 3 т. / [исполн. Вроньский С.]. – М. : Наука, 1965. – Т. III: Апрель 1920 г. – март 1921 г. – 1964. – 607 с.

2.71. Сивіцький М. Історія польсько-українських конфліктів / М. Сивіцький. / [пер. з пол. Є. Петренка]. – К. : Видавництво імені О. Теліги, 2005. – Т. 1. – 344 с.

2.72. Системная история международных отношений: в 4 т. / ред. [Богатуров А. Д.]. – М.: Московский рабочий, 2000. – Т. II: Документы 1910–1940-х гг. – 2000. – 243 с.

2.73. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919 : w 4 cz. / [zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej]. – Paryż, 1920. – Cz. I: Program terytorialny Delegacji. – 1920.

2.74. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919 : w 4 cz. / [zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej]. – Paryż, 1925. – Cz. II: Granica polsko-niemiecka. – 1925.

2.75. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919 : w 4 cz. / [zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej]. – Paryż, 1926. – Cz. III: Sprawy Galicji. – 1926.

2.76. Akty i dokumenty dotyczące sprawy granic Polski na Konferencji Pokojowej w Paryżu 1918–1919 : w 4 cz. / [zebrane i wydane przez Sekretariat Jeneralny Delegacji Polskiej]. – Paryż, 1926. – Cz. IV: Śląsk Cieszyński, Spisz i Orawa (do postanowienia przeprowadzenia plebiscytu przez Radę Najwyższą). – 1926.

2.77. *Annuaire général de la France et de l'étranger 1920–1921*. – P. : Bibliothèque Larousse, 1921. – 398 p.

2.78. Dąbrowski W. *Kwestia cieszyńska. Zbiór dokumentów z okresu walki o Śląsk Cieszyński 1918–1920* / W. Dąbrowski. – Katowice, 1923. – 96 s.

2.79. Degras J. *Soviet Documents on Foreign Policy, 1917–1941* : in 3 vol. / J. Degras. – Oxford : Oxford University Press, 1951. – Vol. 1: (1917–1924). – 1951. – 501 p.

2.80. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* : in 64 vol. / [edited by E. L. Woodward and R. Butler]. – L. : His Majesty's Stationery Office. – 1st Series, 1919–1925. – vol. I. – 1947. – 1020 p.

2.81. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* : in 64 vol. / [edited by E. L. Woodward and R. Butler]. – L. : His Majesty's Stationery Office. – 1st Series, 1919–1925. – vol. III. – 1949. – 909 p.

2.82. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* : in 64 vol. / [edited by E. L. Woodward and R. Butler]. – L. : His Majesty's Stationery Office. – 1st Series, 1919–1925. – Vol. VI. – 1956. – 1074 p.

2.83. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* : in 64 vol. / [edited by E. L. Woodward and R. Butler]. – L. : His Majesty's Stationery Office. – 1st Series, 1919–1925. – vol. X. – 1960. – 828 p.

2.84. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939* : in 64 vol. / [edited by E. L. Woodward and R. Butler]. – L. : His Majesty's Stationery Office. – 1st Series, 1919–1925. – vol. XI. – 1961. – 748 p.

- 2.85. Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 : w 2 t. / [red. T. Jędruszczaka i M. Nowak-Kiełbikowej]. – Warszawa : Instytut Wydawn. Pax, 1989. – T. 1: 1918–1932. – 1989. – 540 s.
- 2.86. Druga Rzeczpospolita. Wybór dokumentów. – Warszawa, 1988.
- 2.87. Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (Dz U RP). – 1920. – nr 35. – poz. 200. Traktat pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Niemcami (1919 czerwiec 28, Wersal).
- 2.88. Dz U RP. – 1921. – nr 81. – poz. 557. Polsko-Rumuńska konwencja wojskowa (1921 marzec 3, Bukareszt).
- 2.89. Dz U RP. – 1921. – nr 81. – poz. 557. Polsko-Francuski traktat polityczny (1921 luty 19, Paryż).
- 2.90. Dz U RP. – 1922. – nr 44. – poz. 369. Decyzja Konferencji Ambasadorów w sprawie podziału Górnego Śląska (1921 październik 20, Paryż).
- 2.91. Dz U RP. – 1922. – nr 85. – poz. 759. Układ polsko-bałtycki (1922 marzec 13–17, Warszawa).
- 2.92. Foreign Policies of Great Powers. The Mirage of Power. The Documents : in 3 vol. / [edit. C. J. Lowe, M. L. Dockrill]. – Bristol, 1972. – vol. II: (British Foreign Policy 1914–1922). – 1972. – 420 p.
- 2.93. France. Ministère des Affaires étrangères. Documents diplomatiques. L'Alliance franco-russe. – P. : Imprimerie nationale, 1918. – 237 p.
- 2.94. Górny Śląsk w walce o zjednoczenie z Polską (Źródła i dokumenty z lat 1918–1922). – Katowice : Gazeta Urzędowa, 1923. – 135 s.
- 2.95. Historia polityczna Polski odródmonej 1918–1980. Wybor materiałów i dokumentów / [wyboru dokonał M. Eckert]. – Warszawa, 1981. – Część I: 1918–1939. – 1981. – 219 s.
- 2.96. Hunczak T. Ukraine and Poland in documents 1918–1922 : in 2 parts / T. Hunczak. – N. Y.–P.–Sydney–Toronto : Shevchenko scientific society, 1983–1985.
- 2.97. Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. Naiważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924 / K. Kumaniecki. – Warszawa–Kraków : nakł. Księgarni J. Czarneckiego, 1924. – 782 s.

- 2.98. La politique française en 1919. – P. : Imprimerie des journaux officiels, 1920.
– 353 p.
- 2.99. La politique française en 1920. – P. : Imprimerie des journaux officiels, 1921.
– 325 p.
- 2.100. La politique française en 1921. – P. : Imprimerie des journaux officiels, 1922.
– 307 p.
- 2.101. La politique française en 1922. – P. : Imprimerie des journaux officiels, 1923.
– 316 p.
- 2.102. Lapradelle A. La Paix de Versailles. La documentation internationale /
A. Lapradelle. – P. : La Nouvelle Revue française, 1929. – 177 p.
- 2.103. Monitor Polski. – nr 34. – 12. II. 1920.
- 2.104. Monitor Polski. – nr 164. – 23. VII. 1920.
- 2.105. Monitor Polski. – nr 168. – 28. VII. 1920.
- 2.106. Monitor Polski. – nr 193. – 26. VIII. 1920.
- 2.107. Papiery Erazma Piltza 9 (PEP 9). – List J. Ciechanowskiego do E. Piltza z 23
II 1921 r.
- 2.108. PEP 9. – List G. Szury do wiceministra Piltza z 11 IV 1921 r.
- 2.109. PEP 9. – List z 1 II 1922 r.
- 2.110. PEP 9. – List G. Szury do E. Piltza z 18 III 1922 r.
- 2.111. Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokymentów 1866–1925 / Pod red.
H. Janowskiej i T. Jędruszczaka. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. –
801 s.
- 2.112. Seyda M. Polska na przelomie dziejów. Fakty i dokumenty : w 2 t. /
M. Seyda. – Poznań : nakł. Księgarni Św. Wojciecha, 1927. – T. II. – 1927. – 650 s.
- 2.113. Sprawy polskie na Konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., dokumenty i
materiały : w 3 t. / [red. J. Bierzaneka i J. Kukułka]. – Warszawa: Państwowe Wydawn.
Naukowe, 1965–1968. – t. I. – 1965. – 462 s.
- 2.114. Sprawy polskie na Konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., dokumenty i
materiały : w 3 t. / [red. J. Bierzaneka i J. Kukułka]. – Warszawa: Państwowe Wydawn.
Naukowe, 1965–1968. – t. II. – 1967. – 480 s.

2.115. Sprawy polskie na Konferencji pokojowej w Paryżu w 1919 r., dokumenty i materiały : w 3 t. / [red. J. Bierzaneka i J. Kukułka]. – Warszawa: Państwowe Wydawn. Naukowe, 1965–1968. – t. III. – 1968. – 399 s.

2.116. Stosunki polsko-radzieckie 1917–1945: Dokumenty i materiały. – Warszawa, 1976. – 571 s.

2.117. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, 1920 : in 3 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1935–1936. – Vol. I. – 1935. – 861 p.

2.118. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. I. – 1942. – 575 p.

2.119. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. III. – 1943. – 1062 p.

2.120. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. IV. – 1943. – 880 p.

2.121. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. V. – 1946. – 949 p.

2.122. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. VI. – 1946. – 1021 p.

2.123. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. VIII. – 1946. – 986 p.

2.124. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. IX. – 1946. – 1053 p.

2.125. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. XI. – 1945. – 736 p.

2.126. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. XII. – 1946. – 881 p.

2.127. United States Department of State Papers relating to the foreign relations of the United States, The Paris Peace Conference, 1919 : in 13 vol. – Washington, D.C. : U.S. Government Printing Office, 1942–1947. – Vol. XIII. – 1947. – 948 p.

2.128. Wambaugh S. Plebiscites since the World War with a Collection of Official Documents : in 2 vol. / S. Wambaugh. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1933. – Vol. I. – 1933. – 603 p.

2.129. Wambaugh S. Plebiscites since the World War with a Collection of Official Documents : in 2 vol. / S. Wambaugh. – Washington : Carnegie Endowment for International Peace, 1933. – Vol. II. – 1933. – 614 p.

2.130. Zaolzie. Polsko-czeski spór o Śląsk Cieszyński 1918–2008. – Warszawa : Ośrodek KARTA, 2008. – 172 s.

3. Мемуари, листи, щоденники

3.131. Голль Ш. де. Сражающаяся Франция. – В кн.: Вторая мировая война в воспоминаниях / Ш. де Голль. – М. : Политиздат, 1990. – 558 с.

3.132. Ллойд Джордж Д. Мир ли это? / Д. Ллойд Джордж. / [пер. с англ. Н. Соловьева]. – Л.–М., 1924. – 246 с.

3.133. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах : в 2 т. / Д. Ллойд Джордж. – М. : Иностр. лит, 1957. – Т. I. – 1957. – 656 с.

3.134. Ллойд Джордж Д. Правда о мирных договорах : в 2 т. / Д. Ллойд Джордж. – М. : Иностр. лит, 1957. – Т. II. – 1957. – 556 с.

3.135. Лорд Берти. За кулисами Антанты 1914–1919. Дневник британского посла в Париже / Ф. Берти / [пер. с англ. Е. С. Берловича]. – М.–Л. : ГИЗ, 1927. – 230 с.

- 3.136. Марголин А. Украина и политика Антанты (записки еврея и гражданина) / А. Марголин. – Берлин : Изд-во С. Ефрон, 1922. – 397 с.
- 3.137. Петлюра С. Лист до генерала-хорунжого Миколи Удовенка / С. Петлюра // Статті. – К. : Дніпро, 1993. – 411 с.
- 3.138. Тухачевский М. Поход за Вислу. Война 1920 года / М. Тухачевский, Ю. Пилсудський. – М. : Новости, 1992. – 320 с.
- 3.139. Черчилль В. Мировой кризис / В. Черчилль / [пер. с англ. И. Минца]. – М. –Л. : Государственное военное издательство, 1932. – 328 с.
- 3.140. Archiwum polityczne Ignacego Paderewskiego : w 6 t. / [opracowali W. Stankiewicz, A. Piber]. – Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1974. – Т. II: 1919–1921. – 1974. – 700 s.
- 3.141. Bonsal S. Suitors and Suppliants : The Little Nations at Versailles / S. Bonsal. – N. Y. : Prentice Hall, 1946. – 304 p.
- 3.142. Churchill W. The Unknown War. The Eastern Front / W. Churchill. – N. Y. : Charles Scribner's Sons, 1931. – 350 p.
- 3.143. Clemenceau G. Discours de guerre / G. Clemenceau. – P. : Plon, 1939. – 117 p.
- 3.144. Clemenceau G. Grandeurs et misères d'une Victoire / G. Clemenceau. – P. : Plon, 1931. – 124 p.
- 3.145. D'abernon E. An ambassador of peace: pages from the diary of Viscount d'Abernon (Berlin 1920–1926) : in 3 vol. / [with historical notes by M. A. Gerothwohl] / E. D'Abernon. – London : Hodder and Stoughton, 1929–1930. – Vol. I: From Spa (1920) to Rapallo (1922). – 1929.
- 3.146. D'Abernon E. V. The Eighteenth Decisive Battle of the World / E. V. D'Abernon. – Warsaw, 1920 – L. : Hodder and Stoughton, 1931. – 178 p.
- 3.147. D'Abernon E. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata / E. D'Abernon. – Warszawa : Herold-Press, 1990. – 183 s.
- 3.148. Dąbski J. Pokój Ryski. Wspomnienia, pertraktacje, tajne układy z Joffem, listy / J. Dąbski. – Wrocław : Profil, 1990. – 224 s.

- 3.149. Dmowski R. Pisma : w X t. / R. Dmowski. – Częstochowa : Antoni Gmachowski i S-ka, 1937. – T. VI: Polityka polska i odbudowanie państwa. – 1937. – 400 s.
- 3.150. Dmowski R. Polityka Polski i odbudowa państwa / R. Dmowski. – Warszawa, 1925. – 533 s.
- 3.151. Dmowski R. Wybór pism / R. Dmowski. – Nowy Jork : Instytut Romana Dmowskiego, 1988. – T. 4: Przypisy do «Polityki polskiej i odbudowanie państwa»; «Kościół, naród i państwo»; «Świat powojenny i Polska» (wybór). – 320 s.
- 3.152. Grabski W. Wspomnienia ze Spa / W. Grabski. – L. : Oficyna Poetów i Malarzy, 1973. – 53 s.
- 3.153. Howard E. Lord Howard of Penrith. Theatre of Life / E. Howard. – L. : Hodder and Stoughton, 1936. – Vol. II: (1905–1936). – 663 p.
- 3.154. Kozicki S. Sprawa granic Polski na konferencji pokojowej w Paryżu / S. Kozicki. – Warsaw : Nakł. Księg. Perzyński, Niklewicz i S-ka, 1921. – 176 s.
- 3.155. Laroche J. Quai d'Orsay avec Briand et Poincaré. 1913–1926 / J. Laroche. – P. : Hachette, 1957. – 230 p.
- 3.156. Latinik F. K. Walka o Śląsk Cieszyński w r. 1919 / F. K. Latinik. – Cieszyn : Nakł P. Mitręgi, 1934. – 150 s.
- 3.157. Lloyd George D. War memoirs : in 6 vol. / D. Lloyd George. – L. : Nicholson & Watson, 1933–1936.
- 3.158. Millerand A. Au secours de la Pologne / A. Millerand // Revue de France. – 1932. – Z. IV. – P. 587–591.
- 3.159. Nicolson H. Peacemaking 1919. Being Reminiscences of the Paris Peace Conference / H. Nickolson. – Boston : Houfnton, 1933. – 378 p.
- 3.160. Noel L. L'Agression allemande contre la Pologne / L. Noel. – Paris: Flammarion, 1946. – 509 p.
- 3.161. Noulens J. Mon ambassade en Russie soviétique. 1917–1919 / J. Noulens. // w 2 vol. – P. : Plon, 1933.
- 3.162. Piłsudski J. Odpowiedź na mowę prezydenta Millerand'a (3. II. 1921) / J. Piłsudski // Pisma wybrane. – W., 1934. – 346 s.

- 3.163. Piłsudski J. Pisma zbiorowe : w 10 t. / J. Piłsudski. – Warszawa : Instytut J. Piłsudskiego, 1937. – T. 5 – 1937. – 296 s.
- 3.164. Piłsudski J. Pisma zbiorowe : w 10 t. / J. Piłsudski. – Warszawa : Instytut J. Piłsudskiego, 1937. – T. 6 – 1937. – 302 s.
- 3.165. Piłsudski J. Rok 1920. Z powodu książki M. Tuchaczewskiego «Pochód za Wisłę» / J. Piłsudski. – Warszawa : nakł Instytutu Badań Najnowszej Historji Polskiej, 1927. – 378 s.
- 3.166. Piłsudski J. Testament: korespondencja / J. Piłsudski. – Warszawa: Spółdzielnia Księgarsko-Wydawnicza «Promocja» : Nowe Wydaw. Polskie, 1991. – 32 s.
- 3.167. Poincaré R. Histoire politique. Chronique de Quinzaine. 15 Mars – 1 Septembre 1920 / R. Poincaré. – P. : Plon-Nourrit et C, 1920. – 78 p.
- 3.168. Poincaré R. Messages. Discours – allocutions. Lettres et télégrammes / R. Poincaré. – P. : Revue de deux Mondes, 1921. – 146 p.
- 3.169. Riddell G. A. Lord Riddell's intimate Diary of the Peace Conference and After 1918–1923 / G. A. Riddell. – L. : Nicholson & Watson, 1933. – 435 p.
- 3.170. Romer E. Pamiętnik paryski 1918–1919 / E. Romer. – Wrocław : Ossolineum, 1989. – 456 s.
- 3.171. Saint Aulaire A. Confession d'un vieux diplomate / A. Saint Aulaire. – P. : Flammarion, 1953. – 794 p.
- 3.172. Sir James Headlam-Morley, A Memoir of the Paris Peace Conference 1919 / edited by Agnes Headlam-Morley, Russell Bryant and Anna M. Cienciala. – L. : Methuen, 1972. – 230 p.
- 3.173. Skirmunt K. Moje wspomnienia 1866–1945 / K. Skirmunt. – Rzeszów : Wydaw. Wyższej Szkoły pedagogicznej, 1998. – 243 s.
- 3.174. Skrzyński A. Polska a pokój / A. Skrzyński. – Warszawa : Ignis, 1924. – 116 s.
- 3.175. Świtalski K. Diariusz 1919–1935 / K. Świtalski. – Warszawa : Czytelnik, 1992. – 836 s.
- 3.176. Tommassini F. Odrodzenie Polski / F. Tommassini. – Warszawa : F. Hoesicka, 1928. – 364 s.

3.177. Weygand M. *Mémoires* / M. Weygand. – P. : Flammarion, 1957. – Vol. II: *Mirages et réalité*. – 523 p.

3.178. Wiart C. de. *Happy Odyssey: The Memoirs of Lieutenant-General Sir Adrian Carton de Wiart* / C. de Wiart. – L., 1955. – 220 p.

4. Періодика

4.179. Estreicher S. Kto wywalczył niepodległość? / S. Estreicher // *Czas*. – 1918. – 12 Listopada.

4.180. Giełżyński W. Panczerka w naszej konstytucji / W. Giełżyński // *Kurier Polski*. – 1921. – 10 Marca.

4.181. Koskowski B. Czego oczekujemy / B. Koskowski // *Kurier Warszawski*. – 1918. – 11 Października.

4.182. Koskowski B. Uchwalenie Konstytucji / B. Koskowski // *Kurier Warszawski*. – 1921. – 17 Marca.

4.183. *Moscow silent* // *Times*. – 1920. – 13 May. – P. 1.

4.184. Niemojowski A. Konstytucja a Kościoły / A. Niemojowski // *Mysł Niepodległa*. – 1921. – 5 Marca.

4.185. *Paderewski and Pilsudski* // *Times*. – 1919. – 11 January. – P. 1.

4.186. Przemówienie I. Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim // *Kurier Warszawski*. – 1919. – 2 Stycznia. – S. 4.

4.187. *The Polish pogroms* // *Times*. – 1919. – 23 May. – P. 1.

4.188. *The Polish question* // *Times*. – 1920. – 23 Jule. – P. 1.

4.189. *The Red retreat* // *Times*. – 1920. – 1 October. – P. 1.

Література

5. Монографії, брошури, статті

5.190. Ададуrow В. Політика Франції стосовно українсько-польського конфлікту за Східну Галичину в період з листопада 1918 по березень 1919 рр. / В. В. Ададуrow // *Україна в минулому*. – 1995. – Вип. 7. – С. 18–32.

5.191. Алексієвець Л. Політичний розвиток та еволюція парламентської системи у Польщі в 1918–1939 роках / Л. М. Алексієвець // *Наукові записки*

Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – 2001. – Вип. 12. – С. 247–255.

5.192. Алексієвець Л. М. Польське питання на Паризькій мирній конференції. Визначення кордонів Польської держави / Л. М. Алексієвець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія. – 2002. – Вип. 4. – С. 200–212.

5.193. Ачкіназі Б. О. Америка, Франція і «українське питання» у 1917–1918 рр. / Б. О. Ачкіназі // Науковий вісник Дипломатичної академії України. – 2002. – Вип. 6. – С. 350–355.

5.194. Ачкіназі Б. О. Ставлення до «принципу національностей» у політичних колах Франції 1918–1919 рр. / Б. О. Ачкіназі // Міжнародні зв'язки України : наукові пошуки і знахідки. Зб. наукових праць. – 2000. – Вип. 9. – С. 169–186.

5.195. Ачкіназі Б. Франція і проблеми відновлення державності слов'янських народів під час і після закінчення Першої світової війни (історіографічний аспект) / Б. Ачкіназі // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 219–224.

5.196. Баран З. А. Відродження і становлення Польської держави 1918–1921 рр. / З. А. Баран. – Львів : Вид-во ЛДУ, 1995. – 55 с.

5.197. Белоусова З. С. Европейская политика Великобритании и Франции: противоречия и сотрудничество / З. С. Белоусова // Европа между миром и войной (1918–1939) / Под ред. А. О. Чубарьяна. – М. : Наука, 1992. – С. 57–101.

5.198. Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / П. Вандич. – К. : Критика, 2005. – 463 с.

5.199. Версаль и новая Восточная Европа / Отв. ред. Р. П. Григорьев, В. А. Мальков. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – 280 с.

5.200. Верстюк В. Ф. Союз Ю. Пілсудського – С. Петлюри 1920 р. в сучасній українській історіографії / В. Ф. Верстюк // Наукові записки НаУКМА. Історичні науки. – 2005. – Т. 41. – С. 61–66.

5.201. Виноградов К. Б. Дэвид Ллойд Джордж / К. Б. Виноградов. – М. : Мысль, 1970. – 412 с.

5.202. Віднянський С. В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрямки наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці / С. В. Віднянський // Укр. істор. журнал. – 2003. – № 2. – С. 39–55.

5.203. Волинский Л. Антисоветский союз шести. Франция и ее союзники / Л. Волинский. – М. : Партиздат, 1932. – 38 с.

5.204. Волков Ф. Д. Крах английской интервенции и дипломатической изоляции Советского государства (1917–1924 гг.) / Ф. Д. Волков. – М. : Госполитиздат, 1954. – 400 с.

5.205. Восточная Европа после «Версаля» / Отв. ред. И. И. Костюшко. – СПб. : Алетейя, 2007. – 244 с.

5.206. Всеукраїнська нарада деканів історичних факультетів державних навчальних закладів // Український історичний журнал. – 2002. – № 3. – С. 153–156.

5.207. Гончар Б. М. Великі держави та Україна після Першої світової війни / Б. М. Гончар, Н. Д. Городня // Київський міжнародний університет. Вісник. – 2003. – С. 78–93.

5.208. Городня Н. Політика великих держав щодо українсько-польської війни (1918–1919 рр.) / Н. Городня // Вісник Київського університету. Історія. – 1995. – Вип. 33. – С. 133–138.

5.209. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX – XX століття: навчальний посібник для учнів гум. гімназій, ліцеїв, студ. іст. фак-тів вузів / Ярослав Грицак. – К. : Генеза, 2000. – 358 с.

5.210. Грушевський М. С. На порозі нової України. Гадки і мрії / М. С. Грушевський. – К. : Наукова Думка, 1991. – 128 с.

5.211. Гуковский А. Французька інтервенція на Україні / А. Гуковский. – Харків : Політздат України, 1929. – 288 с.

5.212. Гунчак Т. Україна: перша половина XX століття. Нарис політичної історії / Тарас Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 288 с.

5.213. Даниленко В. М. Ліквідація Польської держави та встановлення радянського режиму в Західній Україні / В. М. Даниленко // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 111–125.

5.214. Держалюк М. С. Міжнародне становище України та її визвольна боротьба у 1917–1922 рр. / М. С. Держалюк. – К. : Оріони, 1998. – 240 с.

5.215. Джордан В. М. Великобритания, Франция и Германская проблема в 1918–1939 гг. Анализ англо-французских отношений в период создания и проведения в жизнь Версальского договора / В. М. Джордан. – М. : Госполитиздат, 1945. – 303 с.

5.216. Довган Ю. Британська активність у Східній Галичині під час українсько-польського протистояння у 1919–1920 рр. / Ю. Довган // Україна соборна. Збірник наук. статей. – 2005. – Вип. 2. – Ч. III. – С. 326–335.

5.217. Дорошенко Д. І. Історія України 1917–1923 рр. : в 2 т. / Д. І. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – Т. 2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 2002. – 352 с.

5.218. Дунаевский В. А. Советская историография новой истории стран Запада, 1917–1941 г. / В. А. Дунаевский. – М. : Наука, 1974. – 375 с.

5.219. Дурачинский Э. Польская историография новейшей истории / Э. Дурачинский // Новая и новейшая история. – 2002. – №3. – С. 28–57.

5.220. Дюррозель Ж.–Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.–Б. Дюррозель. – К. : Основи, 1995. – 904 с.

5.221. Євтух В. Закон УНР про національно-персональну автономію: проєкція на сучасність / В. Євтух // Київ. Старовина. – 2002. – № 6. – С. 165–170.

5. 222. Жалоба І. В. Заходи австрійського уряду щодо підпорядкування Краківсько-Верхньосілезької залізниці (друга половина 40-х років ХІХ ст.) / І. В. Жалоба // Проблеми архівознавства і джерелознавства : Зб. наук. пр. – 2001. – Вип. 4. – С. 353–374.

5.223. Жалоба І. В. Інфраструктурна політика австрійського уряду на північному сході монархії в останній чверті ХVІІІ – 60-х роках ХІХ ст. (на прикладі шляхів сполучення) / І. В. Жалоба. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2004. – 520 с.

5.224. Журба М. А. Зв'язки громадськості УСРР та Польщі в умовах тоталітарних режимів у 20–30-х рр. ХХ ст. / М. А. Журба // Історія в школі. – 2000. – № 10. – С. 2–5.

5.225. Завада І. Ризький договір і Україна / І. Завада. – К. : Вид. центр «Просвіта», 2000. – 204 с.

5.226. Зашкільняк Л. О. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с.

5.227. Зашкільняк Л. Польсько-українська війна 1918–1919 рр. у висвітленні сучасної польської історіографії / Л. Зашкільняк // Україна : культурна спадщина, національна свідомість, державність. Західно-Українська Народна Республіка : історія і традиція. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. – Вип. 6. – С. 15–21.

5.228. Зубачевский В. А. Из истории становления Версальской системы : дипломатическая борьба вокруг проблемы выхода Польши к морю накануне и в период работы Парижской мирной конференции / В. А. Зубачевский // Советское славяноведение. – 1989. – № 6. – С. 3–13.

5.229. Зуев Ф. Г. Международный империализм – организатор нападения панской Польши на Советскую Россию (1919–1920 гг.) / Ф. Г. Зуев. – М. : Госполитиздат, 1954. – 232 с.

5.230. Иванов Л. Н. Мировая политика после Версаля / Л. Н. Иванов. – М. : Московский рабочий, 1927. – 112 с.

5.231. История дипломатии : в 3 т. / [ред. Потемкин В. П.]. – М. : ОГИЗ, 1965. – Т. 3. – 1965. – 884 с.

5.232. История Франции : в 3 т. / [ред. Манфред А. З.]. – М. : Наука, 1973. – Т. 3. – 1973. – 599 с.

5.233. Історія України / [ред. Смолій В. А.]. – К. : Видавничий дім «Альтернативи», 1997. – 416 с.

5.234. Йосипишина Я. Симон Петлюра : Польща й Антанта. У 70-річчя паризької трагедії 1926–1996 / Я. Йосипишина // Зб. матеріалів про відзначення 70-річчя загибелі Симона Петлюри / [упоряд.: Д. Михальчук, Д. Степовик]. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 1997. – С. 71–81.

5.235. Камбон Ж. Дипломат / Ж. Камбон. – М. : ОГИЗ, 1946. – 87 с.

5.236. Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні. 1918–1920 / О. Ю. Карпенко. – Львів : Вид-во Львівського університету, 1964. – 255 с.

5.237. Кірсенко М. В. Україна і польсько-чеські відносини 1918–1920 років / М. В. Кірсенко // Наукові записки. Історія. Україніка та європеїстика. – 1999. – Т. 14. – С. 50–64.

5.238. Кірсенко М. В. Чеські землі в міжнародних відносинах Центральної Європи 1918–1920 років : політико-дипломатична історія з доби становлення Чехословацької республіки / М. В. Кірсенко. – К., 1997. – 336 с.

5.239. Колмагоров К. Н. Д. Ллойд Джордж и польский вопрос во время Первой мировой войны и Парижской мирной конференции / К. Н. Колмагоров // Балтийский регион в истории России и Европы. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2005. – С. 78–88.

5.240. Косик В. Франція і питання самостійності України, 1917–1919 / В. Косик // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка. Праці історико-філософської секції. – 1993. – Т. ССХХV. – С. 278–290.

5.241. Косик В. Франція та Україна. Становлення української дипломатії (березень 1917 – лютий 1918) / В. Косик. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 264 с.

5.242. Красівський О. ЗУНР і Польща: політичне і воєнне протиборство (листопад 1918 – липень 1919) / О. Красівський. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. – 53 с.

5.243. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. / Українська академія державного управління при Президенті України. – К. : Видавництво ЦДДУ, 1998. – 299 с.

5.244. Кучик О. С. Зовнішньополітична діяльність українських урядів і міжнародне становище України в перші повоєнні роки (1921–1923 рр.) / О. С. Кучик // Україна в міжнародних відносинах ХХ століття. – Львів : Світ, 1997. – С. 58–70.

5.245. Ладиченко Т. Нові методи вивчення історії в багатокультурному суспільстві / Т. Ладиченко // Історія в школах України : Науково-методичний журнал. – 2008. – № 11–12. – С. 9–11.

- 5.246. Левидов М. К истории союзной интервенции в России / М. Левидов. – Л. : Прибой, 1925.
- 5.247. Лемин И. М. Внешняя политика Великобритании от Версаля до Локарно. 1919–1925 / И. М. Лемин. – М. : Госполитиздат, 1947. – 488 с.
- 5.248. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр / М. Литвин. – Львів : Інститут українознавства НАН України, Інститут Центрально-Східної Європи, 1998. – 488 с.
- 5.249. Литвин С. Суд історії : Симон Петлюра і Петлюріана / С. Литвин. – К. : Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 640 с.
- 5.250. Лоу-Беер Э. Совет Европы и история в школе / Э. Лоу-Беер. – Страсбург, 1997. – 147 с.
- 5.251. Макарчик О. Г. Політика Франції, Великобританії та США щодо України 1918–1924 рр. / О. Г. Макарчик, В. С. Макарчик // Держава та армія. – 2000. – № 408. – С. 60–66.
- 5.252. Манусевич А. Я. Трудный путь к Рижскому мирному договору 1921 г. / А. Я. Манусевич // Новая и Новейшая история. – 1991. – № 1. – С. 19–43.
- 5.253. Мельтюхов М. И. Советско-польские войны. Военно-политическое противостояние 1918–1939 гг. / М. И. Мельтюхов. – М. : Вече, 2001. – 461 с.
- 5.254. Миско М. В. Октябрьская революция и восстановление независимости Польши в 1918 году / М. В. Миско // Вопросы истории. – 1957. – № 11. – С. 86–108.
- 5.255. Мортон А. Л. История Англии / А. Л. Мортон. – М. : ИЛ, 1950. – 462 с.
- 5.256. Мрака І. Б. Британські спроби врегулювання польсько-радянських відносин : територіальний аспект проблеми (грудень 1943 – березень 1944 рр.) / І. Б. Мрака // Наукові записки Національного університету «Острозька академія» : Історичні науки. – Острог : Національний університет «Острозька академія», 2006. – Вип. 6. – С.384–401.
- 5.257. Мрака І. Б. Проблема польсько-німецького кордону в контексті британських ініціатив унормування відносин між Польщею та СРСР (грудень 1943 – березень 1944 рр.) / І. Б. Мрака // Проблеми слов'янознавства. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка 2007. – Вип. 56. – С. 84–91.

5.258. Мрака І. Б. Проблема польсько-українських взаємин у політиці Великої Британії (1939–1940) / І. Б. Мрака // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів : Львівський національний університет імені Івана Франка, 2005. – Вип. 39–40. – С. 659–680.

5. 259. Навицкас К. Литва и Антанта (1918–1920 гг.) / К. Навицкас. – Вільнюс : Минтис, 1970. – 139 с.

5.260. Наленч Д. Юзеф Пилсудский : легенды и факты / Д. Наленч, Т. Наленч. – М. : Политиздат, 1990. – 399 с.

5.261. Ольшанский П. Н. Рижский мир: Из истории борьбы Советского правительства за установление мирных отношений с Польшей, конец 1918 –март 1921 г. / П. Н. Ольшанский. – М. : Изд-во «Наука», 1974. – 285 с.

5.262. Орловский В. Польский вопрос в международной политике / В. Орловский // Война и Польша / [ред. Козловський Л. С]. – М., 1914.

5.263. Павлюк О. В. Боротьба України за незалежність і політика США (1917–1923) / О. В. Павлюк. – К. : Видавничий дім «КМ Academia», 1996. – 187 с.

5.264. Павлюк О. Українсько-польський союз і політика США щодо УНР у 1920 р. / О. Павлюк // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 3–16.

5.265. Пейдж А. Внешняя политика английского империализма / А. Пейдж. – М. : ГИЗ, 1938. – 88 с.

5.266. Первая мировая война и проблемы политического переустройства в Центральной и Юго-Восточной Европе. / [отв. ред. Беляева В. И.]. – М. : Институт славяноведения и балканистики, 1991. – 157 с.

5.267. Первая мировая война – пролог XX века. / [отв. ред. Мальков В. Л.]. – М. : Наука, 1998.– 697 с.

5.268. Покровська І. Місія, приречена на невдачу. Українсько-британські відносини за часів правління гетьмана Скоропадського та Директорії / І. Покровська, Ю. Хорошилова // Політика і час. – 1995. – № 5. – С. 73–78.

5.269. Почс К. Я. «Санитарный кордон» : Прибалтийский регион и Польша в антисоветских планах английского и французского империализма (1921–1929 гг.) / К. Я. Почс. – Рига : Зинатне, 1985. – 176 с.

5.270. Прицкер Д. П. Жорж Клемансо / Д. П. Прицкер. – М. : Мысль, 1983. – 316 с.

5.271. Ревякин А. В. История международных отношений в новое время: Учеб. Пособие / А. В. Ревякин. – М. : РОССПЭН, 2004. – 264 с.

5.272. Реєнт О. П. Деякі проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.: стан і перспективи наукової роботи / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 3–25.

5.273. Рыжиков В. А. Советско-английские отношения. Основные этапы истории / В. А. Рыжиков. – М. : Междунар. отношения, 1987. – 276 с.

5.274. Рубцов А. Ф. Литва в политике французского империализма, 1918–1924 гг. / А. Ф. Рубцов. – Томск : Изд-во Том. ун-та, 1988. – 230 с.

5.275. Рубцов А. Ф. Франция и попытки создания антисоветского «Балтийского союза» (1920–1923 гг.) / А. Ф. Рубцов // Дипломатические отношения западноевропейских стран между двумя мировыми войнами. Межвузовский тематический сборник. – Ярославль : Ярославский государственный университет, 1977. – Вып. 2. – С. 65–79.

5.276. Савченко В. Н. Восточнославянско-польское пограничье 1918–1921. Етносоциальная ситуация и государственно-политическое размежевание / В. Н. Савченко. – М. : Институт славяноведения и балканистики РАН, 1995. – 195 с.

5.277. Савчук Б. Історія Галичина в англomовних виданнях (до 1939 р.) / Б. Савчук // Галичина : науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 1999. – № 3. – С. 189–193.

5.278. Садовая Г. М. К истории зимних переговоров (1922 г.) РСФСР и Германии по новым документам / Г. М. Садовая // История и историография зарубежного мира в лицах: Межвузовский сборник научных статей. / [отв. ред. Кутявин В. В.]. – Самара, 2003. – Вып. VI. – С. 85–97.

5.279. Симоненко В. Р. До концепції багатотомної «Історії українського народу» (міжнаціональний та міжнародний аспекти) / В. Р. Симоненко. – К. : Наукова думка, 1993. – 91 с.

5.280. Симоненко Р. Г. Провал політики міжнародного імперіалізму на Україні (II пол. 1919 – березень 1921 р.) / Р. Г. Симоненко. – К. : Наук. думка, 1965. – 303 с.

5.281. Сирота Р. Б. «Лінія Керзона» чи «лінія Нем'єра»? Кордон і модернізація в багатоетнічному регіоні / Р. Б. Сирота // Вісник Львівського університету. Серія історична. Вип. 39–40. – Львів, 2005. – С. 314–348.

5.282. Системная история международных отношений : в 4 т. / ред. [Богатуров А. Д.]. – М. : Московский рабочий, 2000. – Т. I: События 1918–1945. – 2000. – 516 с.

5.283. Сливка Ю. Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Ю. Ю. Сливка. – К. : Наук. думка, 1985. – 271 с.

5.284. Согрин В. В. Современная историография Великобритании / В. В. Согрин, Г. И. Зверева, Л. П. Репина. – М. : Наука, 1991. – 228 с.

5.285. Соколова М. Н. Современная французская историография. Основные тенденции в объяснении исторического процесса / М. Н. Соколова. – М. : Наука, 1979. – 364 с.

5.286. Стахів М. Західня Україна : Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. : в 6 т. / М. Стахів. – Скрантон, 1958–1961. – Т. 3–4. – 1959.

5.287. Строганова Н. А. Дискуссия о разделе Восточной Пруссии на Парижской мирной конференции в 1919 г. / Н. А. Строганова // Новый Часовой. – 2002. – № 13–14. – С. 43–54.

5.288. Таран Л. В. Французька історіографія (70-ті роки XIX – 80-ті роки XX ст.) : Навч. Посібник / Л. В. Таран. – К. : Вища шк., 1991. – 103 с.

5.289. Тарасов О. Ю. Польско-румынский союз в восточноевропейской политике правительства А. Мильерана (январь-сентябрь 1920 г.) / О. Ю. Тарасов // Советское славяноведение. – 1985. – № 5. – С. 36–48.

5.290. Тарле Е. В. Эльзас–Лотарингский вопрос накануне великой европейской войны / Е. В. Тарле // Сочинения. – Т. 11. – М. : Изд-во АН СССР, 1961.

5.291. Тихвинский С. Л. Итоги XIX Международного конгресса исторических наук в Осло / С. Л. Тихвинский // Новая и новейшая история – 2001. – № 1. – С. 3–29.

5.292. Трухановский В. Г. Уинстон Черчилль / В. Г. Трухановский. – М. : Международные отношения, 1989. – 456 с.

5.293. Уткин А. И. Первая мировая война / А. И. Уткин. – М. : Алгоритм, 2001. – 592 с.

5.294. Хаусхофер К. О геополитике : Работы разных лет / К. Хаусхофер. – М. : Мысль, 2001. – 428 с.

5.295. Ціхаміраў А. «Віленскае пытанне» ў міжнародных адносінах 1918–1920 гг. / А. Ціхаміраў // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2002. – № 3. – С. 37–45.

5.296. Чаїнський Ю. О. Політика Англії і Франції щодо гданського питання на Паризькій мирній конференції / Ю. О. Чаїнський // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2009. – Вип. 21. – С. 97–106.

5.297. Чаїнський Ю. О. Проблема Цешинської Сілезії в британській і французькій зовнішній політиці у 1918–1919 роках / Ю. О. Чаїнський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія. – Тернопіль : Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – Вип. 1. – С. 182–187.

5.298. Чаїнський Ю. О. Позиція Англії і Франції щодо союзу Пілсудського-Петлюри проти більшовиків / Ю. О. Чаїнський // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 33. – С. 54–63.

5.299. Чаїнський Ю. О. Париж і Лондон та становлення польських кордонів у другій половині 1922–1923 роках / Ю. О. Чаїнський // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки : зб. наукових праць. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 7. – С. 274–281.

5.300. Чаїнський Ю. О. Питання політики Великої Британії і Франції щодо територіальних проблем Польщі у 1918–1923 роках у післявоєнній британській і

французькій історіографіях / Ю. О. Чаїнський // Гілея (науковий вісник) : Збірник наукових праць. – К. : ВІР УАН, 2010. – Вип. 40. – С. 85–92.

5.301. Чаїнський Ю. О. Політика Англії і Франції щодо гданського питання на Паризькій мирній конференції / Ю. О. Чаїнський // Шевченківські дні – 2009 : міжнародна наук.-практич. конф., 9–10 березня 2009 р. : тези допов. – К. : ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2009. – С. 108–110.

5.302. Чаїнський Ю. О. Позиція Великої Британії і Франції щодо проблеми Цешинської Сілезії в 1918–1919 роках / Ю. О. Чаїнський // Всесвітня історія та актуальні проблеми міжнародних відносин : міжнародна наук.-практич. конф., 7–8 квітня 2010 р. : тези допов. – Луганськ : ТОВ «Віртуальна реальність», 2010. – Ч. 1. – С. 396–404.

5.303. Шарифжанов И. И. Английская историография в XX веке : основные теор.-методол. тенденции, шк. и направления / И. И. Шарифжанов. – Казань : Изд-во КГУ, 2004. – 240 с.

5.304. Шелухин С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 р. / С. Шелухин. – Прага : Нова Україна, 1926. – 40 с.

5.305. Шульгин О. Політика : державне будівництво України і міжнародні справи / О. Шульгин. – К. : Друкарь, 1918. – 110 с.

5.306. Штейн Б. Е. «Русский вопрос» на Парижской мирной конференции / Б. Е. Штейн. – М. : Госполитиздат, 1949. – 463 с.

5.307. Яжбовская И. С., Парсаданова В. С. Россия и Польша. Синдром войны 1920 г. / И. С. Яжбовская, В. С. Парсаданова. – М. : Academia, 2005. – 404 с.

5.308. Яровий В. І. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: підручник для вищих навчальних закладів / В. І. Яровий. – К. : Генеза, 2005. – 816 с.

5.309. Achille E. Aristide Briand. Discours et écrits de la politique étrangère. Préf. de R. Cassin / E. Achille. – P. : Plon, 1965. – 302 p.

5.310. Adam M. The Versailles System and Central Europe / M. Adam. – Alderhot : Ashgate, 2004. – 383 p.

5.311. Avenel J.–D. Interventions alliées pendant la guerre civile russe, 1918–1920 / J.–D. Avenel. – P. : Economica, 2001. – 224 p.

5.312. Ayçoberry P. Les Conséquences des traités de paix de 1919–1920 en Europe centrale et sud-orientale: Colloque de Strasbourg, 24–26 mai 1984 / P. Ayçoberry, J.–P. Bled, I. Hunyadi. – Strasbourg : Association des Publications près les Universités de Strasbourg, 1987.

5.313. Bafoil F. La Pologne / F. Bafoil. – P. : Fayard, 2007. – 560 p.

5.314. Bainville J. Histoire de la Troisième République. 1870–1935 / J. Bainville. – P. : Plon, 1935. – 246 p.

5.315. Bainville J. La Russie et la barrière de l'Est / J. Bainville. – P. : Fouraut, 1937. – 165 p.

5.316. Batowski H. Między dwiema wojnami. 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej / H. Batowski. – Kraków : Wydaw. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2004. – 242 s.

5.317. Batowski H. Zachód wobec granic Polski 1920–1940. Niektóre fakty mniej znane / H. Batowski. – Łódź, 1995. – 234 s.

5.318. Baumgart M. Wielka Brytania a odrodzona Polska (1918–1933) / M. Baumgart. – Szczecin, 1985. – 357 s.

5.319. Baumont M. Gloire et tragédie de la Troisième République / M. Baumont. – P. : Hachette, 1956. – 415 p.

5.320. Baumont M. La faillite de la paix (1918–1939) / M. Baumont. – P. : Plon, 1960. – 322 p.

5.321. Becker J.–J. Le traité de Versailles / J.–J. Becker. – P. : Presses Universitaires de France, 2002. – 128 p.

5.322. Bobrzyński M. Wskrzeszenie państwa polskiego. Szkic historyczny : w 2 t. / M. Bobrzyński. – Kraków : Krakowska Spółka Wydawnicza, 1920–1925. – T. 1. – 1920. – 238 s.

5.323. Boemeke M. F. The Treaty of Versailles: A Reassessment After 75 Years / M. F. Boemeke, G. D. Feldman, E. Glaser. – Cambridge : Cambridge University Press, 1998.

- 5.324. Brożek A. Miejsce ziem Śląskich w polityce Środkowoeuropejskiej po I wojnie światowej (1918–1921) / A. Brożek // *Dzieje najnowsze*. – 1970. – № 1. – S. 97–138.
- 5.325. Bułhak H. Polska – Francja. Z dziejów sojuszu 1922–1939 / H. Bułhak. – Warszawa : Wydawnictwo Fundacji «Historia pro Futuro», 1993. – Cz. 1: (1922–1932). – 320 s.
- 5.326. Carley M. J. The Politics of Anti-Bolshevism : The French Government and the Russo-Polish War, December 1919 to May 1920 / M. J. Carley // *Historical Journal*. – 1976. – Vol. 19. – P. 163–189.
- 5.327. Carrere d'Encausse H. L'Empire éclaté. La révolte des nations en URSS / H. Carrere d'Encausse. – P. : Fayard, 1978. – 304 p.
- 5.328. Chandavoine I. Les Français à Klaipėda et après (1920–1932) / I. Chandavoine. – Vilnius : Zara, 2003. – 208 p.
- 5.329. Chocianowicz W. Sejm Wileński w 1922 roku / W. Chocianowicz // *Zeszyty Historyczne*. – 1963. – Z. 4. – S. 24–44.
- 5.330. Ciałowicz J. Z genezy polsko-francuskiego sojuszu wojskowego w okresie międzywojennym 1921–1934 / J. Ciałowicz // *Wojskowy Przegląd Historyczny*. – 1966. – № 4. – S. 160–197.
- 5.331. Ciechanowski J. Wielka Brytania i Polska: od Wersalu do Jałty / J. Ciechanowski. – Pułtusk : Akademia Humanistyczna im. A. Gieysztor, 2008. – 373 s.
- 5.332. Cienciała A. Polityka brytyjska wobec odrodzenia Polski 1914–1918 / A. Cienciała // *Zeszyty Historyczne*. – 1969. – №16. – S. 67–94.
- 5.333. Cienciała A. M. Problem niemiecki w świetle polityki mocarstw zachodnich wobec Wolnego Miasta Gdańska w latach 1919–1939 / A. M. Cienciała // *Studia Historica Slavo – Germanica*. – 1972. – nr. 1. – S. 71–96.
- 5.334. Cienciała A. M., Komarnicki T. From Versailles to Locarno, Keys to Polish Foreign Policy, 1919–1925 / A. M. Cienciała, T. Komarnicki. – Lawrence, KS : University Press of Kansas, 1984. – 384 p.
- 5.335. Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921 / A. Czubiński. – Opole : Instytut Śląski w Opolu, 1993. – 313 s.

- 5.336. Danes N. Sir Horace Rumbold w Warszawie 1919–1920 / N. Danes // *Dzieje Najnowsze*. – 1971. – nr 3. – s. 39–52.
- 5.337. Davies N. August 1920 / N. Davies // *European Studies Review*. – 1973. – Vol. 3. – P. 269–281.
- 5.338. Davies N. Boże igrzysko / N. Davies. – Kraków : Znak, 1991. – T. II: Od roku 1795. – 905 s.
- 5.339. Davies N. Lloyd George and Poland 1919–20 / N. Davies // *Journal of Contemporary History*. – 1971. – Vol. 6. – P. 132–154.
- 5.340. Davies N. Orzeł biały, czerwona gwiazda : Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920 / N. Davies. – Kraków : Znak, 1998. – 301 s.
- 5.341. Davies N. Sir Maurice Hankey and the Inter-Allied Mission to Poland, July-August 1920 / N. Davies // *The Historical Journal*, London. – 1972. – Vol. XV. – no. 3. – P. 553–561.
- 5.342. Davies N. The Genesis of the Polish-Soviet War, 1919–20 / N. Davies // *European Studies Review*. – 1975. – Vol. 5. – P. 47–67.
- 5.343. Dictionnaire des ministres des Affaires etrangeres (1589–2004) / Sous la direction de Lucien Bely, Georges-Henri Soutou, Laurent Theis, Maurice Vaisse, – Paris : Fayard, 2005. – 710 p.
- 5.344. Dobrowońska B. Stosunek mocarstw sprzymierzonych do sprawy zachodnich granic Polski w pierwszej fazie konferencji pokojowej w Paryżu 1919 r. / B. Dobrowońska // *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939*. – Warszawa, 1958. – T. I. – S. 35–76.
- 5.345. Dockrill M. Peace without Promise : Britain and the peace Conferences 1919–1923 / M. Dockrill, J. Goold. – L. : Batsford, 1981. – 287 p.
- 5.346. Duroselle J.–B. Clemenceau / J.–B. Duroselle. – P. : Fayard, 1988. – 1022 p.
- 5.347. Duroselle J.–B. La politique exterieure de la France de 1914 à 1945 / J.–B. Duroselle. – Fascicule I. – P. : PUF, 1965. – 119 p.
- 5.348. Duroselle J.–B. Les relations franco–allemandes de 1914 à 1939 / J.–B. Duroselle. – Fascicule II. – P. : PUF, 1969. – 208 p.

5.349. Elcock H. J. Britain and the Russo-Polish Frontier, 1919–1921 / H. J. Elcock // *The Historical Journal*. – 1969. – no. 1. – P. 137–154.

5.350. Encyklopedia historii Drugiej Rzeczypospolitej / red. Nauk. Andrzej Garlicki. – Warszawa : Wiedza Powszechna, Bellona, 1999. – 543 s.

5.351. Flandin P.–É. Politique Française 1919–1940 / P.–É. Flandin. – P. : Les Editions Nouvelles, 1947.

5.352. Fohlen C. La France de l'entre-deux-guerres (1917–1939) / C. Fohlen. – P. : Casterman, 1966. – 226 p.

5.353. Garlicki A. Posłowie / A. Garlicki // J. Piłsudski. Rok 1920, M. Tuchaczewski. Pohód za Wisłę. – Łódź, 1989. – 235 s.

5.354. Gąsiorowski Z. Jozeph Piłsudski in the Light of British Reports / Z. Gąsiorowski // *The Slavic and East European Review*. – 1972. – T. 1. – nr. 121. – S. 558–569.

5.355. Gąsiorowski Z. Polish-Czechoslovak Relations, 1918–1922 / Z. Gąsiorowski // *Slavonic and East European Review*. – 1956. – Vol. 38. – No. 84. – P. 172–193.

5.356. Gerson L. L. Woodrow Wilson and the Rebirth of Poland 1914–1920 : A study in the influence on American Policy of Minority Groups of Foreign Origin / L. L. Gerson. – Hamden, CT : Archon Books, 1972.

5.357. Giertych M. Dmowski czy Piłsudski? / M. Giertych. – Wrocław, 1995. – 140 s.

5.358. Gilbert M. Winston S. Churchill / M. Gilbert. – L., 1975. – Vol. 4: The Hinge of Fate.

5.359. Gmeline P. de. Versailles 1919 : Chronique d'une fausse paix / P. de Gmeline. – P. : Presses de la Cité, 2001. – 437 p.

5.360. Gooch G. P. The Cambridge History of British Foreign Policy / G. P. Gooch, A. W. Ward. – Cambridge : Cambridge University Press, 1923. – Vol. III: (1866–1919). – 664 p.

5.361. Gooch G. P. The History of Modern Europe (1878–1919) / G. P. Gooch. – New York : Henry Holt, 1923. – p. 728.

5.362. Grappin H. La question de la Silésie de Teschen. Polonais et Tchéques / H. Grappin. – Paris, 1919. – 67 s.

5.363. Gueslin J. Entre illusion et aveuglement: la France face à la question lituanienne (1920–1923) / J. Gueslin // Cahiers lituaniens. – Strasbourg, 2001. – n° 2.

5.364. Hanak H. France, Britain, Italy and the Independence of Czechoslovakia in 1918 / H. Hanak // Czechoslovakia: Crossroads and Crises, 1918–1988. – N. Y., 1989. – Chapter IV. – P. 30–61.

5.365. Handelsman M. Anglia – Polska 1814–1864 / M. Handelsman. – Warszawa–Lwów : E. Wende i Sp., 1917. – 114 s.

5.366. Hauser P. Federacyjna wizja Rzeczypospolitej w poglądach Józefa Piłsudskiego i próba jej urzeczywistnienia w latach 1918–1921 / P. Hauser // Polska i Ukraina. Sojusz 1920 r. i jego następstwa: Materiały z konferencji naukowej : Toruń, 16–18 listopada, 1995 / [red. nauk.: Zb. Karpus et al.]. – Toruń : Uniwersytet M. Kopernika, 1997. – S. 17–41.

5.367. Hermann Ch. F. New Directions in the Study of Foreign Policy / Ch. F. Hermann, Ch. W. Jr. Kegley, J. N. Rosenau. – Boston : Allen & Unwin, 1987. – 538 p.

5.368. Histoire de la France contemporaine depuis la Révolution jusqu'à la paix de 1919 : 10 vol. / [sous la réd de M. E. Lavissee]. — P. : Grasset, 1921–1922. – v. 10: Tables generales des origines a la paix de 1919. – 1922. – 387 p.

5.369. Histoire des relations internationales : 8 vol. / [sous la dir. de P. Renouvin]. – P. : Librairie Hachette, 1953–1958. – T. 7: Les crises du XX siècle. I. De 1914 à 1929. – 1957. – 296 p.

5.370. Historycy polscy, litewscy i białoruscy wobec problemów XX wieku. Historiografia polska, litewska i białoruska po 1989 roku / [red. K. Buchowski i W. Sleszyński]. – Białystok : Wydawnictwo PRYMAT, 2003. – 152 s.

5.371. Hunchak T. Sir Lewis Namier and the Struggle for Eastern Galicia, 1918–1920 / T. Hunchak // Harvard Ukrainian Studies – 1977. – Vol. I. – № 2. – P. 198–210.

5.372. Jasnowski J. Poland's Past in English Historiography / J. Jasnowski // Polish Review. – 1958–1959. – Vol. 3. – P. 21–35.

5.373. Jekiel J. Wielka Brytania w koncepcjach polskich ugrupowań politycznych w latach 1918–1923 / J. Jekiel. – Szczecin : Wydawn. Nauk. Uniwersytetu Szczecińskiego, 1993 – 129 s.

5.374. Jelínek P. Zahraničně-politické vztahy Československa a Polska 1918–1924 / P. Jelínek. – Praha : Matice moravská, 2009. – 270 s.

5.375. Jędruszczak T. Polityka Polski w sprawie Górnego Śląska 1918–1922 / T. Jędruszczak. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1958. – 199 s.

5.376. Jędruszczak T. Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku / T. Jędruszczak // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54.

5.377. Jones T. Lloyd George / T. Jones. – L. : Oxford University Press, 1951. – 330 p.

5.378. Jouvenel B. de. D'une guerre à l'autre : in 3 vol. / B. de Jouvenel. – P. : Calmann–Levy, 1940. – v. I: De Versailles à Locarno. – 1940. – 416 p.

5.379. Jurkiewicz J. Chronologia stosunków międzynarodowych Polski / J. Jurkiewicz. – Warszawa, 1955. – 272 s.

5.380. Kamiński M. K. Konflikt polsko-czeski 1918–1921 / M. K. Kamiński. – Warszawa : Neriton, 2001. – 476 s.

5.381. Karski J. Wielkie mocarstwa wobec Polski 1919–1945. Od Wersalu do Jałty / J. Karski. – Warszawa : PIW, 1992. – 547 s.

5.382. Kastory A. Winston Spencer Churchill / A. Kastory. – Wrocław : Ossolenium, 2004. – 488 s.

5.383. Kawalec K. Roman Dmowski 1864–1939 / K. Kawalec. – Wrocław : Ossolenium, 2002. – 331 s.

5.384. Kisielewicz E. New Light on the Curzon Line / E. Kisielewicz // Polish Review. – 1956. – Vol. I. – nr. 1. – P. 82–88.

5.385. Komarnicki T. Rebirth of the Polish Republic. Study in the Diplomatic History of Europe 1914–1920 / T. Komarnicki. – L. : Wyd. Heinemann Ltd., 1957. – 776 p.

- 5.386. Krasucki J. Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej / J. Krasucki. – Warszawa : PIW, 1985. – 215 s.
- 5.387. Krasucki J. Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach. 1919–1939 / J. Krasucki. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 346 s.
- 5.388. Kukułka J. Francja a Polska po traktacie wersalskim : (1919–1922) / J. Kukułka. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1970. – 623 s.
- 5.389. Kulak T. Między Niemcami a Rosją – poglądy Romana Dmowskiego w sprawie polskich ziem zachodnich / T. Kulak // Twórcy polskiej myśli zachodniej / Pod red. W. Wrzesińskiego. – Olsztyn : Ośr. Badań Nauk. im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1996. – 178 s.
- 5.390. Kutrzeba St. Kongres, traktat i Polska / St. Kutrzeba. – Warszawa–Lublin–Łódź–Kraków : G. Gebethner i Spółka, 1919. – 651 s.
- 5.391. Kutrzeba St. Polska odrodzona. 1914–1921 / St. Kutrzeba. – Kraków : Gebethner i Wolf, 1921. – 230 s.
- 5.392. Kutrzeba T. Wyprawa Kijowska 1920 / St. Kutrzeba. – Warszawa : Gebethner i Wolf, 1937. – 358 s.
- 5.393. Landau Z. Gospodarcze i polityczne tło kredytów francuskich dla Polski w okresie 1921–1923 / Z. Landau // Sprawy międzynarodowe. – 1959. – № 7–8. – S. 39–57.
- 5.394. Laroche J. La Question de Teschen devant la conférence de la paix en 1919–1920 / J. Laroche // Revue d’Histoire Diplomatique. – 1948. – LXII.
- 5.395. Lavissee E. Histoire de France des originés à la Révolution : 9 t. / E. Lavissee. – P. : Publication de la Sorbonne, 1900–1911. – 285 p.
- 5.396. Leczyk M. Komitet Narodowy Polski a Ententa i Stany Zjednoczone 1917–1919 / M. Leczyk. – Warszawa : PWN, 1966. – 326 s.
- 5.397. Lentin A. Lloyd George and the Lost Peace : From Versailles to Hitler 1919–1940 / A. Lentin. – N. Y. : Palgrave Macmillan, 2001. – 182 p.
- 5.398. Léontin L. La guerre polono-soviétique de 1920 / L. Léontin // La vie militaire. – 1964. – № 2.
- 5.399. Loménie B. de. Le débat de ratification du Traité de Versailles à la Chambre des Députés et dans la presse en 1919 / B. de Loménie. – P. : Editions Denoël, 1945.

5.400. Louis P. Histoire du Parti Socialiste / P. Louis. – P. : La Nouvelle Revue française, 1922. – 107 p.

5.401. Lundgreen-Nielsen K. The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A study of the policies of the Great Powers and the Poles. 1918–1919 / K. Lundgreen-Nielsen. – Odense : Odense University Press, 1979. – 603 p.

5.402. Łaptos J. Francuska opinia publiczna wobec spraw polskich w latach 1919–1925 / J. Łaptos. – Wrocław : Ossolineum, 1983. – 174 s.

5.403. Łossowski P. Położenie międzynarodowe i polityka zagraniczna / P. Łossowski // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo, społeczeństwo, kultura / Pod redakcją Jana Tomickiego. – Warszawa : Wiedza powszechna, 1982. – S. 128–191.

5.404. Łossowski P. Zerwane pęta. Usunięcie okupantów z ziem polskich w listopadzie 1918 / P. Łossowski. – Warszawa : PIW, 1986. – 256 s.

5.405. Łukasiewicz J. Polska jest mocarstwem / J. Łukasiewicz. – Warszawa : Gebethner i Wolf, 1939. – 62 s.

5.406. Łyczkowski E. Sprawa Gdańska na Paryskiej Konferencji Pokojowej w roku 1919 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. – 1968. – nr. 67. – z. 8. – S. 274–298.

5.407. Macartney C. A. Independent Eastern Europe: A History / C. A. Macartney, A. W. Palmer. – London : Macmillan, 1962. – 499 p.

5.408. Machray R. The Problem of Upper Silesia / R. Machray. – London : G. Allen & Unwin, 1945. – 134 p.

5.409. Marks S. The Illusion of Peace : International Relations in Europe 1918–1933 / S. Marks. – L. : Macmillan, 1976. – 272 p.

5.410. Marriott J. A. R. Anglo-Russian Relations 1689–1943 / J. A. R. Marriott. – L. : Methuen & Co., 1944. – 227 p.

5.411. Martel R. La France et la Pologne / R. Martel. – P. : Stock, 1931. – 100 p.

5.412. Marton-Domeyko A. Prasa francuska o wizycie Piłsudskiego w Paryżu w 1921 r. / A. Marton-Domeyko // Zeszyty historyczne. – 1999. – 129 (T. 508). – S. 216–225.

5.413. Mayer A. J. *Politics and Diplomacy of Peacemaking, Containment and Counterrevolution at Versailles 1918–1919* / A. J. Mayer. – L., 1968. – 341 p.

5.414. Mazurowa K. *Przymierze polsko-francuskie z roku 1921* / K. Mazurowa // *Najnowsze Dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939.* – Warszawa : PWN, 1967. – T. 11. – S. 205–222.

5.415. Medlicott W. N. *British Foreign Policy since Versailles* / W. N. Medlicott. – L. : Methuen & Co., 1940. – 344 p.

5.416. Mikulicz S. *Polityczne manewry polskiej dyplomacji przed konferencją w Genewie 1922 r.* / S. Mikulicz // *Studia z najnowszych dziejów powszechnych.* – 1963. – T. 5. – S. 187–211.

5.417. *Ministrowie spraw zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej* / Pod. red. J. Pajewskiego. – Szczecin, 1992. – 204 s.

5.418. Miquel P. *Poincaré* / P. Miquel. – Paris: Fayard, 1961. – 637 p.

5.419. Mourin M. *Histoire des grandes puissances. Du Traité de Versailles aux traités de Paris (1919–1947)* / M. Mourin. – P. : Payot, 1958.

5.420. Nelson H. J. *Land and Power, British and Allied Policy on German Frontiers 1916–1919* / H. J. Nelson. – L.–Toronto : University of Toronto Press, 1963. – 402 p.

5.421. Nicolson H. *Curzon : The Last Phase. A Study in Post-War Diplomacy* / H. Nicolson. – London : Constable, 1937. – 378 p.

5.422. Northedge F. S. *The Troubled Giant. Britain among the Great Powers, 1916–1939* / F. S. Northedge. – London : Bell, 1966. – 657 p.

5.423. Nowak-Kielbikowa M. *Polska – Wielka Brytania w latach 1918–1923. Kształtowanie się stosunków politycznych* / M. Nowak-Kielbikowa. – Warszawa : PWN, 1975. – 445 s.

5.424. Orde A. *Great Britain and International Security, 1920–1926* / A. Orde. – L. : Royal Historical Society, 1978. – 244 p.

5.425. Osica J. *O kształt odrodzonej: walka o granice* / O. Osica. – Warszawa : Krajowa Agencja Wydawnicza, 1978. – 238 s.

5.426. Pajewski J. *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926* / J. Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s.

- 5.427. Pajewski J. Odbudowa państwa polskiego 1914–1918 / J. Pajewski. – Warszawa : PWN, 1978. – 384 s.
- 5.428. Pajewski J. Wokół sprawy polskiej. Paryż–Lozanna–Londyn 1914–1918 / J. Pajewski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1970. – 254 s.
- 5.429. Palij M. The Ukrainian-Polish Defensive Alliance, 1919–1921 : An Aspect of the Ukrainian Revolution / M. Palij. – Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 391 p.
- 5.430. Perman D. The Shaping of the Czechoslovak State: Diplomatic History of the Boundaries of Czechoslovakia, 1914–1920 / D. Perman. – Leiden : E.J. Brill, 1962. – 339 p.
- 5.431. Pichon F. La victoire stérile / F. Pichon. – P. : Alcan, 1927. – 201 p.
- 5.432. Pietrzak H. Stereotypy polsko-ukraińskie i sposoby ich przewycięzania // Polska – Niemcy – Ukraina w Europie. Narodowe identyfikacje i europejskie integracje w przededniu XXI wieku / W. Bonusiak. – Rzeszów : Wyd. WSP, 2000. – S. 191–203.
- 5.433. Piszczkowski T. Anglia a Polska (1914–1939) / T. Piszczkowski. – L. : Oficyna Poetów i Malarzy, 1975. – 456 s.
- 5.434. Pobog-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski 1864–1945 : w 3 t. / W. Pobog-Malinowski. – L. : Gryf Publ., 1953–1960.
- 5.435. Prevost J. Histoire de France depuis la guerre / J. Prevost. – P. : Ernest Leroux, 1932. – 327 p.
- 5.436. Problem polsko-niemiecki w traktacie wersalskim / [red. J. Pajewski]. – Poznań : Instytut Zachodni, 1963. – 652 s.
- 5.437. Przewłocki J. Mocarstwa zachodnioeuropejskie wobec problemow Górnego Śląska w latach 1918–1933 / J. Przewłocki. – Katowice : Śląski Instytut Naukowy, 1975. – 272 s.
- 5.438. Przewłocki J. Stosunek mocarstw zachodnioeuropejskich do problemow Górnego Śląska w latach 1918–1939 / J. Przewłocki. – Warszawa–Kraków : PWN, 1978. – 254 s.
- 5.439. Przewłocki J. Wokół II powstania Śląskiego / J. Przewłocki // Zarys Śląskie. – 1970. – Z. 2. – S. 215–229.

5.440. Pulaski M. Du Congrès à Rome au Congrès des Nations de l'Europe Centrale alliés de l'Entente à Paris 1918 / M. Pulaski // *Studia Gallo-Polonica*. – Wien, 1988. – T. I. – 204 p.

5.441. Rakowsky J. Franco-British policy toward Ukrainian revolution, March 1918 to February 1919 / J. Rakowsky. – Case : Western Reserve, 1974. – 378 p.

5.442. Ratińska B. Rola nafty w kształtowaniu stosunków państw zachodnich do sprawy Galicji Wschodniej (1918–1919). Zbiór dokumentów / B. Ratińska. – Warszawa, 1957.

5.443. Recouly R. Le memorial de Fosch / R. Recouly. – P. : Les Editions De France, 1930. – 348 p.

5.444. Reddaway W. F. The Cambridge History of Poland. From Augustus II to Pilsudski (1697–1935) / W. F. Reddaway, J. H. Penson, O. Haleckand, R. Dyboski. – Cambridge : University Press, 1941. – 630 s.

5.445. Reginia-Zacharski J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923 / J. Reginia-Zacharski. – Toruń : Adam Marszałek, 2005. – 400 s.

5.446. Renouvin P. Introduction à l'histoire des relations internationales / P. Renouvin, J.-B. Duroselle. – P. : A. Colin, 1964. – 523 p.

5.447. Renouvin P. L'Armistice de Rethondes. 11 Novembre 1918 / P. Renouvin. – P. : Gallimard, 1968. – 99 p.

5.448. Renouvin P. Le Traité de Versailles / P. Renouvin. – P. : Flammarion, 1969. – 145 p.

5.449. Roszkowski W. Historia Polski 1914–2001 / W. Roszkowski. – Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s.

5.450. Ryszka F. Kulisy decyzji w sprawie Śląska w r. 1921 / F. Ryszka // *Kwartalnik Historyczny*. – 1953. – nr. 1. – S. 127–167.

5.451. Serczyk W. A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy / W. A. Serczyk // *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / [red. W. Bonusiak]. – Rzeszów : Wyd. UR, 2002. – S. 11–16.

5.452. Seton-Watson H. Eastern Europe between two wars. 1918–1941 / H. Seton-Watson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1946. – 445 p.

5.453. Seton-Watson R. Sarajewo. A Study in the Origins of the War / R. Seton-Watson. – L. : Hutchinson, 1926. – 303 p.

5.454. Sharp A. After the Versailles Treaty : Enforcement, Compliance, Contested Identities / A. Sharp. – Routledge : Conan Fischer and Alan Sharp, 2007. – 224 p.

5.455. Skrzypek A. Związek Bałtycki : Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSSR w latach 1919–1925 / A. Skrzypek. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1972. – 307 s.

5.456. Smogorzewski K. Poland's Access to the Sea / K. Smogorzewski. – L. : George Allen & Unwin, 1934. – 468 s.

5.457. Smogorzewski K. Sprawa Śląska na konferencji pokojowej / K. Smogorzewski. – Katowice : Instytut Śląski, 1935. – 40 s.

5.458. Soutou G. La France et les Marches de l'Est 1914–1919 / G. Soutou // *Revue Historique*. – № 528. – 1978/4. – P. 341–388.

5.459. Soutou G. La politique économique de la France en Pologne (1920–1924) / G. Soutou // *Revue Historique*. – № 509. – janvier–mars 1974. – P. 85–116.

5.460. Soutou G. Les mines de Silesie et la rivalité franco-allemande, 1920–1923 / G. Soutou // *Relations internationales*. – № 1. – 1974. – P. 135–154.

5.461. Soutou G. Recherches sur la France et le problème des Nationalités pendant la Première Guerre mondiale (Pologne, Lithuanie, Ukraine) / G. Soutou, G. de Castelbajac, S. de Gasquet // *Sous la direction de Georges-Henri Soutou*. – P. : Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 1995. – 230 p.

5.462. Stachura P. D. Poland Between the Wars, 1918–1939 / P. D. Stachura. – Basingstone UK and New York : Palgrave Macmillan, 1998. – 153 p.

5.463. Stone N. The Eastern Front 1914–1917 / N. Stone. – L. : Hodder & Stoughton, 1975. – 352 p.

5.464. Sworakowski W. An Error Regarding Eastern Galicia in Curzon's Note to the Soviet Government / W. Sworakowski // *Journal of Central European Affairs*. – 1944. – T. 4. – nr. 1. – P. 1–26.

5.465. Sworakowski W. Międzynarodowe zobowiązania mniejszościowe Polski / W. Sworakowski. – Warszawa : Instytut Badań Spraw Narodowościowych, 1935. – 232 s.

5.466. Szklarska-Lohmannowa A. Polsko-czechosłowackie stosunki dyplomatyczne w latach 1918–1925 / A. Szklarska-Lohmannowa. – Wrocław–Warszawa–Kraków : Wyd. PAN, 1967. – 181 s.

5.467. Szymiczek F. Walka o Śląsk Cieszyński w latach 1914–1920 / F. Szymiczek. – Katowice : Wyd. Głosu Śląsko-Dąbrowskiego, 1938. – 212 s.

5.468. Taylor A. J. P. Lloyd George : A Diary by Francis Stevenson / A. J. P. Taylor. – L. : Hutchinson, 1971. – 338 p.

5.469. Temperley H. W. V. A History of the Peace Conference of Paris : in 6 vol. / H. W. V. Temperley. – Oxford–London : Henry Frowde and Hodder and Stoughton, 1920–1924.

5.470. Ullman R. H. Anglo-Soviet Relations 1917–1921 : in 2 vol. / R. H. Ullman. – L., 1961.

5.471. Valenta J. Česko-polské vztahy v letech 1918–1920 a Těšínské Slezsko / J. Valenta. – Ostrava, 1961. – 501 s.

5.472. Viatteau A. L'apport de la Pologne aux 20 ans de paix entre les deux guerres, 1919–1939 / A. Viatteau // Les Sociétés, la guerre et la paix de 1911 a 1946 (Europe, Russie / URSS, Etats-Unis, Japon) en dissertations corrigées pour le CAPES / Agrégation, (dir. Gérard Berger). – P. : Ellipses, 2003.

5.473. Wandycz P. France and her Eastern Allies. 1918–1925. French-Czechoslovak-Polish Relations from Paris Peace Conference to Locarno / P. Wandycz. – Minneapolis : The University of Minnesota Press, 1962. – 454 p.

5.474. Wandycz P. General Weygand and the Battle of Warsaw of 1920 / P. Wandycz // Journal of Central European Affairs. – 1960. – Vol. 19. – P. 357–365.

5.475. Wandycz P. Odezwa Rządu Tymczasowego z marca 1917 roku a interwencja angielska / P. Wandycz // Zeszyty Historyczne. – 1969. – №15. – S. 230–235.

5.476. Wandycz P. Soviet-Polish relations, 1917–1921 / P. Wandycz. – Cambridge: Harvard University Press, 1969. – 398 p.

5.477. Wandycz P. Z zagadnień współpracy polsko-ukraińskiej w latach 1919–1920 / P. Wandycz // Zeszyty historyczny. – 1967. – №9. – S. 3–24.

5.478. Wapiński R. Roman Dmowski / R. Wapiński. – Lublin : Wyd. Lubelskie, 1988. – 390 s.

5.479. Watt D. C. Succeeding John Bull: America in Britain's place, 1900–1975 : a study of the Anglo-American relationship and world politics in the context of British and American foreign-policy-making in the twentieth century / D. C. Watt. – Cambridge : Cambridge University Press, 1984. – 302 p.

5.480. Wereszycki H. Anglia a Polska w latach 1860–1865 / H. Wereszycki. – Lwów : Nakł. Tow. Naukowego, 1934.

5.481. White S. Britain and the bolshevik revolution. A study in the politics of diplomacy, 1920–1924 / S. White. – L. : Macmillan, 1979. – 317 p.

5.482. Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815 / T. Wituch. – Pułtusk : Wyższa Szkoła Humanistyczna w Pułtusku, 2001. – 360 s.

5.483. Wrzesiński W. Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej w latach 1864–1945 / W. Wrzesiński. – Olsztyn : Ośrodek badań naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego, 1994. – 468 s.

5.484. Wrzosek M. Wojny o granice Polski odrodzonej 1918–1921 / M. Wrzosek. – Warszawa : Wiedza Powszechna, 1992. – 376 s.

5.485. Zaks Z. Galicja Wschodnia w polskiej polityce zagranicznej (1921–1923) / Z. Zaks // Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały. – Warszawa : PWN, 1971. – T. VIII. – S. 3–37.

5.486. Zaks Z. Sprawy Galicji Wschodniej w Lidze Narodów (1920–1922) / Z. Zaks // Najnowsze dzieje Polski. Materiały i studia z okresu 1914–1939. – Warszawa : PWN, 1967. – T. XII. – S. 138–147.

5.487. Zaleski W. E. Międzynarodowa ochrona mniejszości / W. E. Zaleski. – Warszawa, 1932. – 373 s.

5.488. Zawadzki W. H. Historycy brytyjscy o Polsce (1893–1974). Zarys biograficzno-bibliograficzny / W. H. Zawadzki // Kwartalnik Historyczny. – 1976. – №3. – S. 597–615.

5.489. Zévaes A. Le Parti Socialiste de 1904 jusqu'à 1923 / A. Zévaes. – P. : Editions sociales, 1924. – 193 p.

5.490. Zhaloba I. Die Staatsgrenze der Ukraine 1918-2010 : historische Entstehung und heutiger Zustand // Grenzen: Grenzlos – 1918/20 : 2010. – Klagenfurt am Wörthersee, 2010. – S. 129–141.

5.491. Zieliński H. Historia Polski 1914–1939 / H. Zieliński. – Wrocław : Ossolineum, 1985. – 317 s.

5.492. Żochowski S. Brytyjska polityka wobec Polski 1916–1948 / S. Żochowski. – Brisbane–Londyn : Oficyna Poetów i Malarzy, 1979. – 421 s.

5.493. Żurawski vel Grajewski P. Walka dyplomatyczna wokół sprawy ukraińskiej na paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919 / P. Żurawski vel Grajewski // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. Spotkania Polsko-Ukraińskie. Studia Ucrainica. – 1996. – nr 3. – S. 89–103.

6. Автореферати, дисертації

6.494. Ачканазі Б. О. Боротьба у політичних колах Франції з проблем зовнішньої безпеки (1918–1924 pp.) : дис... д-ра істор. наук : спец. 07.00.02 – «всесвітня історія» / Борис Олександрович Ачканазі. – К., 2006. – 441 с.

6.495. Дробот І. І. Державно-соборницька ідея в практиці українських суспільно-політичних сил еміграції та на західноукраїнських землях (1920–30 pp.) : авторефер. дис... д-ра істор. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / Іван Іванович Дробот. – К., 2002. – 39 с.

6.496. Колмагоров К. Н. Польский вопрос во внешней политике Англии (1914–1921 гг.) : авторефер. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 – «всеобщая история» / Константин Николаевич Колмагоров. – Калининград : Ун–т, 2004.

6.497. Кучик О. С. Україна у зовнішній політиці Антанти (1917–1920 pp.) : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / Олександр Сергійович Кучик. – Львів, 2001. – 20 с.

6.498. Павлюк О. В. Східна Галичина в європейській політиці 1918–1919 pp. : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.03 – «всесітня історія» / Олександр В'ячеславович Павлюк. – К., 1993. – 21 с.

6.499. Потильчак О. В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939–1954 рр.) : організація, дислокація, структура : дис... д-ра істор. наук : спец. 07.00.01 – «історія України» / Олександр Валентинович Потильчак. – К., 2005. – 464 с.

6.500. Склярів С. А. Польсько-українське розмежування в 1918–1923 гг. : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. истор. наук : спец. 07.00.03 – «всеобщая история» / Сергей Анатольевич Склярів. – М. : МГУ, 1998. – 24 с.

6.501. Шинкаренко Т. І. Український національно-визвольний рух в 1920–1923 рр. в контексті зовнішньої політики західних держав : авторефер. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.02 – «всесвітня історія» / Тетяна Іванівна Шинкаренко. – К., 1999. – 22 с.

7. Інтернет ресурси

7.502. Тихомиров А. Проблемы определения восточной границы Польши в 1920–начале 1921 г. [Електронний ресурс] / А. Тихомиров // Белорусский журнал международного права и международных отношений. – 2004. – № 2. – Режим доступа : http://evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=685&Itemid=55. – Назва з екрану.

7.503. Фалькович С. Польская проблематика в российской историографии [Електронний ресурс] / С. Фалькович. – Режим доступа : <http://jazon.hist.uj.edu.pl/zjazd>. – Назва з екрану.

7.504. Davies N. Polacy jak irlandczycy [Electronic resours] / N. Davies. – Access mode: http://www.davies.pl/w_polacyjakirlandczycy.php. – Назва з екрану.

7.505. Dutertre G. Lituanie : Klapeida sous administration française (1920–1923) [Electronic resours] / G. Dutertre. – Режим доступа : http://209.85.129.132/search?q=cache:qC5bQkyieJAJ:www.colisee.org/article.php%3Fid_article%3D697+France,+Pologne,+1920,+article&cd=5&hl=ru&ct=clnk&gl=fr. – Назва з екрану.

7.506. Korda K. Sprawa Gdańska na Konferencji Pokojowej w Wersalu w 1919 roku i jej echa w prasie pomorskiej [Electronic resours] / K. Korda. – Access mode :

http://www.kaszubi.pl/kbi/get_file.php?id=Krzysztof_Korda-Sprawa_Gdanska_na_Konferencji_Pokojowej_w_Wersalu_w_1919r.pdf. – Назва з екрану.

7.507. Viatteau A. Les deux batailles de Varsovie, celle de 1920 et celle de 1944 [Electronic resours] / A. Viatteau // L'Insurrection de Varsovie, la bataille de l'été 1944 / dir. A. Viatteau, coll. Mondes contemporains de G. H. Soutou. – P. : Presses universitaires de Paris Sorbonne, 2003. – Режим доступу : <http://http://www.diploweb.com/forum/pilsduski.htm>. – Назва з екрану.